2ο ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Τα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
Σάββατο 19 Οκτωβρίου 2013

ΑΘΗΝΑ 2015

ΤΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

2ο ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΕΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Τα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
Σάββατο 19 Οκτωβρίου 2013

Επιμέλεια
Σπύρος Χρ. Καρύδης

ΑΘΗΝΑ 2015

Εικόνα εξωφύλλου: Χριστίνα Παναγοπούλου

© 2ο ΠΡΟΤΥΠΟ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
Ταχ. Δ/νση: Παναγή Κυριακού 12, 115 21 Αθήνα
Τηλ. 210-64.36.784 & 210-64.42.204 - fax. 210-64.69.834
Ηλεκτρ. Δ/νση: mail@2lyk-peir-athin.att.sch.gr
Ιστοσελίδα: http://2lyk-peir-athin.att.sch.gr/

ISBN 978-960-99433-9-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ..... σ. 9
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ 11
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΩΤΕΙΝΟΣ, Η εκπαίδευση κατά τις δεκαετίες 1940-1950: Μαζί με την πάλη για την ελευθερία και τη δημοκρατία, το αίτημα για εκπαίδευση 13
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΥΡΠΥΡΗΣ, 1944-49: Οι αποτυχημένες απόπειρες «ανανέωσης» του ελληνικού εκπαιδευτικού καθεστώτος (δομής, περιεχομένου και γλώσσας του σχολείου) 37
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ, Η μαθητική νεολαία στην Αντίσταση. Αντιστασιακοί πυρήνες στο Γυμνάσιο Παγκρατίου 49
ΜΑΡΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ, Η εκπαίδευση στην κατεχόμενη και ελεύθερη Αχαΐα 57
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, Τα Παιδαγωγικά Φροντιστήρια στην «Ελεύθερη Ελλάδα» (1944) 67
ΕΛΕΝΗ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ & ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ (εποπτεία Δήμητρα Καραδήμα), Μαθητικά βλέμματα από την εμπόλεμη δεκαετία του ’40 77
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΡΑΦΩΤΙΑΣ, «Πράξις 36η, Εν Αθήναις τη 10η Ιουλίου 1943»..... 89
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ – ΜΑΡΙΑ ΚΕΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, Σελίδες Κατοχής από ένα επιταγμένο σχολείο: Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών 103
ΣΠΥΡΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ, Αξιοποιώντας τα σχολικά αρχεία. Μια πρόταση ερευνητικής εργασίας και η υλοποίησή της 119
ΟΜΑΔΑ ΜΑΘΗΤΩΝ (εποπτεία Σπ. Καρύδης), Χρόνια Πολέμου και Κατοχής. Μαρτυρίες από το αρχείο του του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών (ερευνητική εργασία)..... 125

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ως Διευθύντρια του 2ου Πρότυπου Πειραματικού Γενικού Λυκείου Αθηνών νιώθω ιδιαίτερη ικανοποίηση και χαρά γιατί ολοκληρώνεται με επιτυχία ένα τολμηρό εγχείρημα που αναλάβαμε με τους συναδέλφους, κ. κ. Καρύδη, Καραφωτιά και Τσίκιζα, όταν σχεδιάζαμε τη διοργάνωση της Ημερίδας με θέμα «Τομές στην ελληνική εκπαίδευση: Η εκπαίδευση στα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής».

Η έκδοση των Πρακτικών της Ημερίδας, που πραγματοποιήθηκε το Σάββατο 19 Οκτωβρίου 2013 με εκλεκτούς εισηγητές επιστήμονες ειδικούς στο πεδίο της Ιστορίας της Εκπαίδευσης, συναδέλφους μάχιμους εκπαιδευτικούς σε ιστορικά σχολεία της Αθήνας και μαθητές/τριες-ερευνητές των αρχείων του σχολείου μας, συνιστά το επιστέγασμα της προσπάθειάς μας να συμβάλουμε στον επιστημονικό λόγο που αναπτύσσεται γύρω από θέματα εκπαίδευσης στην ιστορική περίοδο του Πολέμου και της Κατοχής.

Η ενασχόλησή μας με θέματα της Ιστορίας της Εκπαίδευσης δεν θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαία και ευκαιριακή. Το 2ο Πρότυπο Πειραματικό Λύκειο Αθηνών προέρχεται από τη συγχώνευση δύο ιστορικών αθηναϊκών σχολείων, του 3ου και του 10ου, τα αρχεία των οποίων φυλάσσουμε. Η ερευνητική εργασία στο αρχειακό υλικό του 3ου Γυμνασίου Αρρένων, που σχεδίασε ο συνάδελφος Σπύρος Καρύδης και εκπόνησαν στο πλαίσιο του αντίστοιχου μαθήματος οι μαθητές και μαθήτριές μας, αποτέλεσε την αφετηρία για να σκύψουμε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον πάνω στην αρχειακή κληρονομιά του σχολείου μας. Παράλληλα τα ιδιαίτερα επιστημονικά ενδιαφέροντα των συναδέλφων σε θέματα αρχειακής έρευνας και ιστορικής εκπαίδευσης τροφοδότησαν τον προβληματισμό για την αναγκαιότητα της ανάληψης πρωτοβουλιών εκ μέρους του σχολείου μας στην ανάδειξη ζητημάτων που απασχολούν την Ιστορία της Εκπαίδευσης. Η θερμή ανταπόκριση της επιστημονικής και εκπαιδευτικής κοινότητας στην πρόσκλησή μας για τη διοργάνωση της Ημερίδας ήρθε να επιβραβεύσει την προσπάθειά μας. Τα θετικά

σχόλια που συνόδευσαν την πραγματοποίηση της Ημερίδας ήρθαν να ενισχύσουν την πρόθεσή μας να συνεχίσουμε προς την κατεύθυνση αυτή.

Στις σελίδες που ακολουθούν ο αναγνώστης θα έχει την ευκαιρία όχι μόνο να ανασυστήσει όψεις της ελληνικής εκπαίδευσης την ταραγμένη δεκαετία 1940-1950, αλλά και να συγκινηθεί με μαρτυρίες αντίστασης την περίοδο της Κατοχής.

Ευχαριστούμε από καρδιάς τους εισηγητές που μας εμπιστεύθηκαν το πολύτιμο υλικό τους.

Μαρία Νέζη
Διευθύντρια
2ου Πρότυπου Πειραματικού
Γενικού Λυκείου Αθηνών

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

9:00 Έναρξη – Χαιρετισμοί.

9:15 Παύλος Χαραμής, *Νεολαία και παιδεία στο μεταίχμιο δύο κρίσιμων δεκαετιών: Από τη Δικτατορία του Μεταξά στο έπος της Αντίστασης.*

9:30 Δημήτριος Φωτεινός, *Η εκπαίδευση κατά τις δεκαετίες 1940-1950: Μαζί με την πάλη για την ελευθερία και τη δημοκρατία, το αίτημα για εκπαίδευση*.

Η εκπαίδευση στην Κατοχή και τον Εμφύλιο

9:45 Παναγιώτης Πυρπυρής, *1944-49: Η αποτυχημένη απόπειρα «ανανέωσης» του ελληνικού εκπαιδευτικού καθεστώτος (δομής, περιεχομένου και γλώσσας του σχολείου).*

10:00 Σόνια Γελαδάκη, *Μαθητής σε αθηναϊκό σχολείο κατά τη διάρκεια της Κατοχής*.

10:15 Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η μαθητική νεολαία στην Αντίσταση. Αντιστασιακοί πυρήνες στο Γυμνάσιο Παγκρατίου*.

10:30 Μαρία Φιλοσόφου, *Η εκπαίδευση στην κατεχόμενη και «ελεύθερη» Αχαΐα*.

10:45 Χάρης Μπαμπούνης, *Τα Παιδαγωγικά Φροντιστήρια στην Ελεύθερη Ελλάδα*.

11:00 Συζήτηση.

11:10 Διάλειμμα.

Αρχειακά τεκμήρια. Σχολικά και άλλα αρχεία

11:30 Ελένη Πρωτόπαπα – Γιάννης Πουλόπουλος (μαθητές Β΄ τάξης), *Μαθητικά βλέμματα από την εμπόλεμη δεκαετία του ’40.*

11:45 Αλέξανδρος Καραφωτιάς, *Πράξις 36η, Εν Αθήναις τη 10η Ιουλίου*

1943. Διά την βελτίωσιν δι' εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως της υφισταμένης και μη ολοκληρωθείσης εισέτι διαρθρώσεως.

12:00 Γεώργιος Δουλφής & Μαρία Κεκροπούλου, *Σελίδες Κατοχής από ένα επιταγμένο σχολείο: Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών.*

12:15 Σπύρος Καρύδης, *Αξιοποιώντας τα σχολικά αρχεία: Μια πρόταση ερευνητικής εργασίας και η υλοποίησή της.*

Παρουσίαση Ερευνητικής Εργασίας

12:30 Μαριανίκη Παπαδήμου (μαθήτρια Β΄ τάξης), *Η εικόνα της εκπαίδευσης στις πράξεις του βιβλίου πρακτικών του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθήνας της περιόδου 1940-1946.*

12:40 Γιάννης Βαρβαρίγγος (μαθητής Β΄ τάξης), *Μαθήματα και διδακτικά εγχειρίδια στα γυμνάσια και τα λύκεια στα χρόνια της Κατοχής.*

12:50 Γιάννης Ραβάνης (μαθητής Β΄ τάξης), *Οι συνέπειες του πολέμου και της κατοχής στη λειτουργία των σχολείων μέσα από το βιβλίο πρακτικών του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών.*

13:00 Ανδρόνικος Λυκούδης (μαθητής Β΄ τάξης), *Όψεις της λειτουργίας του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών την περίοδο 1940-1945.*

13:10 Συζήτηση.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαρία Νέζη, δρ Φιλολογίας, Διευθύντρια 2ου Πρότυπου Πειραματικού Γενικού Λυκείου Αθηνών.

Έλενα Τσίκιζα, Master Αρχαιολογίας, Υποδιευθύντρια 2ου Πρότυπου Πειραματικού Γενικού Λυκείου Αθηνών.

Αλέξανδρος Καραφωτιάς, δρ Αρχαίας Ιστορίας, Υποδιευθυντής 2ου Πρότυπου Πειραματικού Γενικού Λυκείου Αθηνών.

Σπύρος Καρύδης, δρ Θεολογίας, καθηγητής 2ου Πρότυπου Πειραματικού Γενικού Λυκείου Αθηνών.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΩΤΕΙΝΟΣ*

Η εκπαίδευση κατά τις δεκαετίες 1940-1950: Μαζί με την πάλη για την ελευθερία και τη δημοκρατία, το αίτημα για εκπαίδευση

Εισαγωγή

Τι είναι «συνέχεια» και τι «ασυνέχεια» στην ιστορία, πώς αξιοποιείται ερμηνευτικά η «έννοια» και η θεωρία στην ιστορία, ποιο είναι το χρέος του ιστορικού -ειδικά σε κρίσιμες στιγμές, όπως είναι αυτές που ζούμε, ...

Εάν η ιστορία είναι η «πειθαρχημένη» μελέτη (disciplined study) των ανθρώπινων και άλλων συμβάντων/γεγονότων (events) με ειδική αναφορά στη διάσταση του χρόνου, η οποία τοποθετείται, κατ' αρχήν, αλλά όχι κατ' αποκλειστικότητα, στο παρελθόν, τότε θα μπορούμε να δούμε και το *καθήκον του ιστορικού* να επιμερίζεται σε τρεις διαστάσεις: ως *καθήκον απέναντι στη γενιά του*, ως *καθήκον απέναντι στους ανθρώπους του παρελθόντος*, *και ως καθήκον απέναντι στην κοινότητά του (την κοινότητα των ιστορικών)*[1]. Η τοποθέτηση αυτή προσπερνά την έννοια του καθήκοντος του ιστορικού όπως την απέδωσε ο Humbolt στο έργο του «On historian's task»[2], ο οποίος, σε πνευματική συγγένεια προς την προγραμματική δήλωση του Leopold von Ranke, υποστήριζε ότι ο ιστορικός πρέπει να καταγράφει *ό,τι πραγματικά συνέβη* («*wie es eigentlich gewesen*»)[3]. Κατά τον Heidegger, ο Nietzsche

---

* Ο Δημήτριος Φωτεινός είναι επίκουρος καθηγητής Τμήματος Φ.Π.Ψ. του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. R. Aldrich, «The three duties of the historian of education», *History of Education*, 32.2 (2003), 133-143.

2. Wilhelm-von Humboldt, «On historian's task», *History and Theory*, 6.1 (1967).

3. L.von Ranke, «Preface: Histories of the Latin and Germanic Nations from 1494-1514», στο Stern, *The Varieties of History*, New York: Vintage Books Editions 1973, σ. 57 (αναφορά πρωτότυπου έργου: Sämtliche Werke Bd. 33/34, Leipzig 1885, S. 7).

διακρίνει τρία (3) είδη ιστοριογραφίας: το *μνημειακό*, το *αρχαϊκό* και το *κριτικό*[4]. Για τον Heidegger οι τρεις αυτοί τύποι της ιστοριογραφίας έχουν *διακριτές στάσεις απέναντι στο χρόνο*. Η *αρχαϊκή* προσέγγιση *προσανατολίζεται στο παρελθόν, σ' αυτό που υπήρξε* (άρα μπορούμε να πούμε ότι αναφέρεται στο καθήκον του ιστορικού απέναντι στους ανθρώπους του παρελθόντος), το *μνημειακό* αναφέρεται στο *μέλλον* (άρα αντιστοιχεί στο καθήκον του ιστορικού απέναντι στη γενιά του, αλλά και προς τις μελλοντικές γενιές), και το *κριτικό*, στο *παρόν* (αφορά στο καθήκον του ιστορικού απέναντι στην «κοινότητά του», εφόσον η κριτική επανατοποθέτηση απέναντι σε προγενέστερες ερμηνείες του παρελθόντος μπορεί να αναδείξει τη σημασία του παρελθόντος για το παρόν, να σημασιοδοτήσει μια νέα ανάγνωση του παρόντος και να επαναπροσδιορίσει τις ταυτότητες του παρόντος και του μέλλοντος).

Ως εκ τούτων, θα μπορεί κανείς όχι αναιτιολόγητα να υποστηρίξει ότι η ερμηνεία, και κυρίως η εκάστοτε επανερμηνεία, των γεγονότων, αφενός, αποτελεί ουσιώδες καθήκον του ιστορικού, καθώς αυτός έχει «καθήκον» όχι μόνο απέναντι στους ανθρώπους του παρελθόντος και του παρόντος, αλλά και σε αυτή την ίδια την κοινότητα που θεραπεύει τη γνωστική πειθαρχία της ιστορικής γραφής. Επομένως, όπως εξάλλου αρκετοί ισχυρίζονται, η ιστορία δεν τελειώνει, γιατί κάθε φορά ξαναγράφεται. Συνεπώς, και από αυτή τη θεωρητική-μεθοδολογική σκοπιά είναι απαραίτητο να κοιτάμε προς τη δεδομένη χρονική στιγμή (1940-1950), παρόλο που έχουν γραφτεί αρκετά, αλλά και από μια καθαρώς εκπαιδευτική και κοινωνική σκοπιά: *τι είναι αυτό που (εμάς, τους ανθρώπους του 2013) μας συνδέει, αν μας συνδέει, και στο βαθμό που μας συνδέει, με τους ανθρώπους του 1940 ή του 1950* είναι ένα ερώτημα με αρκετά πολύπλοκες απαντήσεις, τόσο ως προς την καθαυτό ιστορική αφήγηση, όσο και ως προς τη μεθοδολογία της έρευνας και της γραφής (εκεί όπου εμπλέκεται η φιλοσοφία και η θεωρία της ιστορίας). Αφετέρου, αυτή η διαρκής επαναγραφή (και επανερμηνεία) της ιστορίας, ως προς το θεωρητικό και φιλοσοφικό της υπόβαθρο τοποθετεί την ιστορία πέρα από τις –λησμονημένες, πλέον, ως μη αποδεκτές– θέσεις περί «τέλους της ιστορίας». Εφόσον, για να πάρουμε ένα παράδειγμα μόνο, νέες έννοιες εντάσσονται στο «λεξικό» του ιστορικού, τότε είναι αναπόφευκτο να ξαναγραφτεί η ιστορία με βάση αυτές τις έννοιες. Τούτο ισχύει και στην περίπτωση της σχολικής γραφής της ιστορίας (όπως π.χ. στη γνωστή περίπτωση

4. M. Heidegger, *Being and Time*, Blackwell: Oxford 1962.

του βιβλίου της Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού, που τελικώς, για πολιτικούς και ιδεολογικούς λόγους αποσύρθηκε), ή ακόμα και για την περίπτωση της ιστορίας της εκπαίδευσης.

Στην παρούσα εισήγηση θα χρησιμοποιήσουμε τις έννοιες «συνέχεια» (continuity) και «ασυνέχειες/αλλαγές» (changes). Οι έννοιες αυτές θα προσδιορίσουν τον τρόπο με τον οποίο μια μεταρρύθμιση εξετάζεται, συνεπώς και τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύεται το παρελθόν. Θέτοντας αυτές τις έννοιες μπορούμε να διερευνήσουμε περισσότερες «όψεις» (μεταβλητές, κατά μία έννοια) μιας μεταρρύθμισης από ό,τι αν θέταμε, π.χ. έννοιες που εγκλωβίζουν σε μια αφελή αιτιοκρατία, όπως, για παράδειγμα την αναζήτηση σχέσεων ντετερμινιστικά προσδιορισμένων, μέσα από μια a priori συνθήκη αυτοεπιβεβαιωμένης «προφητείας». Με τον τρόπο αυτό, σε ένα δεύτερο επίπεδο, θα μπορεί να ελεγχθεί και η ερμηνεύουσα θεωρία, σύμφωνα με το κριτήριο που έθεσε ο Popper για τη διάκριση μεταξύ «επιστήμης» και «πεποίθησης».

Όπως σημειώνει και ο Aldrich, «*το πέρασμα του χρόνου είναι ζήτημα μιας σχετικής βεβαιότητας. Το "σήμερα" είναι αυτό που οι μελλοντικοί ιστορικοί θα αναζητούν ως "χθες"*»[5]. Καθώς, όμως οι (καθημερινές) πράξεις μας δεν έχουν πάντα μια συνέχεια, γιατί επεμβαίνουν διάφορες μεταβλητές, έτσι και το παρελθόν δεν αποτελεί ολόκληρο μια «συνέχεια», αλλά λαμβάνουν χώρα και ανατροπές, αλλαγές, διακοπές της «συνέχειας». Κατά συνέπεια, η αφήγηση στην ιστορία δεν χρειάζεται να καλύπτει «συνέχειες» - μπορεί, κάλλιστα, να αποδεχτεί τις «ασυνέχειες», ιδίως από τη στιγμή που, μεθοδολογικά, δεν είναι πάντοτε εφικτό να αφηγηθείς μια «συνέχεια», ιδίως όταν τα «πλαίσια» της ιστορικής αναφοράς (contexts) έχουν μετασχηματιστεί. Βέβαια, κατά περιόδους (π.χ. στην αυγή της ιστοριογραφίας στην Ελλάδα, με τους Παπαρηγόπουλο, Ζαμπέλιο, κ.α.), ή κατά περίπτωση (π.χ. στη σχολική αφήγηση της ιστορίας) μπορεί να προκύπτει μια συνέχεια στην αφήγηση, είτε χάριν της πολιτικής χρήσης της ιστορίας, είτε χάριν «οικονομίας» στην ερμηνεία, η οποία, ενίοτε μπορεί να αποδειχτεί και «παρερμηνεία».

Έτσι, όσο μπορεί κανείς να χρησιμοποιεί ως «πραγματική» την έννοια της αλήθειας (γιατί, από μια φιλοσοφική οπτική, η έννοια της αλήθειας δεν είναι παρά μια γλωσσική κατασκευή)[6], είναι αλήθεια ότι στην ελληνική εκπαίδευση –και εξ όσων είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, αυτό αποτελεί

5. Aldrich, ό.π.

6. P. Engel and R. Rotry, *Σε τι χρησιμεύει η αλήθεια*; (μτφρ. Στ.Βιρβιδάκης), Αθήνα 2010.

ένα αποκλειστικό sui generis χαρακτηριστικό– πέρα από την πολυνομία, πέρα από την ασάφεια (νομική, πραγματολογική, σε βαθμό που να χρειάζεται κάθε φορά συνδρομή νομική για την αποσαφήνιση των ασαφώς νομοθετημένων ρυθμίσεων), υπάρχει και η αλληλοεπικάλυψη μεταξύ των νομοθετικών κειμένων[7]: το γεγονός μιας μεταρρύθμισης, με το νέο πλαίσιο που διαμορφώνει στην εκπαίδευση δεν σημαίνει και την ταυτόχρονη και ολοκληρωτική απαλοιφή του προηγούμενου καθεστώτος. Έτσι, μπορεί να ισχύουν ταυτοχρόνως διάφορες ρυθμίσεις, οι οποίες μπορεί να προέρχονται από διαφορετικές μεταρρυθμίσεις.

Επιπλέον, ως προς τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, όπως συχνά συμβαίνει, και όχι μόνο στην Ελλάδα[8] κάθε υπουργός «παιδείας» αναλαμβάνει να «τακτοποιήσει» τα εκπαιδευτικά ζητήματα σύμφωνα με τις δικές του «προτιμήσεις», οι οποίες –είναι ευνόητο– καθοδηγούνται από διάφορα (προσωπικά, πολιτικά, οικονομικά, κ.τ.λ.) συμφέροντα, ή διάφορες συμμαχίες (πολιτικές, προσωπικές, κ.τ.λ.), ή ακόμα και επιδιώξεις (προσωπικές, κοινωνικών και οικονομικών φορέων), κ.τ.λ.

Το θεωρητικό υπόβαθρο αυτής της προσέγγισης αξιοποιεί το ερμηνευτικό σχήμα των φορέων δράσης, όπου η δομή/λειτουργία διαπλέκεται με το άτομο/δράση, έτσι ώστε να συνδυάζεται η ανάλυση της αλληλεπίδρασης των δομών και των λειτουργιών (μακρο-επίπεδο ανάλυσης) με τις δράσεις των φορέων (μικρο-επίπεδο ανάλυσης), οι οποίοι μπορεί να διακατέχονται από πλείστα κίνητρα.

Δομή εκπαίδευσης – ζητήματα και προβλήματα από την εποχή του μεσοπολέμου – συνέχειες και αλλαγές κατά τις δεκαετίες 1940-1950

Για την περίοδο που εξετάζουμε θα πρέπει καταρχήν να σημειώσουμε ότι στην ουσία η Ελλάδα ολοκληρώθηκε ως εδαφική περιοχή κατά την περίοδο

7. Πολύ πρόσφατο παράδειγμα από την περίπτωση των δύο τελευταίων νόμων για την εκπαίδευση: ενώ ο νόμος Διαμαντοπούλου (2010) καταργούσε το θεσμό των Τομέων, ο νόμος Αρβανιτόπουλου (2011) δήλωνε ότι επανέρχεται η ρύθμιση του νόμου 1268/1982 (που θεσμοθέτησε τους Τομείς). Ωστόσο, επειδή ο νόμος του 2011 δεν κατάργησε οριστικά και ολοκληρωτικά το νόμο του 2010, φαίνεται να είναι σε ισχύ συγχρόνως και οι τρεις νόμοι (του 1982, του 2010 και του 2011). Οπότε, το ερώτημα προς τις νομικές υπηρεσίες των ΑΕΙ αφορά στο αν ισχύει ακόμα η ρύθμιση για την ύπαρξη του Τομέα. Το ερώτημα κατατέθηκε τον Ιούλιο του 2013, και ακόμα εκκρεμεί η απάντησή του.

8. Π.χ. βλ. Aldrih, ό.π.

του «μεσοπολέμου», όταν το 1920, έγινε η προσάρτηση της Θράκης, και οι συνθήκες των Σεβρών και της Λωζάνης διαμόρφωσαν το 1920 και 1923 αντιστοίχως την εδαφική έκταση του ελληνικού κράτους– εκκρεμούσε ακόμα η προσχώρηση των Δωδεκανήσων, η οποία έγινε το 1947, και έκτοτε το ελληνικό κράτος έχει σταθερή εδαφική έκταση. Αυτό είναι σημαντικό για να κατανοήσουμε στη συνέχεια τη διάθεση της κοινωνίας απέναντι σε διάφορες ιδεολογίες, ή και ιδεολογήματα.

Η εκπαίδευση πριν την έναρξη (περίοδος Μεταξά) και κατά τη διάρκεια του πολέμου

Κατά τις δεκαετίες 1910-30 είχε προηγηθεί η πολύ σημαντική προσπάθεια του Εκπαιδευτικού Ομίλου, και των άλλων προοδευτικών παιδαγωγών[9], για την αναμόρφωση του παιδαγωγικού κλίματος στα σχολεία (όπου η ελληνική παιδαγωγική σκέψη ήταν στην πρωτοπορία της ευρωπαϊκής παιδαγωγικής), με την εφαρμογή βασικών αρχών του σχολείου εργασίας και της παιδοκεντρικής θεώρησης[10], και την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας. Οι προσπάθειες αυτές για τον εκσυγχρονισμό και την παιδαγωγική (παιδοκεντρική) στροφή της ελληνικής εκπαίδευσης, βρήκαν ανταπόκριση από μια διαπνεόμενη από εκσυγχρονιστικές διαθέσεις διακυβέρνηση, κατά τη δεκαετία 1910-1920, όπου και σημειώθηκε μια σημαντική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, με δομικές αναδιατάξεις, παραγωγή νέου διδακτικού υλικού και, σαφώς, χρήση της δημοτικής γλώσσας[11].

Όμως το σχέδιο αυτό, για μια προοδευτική εκπαίδευση δεν ευωδόθηκε, καθώς σχεδόν όλοι οι εμπλεκόμενοι με τη νέα παιδαγωγική είχαν καταδικαστεί για τις ιδέες τους, είτε θεσμικά, είτε κοινωνικά, ή ακόμα και νο-

9. Θα πρέπει απαραιτήτως να μνημονεύσουμε και τη «Φοιτητική Συντροφιά» του σπουδαίου παιδαγωγού Μίλτου Κουντουρά, με σημαντική δράση υπέρ της δημοτικής γλώσσας, αλλά και γενικότερα για την αναβάθμιση του επιπέδου της εκπαιδευτικής και εν γένει πολιτιστικής ζωής, μέσα από τις δημοσιεύσεις του.

10. Βλ. σχετικά στο D. Foteinos and M. Kassotakis, *The influence of the Deweyan educational pragmatism on Greek pedagogues in the early 20th century* (2015-forthcoming).

11. Πρόκειται για τη μεταρρύθμιση του 1913-7 (αναλυτικότερη περιγραφή της μεταρρύθμισης βλ. στο Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998),* Αθήνα 2006, σ. 69-86). Ένα από τα πλέον εμβληματικά σχολικά εγχειρίδια της μεταρρύθμισης αυτής είναι και το γνωστό βιβλίο «*Τα ψηλά βουνά*», του Ζαχαρία Παπαντωνίου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως «αναγνωστικό» για την Γ΄ δημοτικού, το 1917-1918.

μικά[12]. Εξάλλου, οι εκσυγχρονιστές παιδαγωγοί, όσοι ακολουθούσαν και το «σχολείο εργασίας», ήταν θέσει υποστηρικτές της δημοτικής γλώσσας, και αυτή η βασισμένη σε παιδαγωγικά αλλά και γλωσσολογικά δεδομένα επιλογή τους, τους ταύτιζε με «ακραίες» επιλογές στο πολιτικό πεδίο, χωρίς, όμως, αυτό να ισχύει σε κάθε περίπτωση: έτσι, π.χ., μπορεί ο Γληνός να ήταν ενταγμένος σε αριστερό πολιτικό κόμμα, αλλά αυτό δεν ίσχυε και για το Δελμούζο ή τον Τριανταφυλλίδη, συνεργάτες και συνοδοιπόρους του Γληνού στο παιδαγωγικό κίνημα. Ωστόσο, η βασισμένη σε παιδαγωγικές αρχές υποστήριξη της χρήσης της δημοτικής κατέτασσε και αυτούς, εξ αυτού και μόνο, «ύποπτους» για τις «Αρχές».

Πέρα από τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου[13] (η οποία δεν είναι ανεξάρτητη των πολιτικών διαφωνιών μεταξύ των κορυφαίων μελών της), και την απουσία περαιτέρω (θεσμικής, κατά ένα τρόπο) υποστήριξης των νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων, ήταν και οι πολιτικές ανατροπές κατά τη δεκαετία του 1920 και 1930[14] που συνετέλεσαν στην παλινδρόμηση σε

12. Παράδειγμα σε αυτή τη «νομική περιπέτεια» (για να το θέσουμε «κομψά») αποτελεί η δίκη του Ναυπλίου, το 1914, γνωστή και ως «Αθεϊκά», στην οποία οδηγήθηκαν ως κατηγορούμενοι ο Δελμούζος και οι συνεργάτες του από το Παρθεναγωγείο του Βόλου (βλ. και Χ. Χάριτος (επιμ.), *Το Παρθεναγωγείο και τα «Αθεϊκά» τον Βόλου. Η αλληλογραφία των πρωταγωνιστών*, Βόλος, 1980· ο ίδιος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τ. Α΄ και Β΄, Αθήνα 1989). Βέβαια, οι κατηγορούμενοι αθωώθηκαν σε αυτή τη δίκη, αλλά παραμένει το γεγονός ότι η εκπαιδευτική δράση είχε πλέον ποινικοποιηθεί, εφόσον ετίθετο θέμα υπεράσπισής της (π.χ., μεταξύ των άλλων κατηγοριών, μία δασκάλα κατηγορήθηκε για ασέβεια, επειδή δεν φίλησε το χέρι του δεσπότη, ο οποίος είχε εισβάλει στη σχολική αίθουσα την ώρα του μαθήματος). Θα λέγαμε ότι –τηρουμένων των αναλογιών– επρόκειτο για μια πρώιμη «*δίκη των πιθήκων*», η οποία πραγματοποιήθηκε στις ΗΠΑ το 1925 .

13. Βλ. σχετικά στο Αλ. Δημαράς, «Τα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1910-1927). Πρώτες εκτιμήσεις», *Τα Ιστορικά* 9(16) (1992), 95-120.

14. Στο διάστημα αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε και το πολύ σημαντικό γεγονός της Δημοκρατίας του 1924, μια προοδευτική και εκσυγχρονιστική διακυβέρνηση, κατά την οποία θεσπίστηκε η αβασίλευτη δημοκρατία (κυβέρνηση Παπαναστασίου). Όμως, πέραν των νόμιμων αλλαγών στη διακυβέρνηση, μέσω της εκλογικής διαδικασίας, υπήρξαν και «κινηματικές» ανατροπές (του Κονδύλη και αργότερα του Πάγκαλου, με κατάληξη την επιβολή του ολοκληρωτισμού από τον Μεταξά). Η επέμβαση στρατιωτικών και εν γένει εξωθεσμικών παραγόντων στην πολιτική (π.χ. το Παλάτι με τους «ακολούθους» του) έχει ήδη εδραιωθεί μέσα σε αυτές τις δεκαετίες και θα κορυφωθεί με το πραξικόπημα του 1967, οπότε και ολοκληρώνεται ένας κύκλος (ένας κύκλος εξωθεσμικών παρεμβάσεων και επεμβάσεων στην πολιτική), καθώς με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974 ξεκινά η περίοδος της «τρίτης ελληνικής δημοκρατίας». Είναι χαρακτηριστικό ότι η κατάσταση αυτή με τις εξωθεσμικές παρεμβάσεις έχει αναγνωριστεί και ως «διαρχία» (J. O. Iatrides (ed), *Ambassador MacVeagh Reports. Greece 1933-1947*, Princeton, N.J., 1980, σ. 150).

συντηρητικές επιλογές, ως προς την παιδαγωγική και τη γλώσσα.

Παρά την ανατροπή του πολιτεύματος από στρατιωτικά κινήματα και δικτατορίες, μπορούμε να πούμε ότι ως προς τη δομή της μέσης εκπαίδευσης διατηρήθηκε, σε γενικές γραμμές ό,τι κληρονομήθηκε από τη μεταρρύθμιση του 1929 (Βενιζέλου). Για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση τα πράγματα είναι ακόμα χειρότερα, καθώς το αναλυτικό πρόγραμμα της δεκαετίας του 1940 είναι εκείνο που δημοσιεύτηκε το 1913. Εξάλλου, αν λάβουμε υπόψη μας και την περίπτωση των Παιδαγωγικών Ακαδημιών, που θεσμοθετήθηκαν το 1933 και διατηρήθηκαν με την ίδια δομή, αλλά και το ίδιο πρόγραμμα σπουδών μέχρι και το 1984, οπότε και καταργήθηκαν, δεν θα πρέπει προκαλεί εντύπωση αυτού του είδους η «μακροημέρευση» των μεταρρυθμιστικών προτάσεων[15].

Έτσι, μετά το εξάχρονο δημοτικό σχολείο, ακολουθούσε –κατόπιν εξετάσεων– η επίσης εξάχρονη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, της οποίας μοναδική κατάληξη ήταν είτε η αγορά εργασίας (ως ανειδίκευτοι, υποψήφιοι για εργασία «λευκού κολάρου»), είτε, μετά από επιτυχείς εξετάσεις, η τριτοβάθμια εκπαίδευση. Για τα κορίτσια, ως σχολείο δεύτερης βαθμίδας, υπήρχε η «διέξοδος» των παρθεναγωγείων, μετά το δημοτικό. Όσα παιδιά –κυρίως αγόρια– δεν κατόρθωναν να εισαχθούν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, υπήρχε η διέξοδος των κατώτερων επαγγελματικών σχολείων, τα οποία σε διάστημα 1-3 ετών (αναλόγως της ειδικότητας), θα κατάρτιζαν το κατώτερο εργατικό δυναμικό.

Μοναδική διαφοροποίηση που υπήρξε κατά τη δικτατορία του Μεταξά ήταν, αφενός η επανα-καθιέρωση της διδασκαλίας στη δημοτική γλώσσα, μόνο για το δημοτικό σχολείο και η θέσπιση των «οκτατάξιων» σχολείων, τα οποία ήταν κυρίως σχολεία θηλέων. Με βάση όσα υποστηρίχτηκαν ανωτέρω, στην περίπτωση αυτή έχουμε τη συνύπαρξη στη δεύτερη βαθμίδα, εξατάξιων σχολείων (από το νόμο του 1929) με ορισμένα οκτατάξια (από τη ρύθμιση του Μεταξά). Αυτοί οι δύο τύποι δευτεροβάθμιου σχολείου συνυπήρχαν για αρκετό χρονικό διάστημα.

Αυτή η σύγχυση γίνεται φανερή, αν κοιτάξει κανείς, παραδείγματος χάριν, στον Α.Ν. 770/1937 (αρ. 12), όπου σημειώνονται τέσσερις διαφορετικές δυνατότητες εγγραφής ενός μαθητή στο γυμνάσιο. Ενώ, όπως ενδει-

15. Στην περίπτωση αυτή έχουμε ένα πρώτο δείγμα για τη σχέση μεταξύ «ασυνέχειας» και «συνέχειας» ως προς τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις.

κτικά αναφέρεται[16], ακόμα και η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία το 1950 αδυνατεί να κάνει συγκρίσεις και να προχωρήσει σε αντιστοίχιση των σχολείων του 1929 και του 1950, λόγω της πολυνομίας και της ανομοιομορφίας του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης.

Ωστόσο, πέρα από αυτές τις δομικές ρυθμίσεις, ποια ήταν η πραγματική εικόνα της εκπαίδευσης; Πώς «προσέρχονταν» στα σχολεία δάσκαλοι και μαθητές; Υπό ποιες προϋποθέσεις, με ποιες δεσμεύσεις και ποιες συνθήκες λειτουργούσε στην πραγματικότητα το σχολείο την περίοδο αυτή;

Η εικόνα είναι αρκετά ζοφερή: οι μαθητικές διαρροές ήταν εκτεταμένες: περίπου το 1/3 των αρχικώς εγγεγραμμένων μαθητών κατόρθωναν να τελειώσουν το δημοτικό σχολείο, ενώ από τους αποφοίτους του δημοτικού περίπου τα 2/3 κατόρθωναν να εισαχθούν, με εισιτήριες εξετάσεις, στο γυμνάσιο (συγκριτικά προς τον αριθμό των εγγεγραμμένων στην Α΄ δημοτικού, οι εγγεγραμένοι της Α΄ γυμνασίου είναι περίπου το 1/3). Αυτό σημαίνει ότι πρακτικά ελάχιστοι μπορούν να φοιτήσουν πέρα από 2-3 τάξεις του δημοτικού σχολείου, σε βαθμό που το δευτεροβάθμιο σχολείο –παρά τα κατά καιρούς λεγόμενα– να είναι ένα ελιτίστικο σχολείο, προορισμένο γι' αυτό που η βαυαρική νομοθεσία του 1836 προέβλεψε: ένα σχολείο στο οποίο θα φοιτούν τα μελλοντικά μεσαία στελέχη των δημόσιων και κρατικών δομών, καταρχήν, αλλά και η χαμηλόβαθμη γραφειοκρατία του ιδιωτικού τομέα. Ωστόσο, και αυτά τα ποσοστά θεωρήθηκαν υψηλά, και έγινε προσπάθεια, μέσω της διχοτόμησης του δευτεροβάθμιου σχολείου, με ενδιάμεσες εξετάσεις, να μειωθούν ακόμα περισσότερο οι απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας, καθώς στην τριτοβάθμια υπάρχει ad hoc ο κλειστός αριθμός των εισακτέων, οι οποίοι, για την περίοδο που εξετάζουμε, αποτελούν περίπου το 5% των εγγεγραμμένων στην Α΄ δημοτικού (ή το 10% των εγγεγραμμένων στη δεύτερη βαθμίδα).

Την ίδια ώρα, η κατάσταση των διδακτηρίων ήταν οικτρή, ιδίως στην επαρχία (την εποχή εκείνη, καίτοι είχε αρχίσει λόγω του κοινωνικού μετασχηματισμού, ο γιγαντισμός της Αθήνας, η επαρχία ήταν ακόμα αριθμητικά υπέρτερη): αίθουσες παγωμένες, ακατάλληλες για διδασκαλία (πολλές φορές ήταν η αίθουσα ενός καφενείου που δε λειτουργούσε πια, ή μια αίθουσα ενός δημόσιου κτηρίου που είχε παραχωρηθεί), χωρίς εποπτικό υλικό (για την εποχή: ένας χάρτης, λίγα όργανα επίδειξης), κάποιες αίθουσες χωρίς καν θρανία, μόνο με πάγκους και έναν μαυροπίνακα. Η προσπάθεια του Παπαν-

16. Κ. Καλαντζής, *Η παιδεία εν Ελλάδι, 1935-1951*, Αθήνα 2002, σ. 67.

δρέου το 1929-1932 για ανέγερση νέων διδακτηρίων είχε μείνει ανολοκλήρωτη, λόγω των πολιτικών ανατροπών.

Η φτώχεια των μαθητών, των δασκάλων τους, αλλά και σχεδόν του συνόλου της κοινωνίας, ήταν μεγάλη –με τα σημερινά δεδομένα, ήταν αβίωτη: οι μαθητές είχαν συνήθως μία φορεσιά και ένα ζευγάρι παπούτσια. Το μεσημεριανό ήταν λιτό, τρόφιμα που κατόρθωνε η οικογένεια να εξασφαλίσει: όσπρια, χορταρικά και λίγο ψωμί. Το κρέας, σπάνιο, δύο, ίσως τρεις φορές το χρόνο. Το ίδιο λιτή ήταν και η ζωή των δασκάλων: ελάχιστες φορεσιές, μια δερμάτινη ζώνη και μια δερμάτινη τσάντα, συνήθως αγορασμένα με το δεύτερο μηνιάτικο, και τα οποία διατηρούσαν σχεδόν για όλη την επαγγελματική τους ζωή.

Πέρα, όμως, από αυτή την ένδεια των εκπαιδευτικών, η οποία σκοπίμως συντηρούνταν από τους ιθύνοντες (πολιτική ηγεσία), πιο σοβαρό πρόβλημα ήταν η περιορισμένη ελευθερία: ελάχιστα μπορούσε να κάνει ο εκπαιδευτικός στον ελεύθερό του χρόνο, χωρίς να διακινδυνεύσει την επίπληξη ή ακόμα και τη δίωξη. Δεν θα αναφέρουμε εδώ πολλές λεπτομέρειες από την ιδιωτική ζωή των εκπαιδευτικών, γιατί αυτά είναι καταγεγραμμένα. Απλώς θα σημειώσουμε ότι είχε οργανωθεί ένα δίκτυο επιτήρησης με επιτηρούμενο «αντικείμενο» τόσο τον εκπαιδευτικό, όσο και το μαθητή. Ο εκπαιδευτικός, όντας επιτηρούμενος, ελεγχόμενος σε κάθε βήμα του, σε κάθε σκέψη του, εάν αυτή εκφραζόταν δημόσια, επιτηρούσε, με τη σειρά του, τους μαθητές του. Εάν ο εκπαιδευτικός δεν επιτρεπόταν να «συνομπρελίζεται»[17] (πόσο μάλλον να συζεί) με άτομο του άλλου φύλου, εάν δεν του επιτρεπόταν να διαβάζει την εφημερίδα της αρεσκείας του, εάν δεν του επιτρεπόταν το δικαίωμα απουσίας από τα θρησκευτικά «καθήκοντα», τότε αυτός θα «έλεγχε» για ακριβώς τα ίδια θέματα τους μαθητές του – και αντιλαμβάνεται κανείς το νόημα πίσω από αυτά: το «καλώς έχειν» στο δημόσιο – πολιτικό-χώρο συνδέεται αμετάκλητα με συγκεκριμένες ιδεολογικές θέσεις. Και αυτές τις ιδεολογικές-πολιτικές «θέσεις», εάν τις ενστερνιζόταν, μπορούσε να διατηρεί -κυριολεκτικώς- τη θέση του στη δημόσια εκπαίδευση. Εάν εξέφραζε αντίθετη, ή διαφορετική, άποψη, τότε, όντας ελεγχόμενος, θα έχανε αυτό το «προνόμιο» της εργασίας: οι ποινές για «αντεθνική» δράση, ή ακόμα και για υποψίες περί αυτής, εκτείνονταν από δυσμενή μετάθεση και

17. Η verbatim διάταξη για την απαγόρευση του «συνομπρελίζεσθαι» αφορούσε στα «κείμενα» της επταετίας (διάταξη για την «πειθαρχία» στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες), ωστόσο, αντίστοιχες διατάξεις ίσχυαν και παλαιότερα.

απόλυση, μέχρι στην απόλυση συνδυαζόμενη με εκτόπιση-εξορία. Είναι η εποχή που ο διορισμός γίνεται με βάση τις διατάξεις που ακολουθούσαν το «ιδιώνυμο». Ωστόσο, η ασάφεια της έννοιας «αντεθνική δράση» παρέμενε σκοπίμως χωρίς περαιτέρω προσδιορισμό του περιεχομένου της, ώστε να προσδιορίζεται από τις «αρχές» κατά το δοκούν και κατά περίσταση: έτσι, κανείς ποτέ δεν μπορούσε να είναι βέβαιος για τη δράση του (εάν θα εμπίπτει στις «εθνικόφρονες», ή στις «αντεθνικές» δράσεις), παρά μόνο από το αποτέλεσμα – εάν δεν είχε «ενόχληση» από τις «αρχές», τότε η δράση του θα ήταν εντός των «οριζομένων» πλαισίων (χωρίς, ωστόσο, η πρώτη «αποδοχή» να αποτελεί εχέγγυο «εθνικοφροσύνης» για κάθε επόμενη ανάλογη περίπτωση/δράση).

Το ίδιο, με διαφορετική έκφανση, ίσχυε και για τους μαθητές: πέρα από τα γνωστά περί ιδεολογικής και πολιτικής μορφής της σχολικά εκφρασμένης γνώσης, και τα επίσης γνωστά περί ιδεολογικής συμμόρφωσης των μαθητών, το «γλωσσικό» ήταν ένα κεφαλαιώδες ζήτημα στο σχολείο τη δεκαετία αυτή (όπως και στις προηγούμενες). Η αξιοποίηση της γλώσσας ως ένα εργαλείο της τεχνολογίας πολιτικής κυριαρχίας[18] καθιστούσε ελεγχόμενους τους μαθητές, ιδίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: εάν υπάκουαν και μάθαιναν την ιδιότυπη αυτή μορφή της «καθαρεύουσας», η προαγωγή τους ήταν σχεδόν εξασφαλισμένη, καθώς τα γλωσσικά μαθήματα είχαν μια ιδιαίτερη βαρύτητα στη συνολική επίδοση του μαθητή[19]. Είναι η εποχή που το «*ρήμα-υποκείμενο-αντικείμενο*» έχει περισσότερη σημασία από την κριτική σκέψη, το αναμάσημα των περασμένων μεγαλείων του έθνους είχε περισσότερη βαρύτητα από τη σπουδή στις σύγχρονες επιστήμες, ή την τεχνολογία (τεχνική εκπαίδευση). Έτσι, οι μαθητές, για να διατηρήσουν το δικαίωμα αναζήτησης ενός καλύτερου μέλλοντος, ήταν υποχρεωμένοι να «παπαγαλίζουν» κανόνες και διατάξεις που δεν αφορούσαν στην πραγματική τους ζωή.

Περιττό να σχολιάσουμε την παιδαγωγική, ειδικά για την περίοδο του Μεταξά: πέρα από την υποχρεωτική ένταξη των μαθητών στα τάγματα της ΕΟΝ, κατά τα πρότυπα της Hitlerjungend, της χιτλερικής νεολαίας, και τη

18. Για την εφαρμογή της έννοιας βλ. σχετικά Δ. Φωτεινός, *Ιστορία των αναλυτικών προγραμμάτων 1950-1980. Μεταξύ (ιδεολογικοπολιτικής) ρύθμισης και (παιδαγωγικής) μεταρρύθμισης,* Αθήνα 2013, σ. 55· για τη βασική θεωρητική θεμελίωσή της ως εννοιολογικό πλαίσιο ανάλυσης του κοινωνικού μετασχηματισμού, βλ. Ν. Μουζέλης, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, (μτφρ. Β. Καπετανγιάννης), Αθήνα 1992.

19. Βλ. σχετικά Φωτεινός, *ό.π.*, σ. 524-534.

στρατιωτική οργάνωση που υιοθετήθηκε[20], η παιδαγωγική και η διδακτική μεθοδολογία εξαντλούνταν στη δασκαλοκεντρική και ερβαρτιανή μέθοδο και στον ακραίο συμπεριφορισμό. Ο μαθητής, πέρα από τον αυταρχικό λόγο του δασκάλου, στο καθαρώς γνωστικό μέρος, είχε να αντιμετωπίσει και την «αρνητική ενίσχυση» αποκλειστικά ως «τιμωρία», πολλές φορές σε βάναυσο βαθμό: ξυλοδαρμός, σωματικά βασανιστήρια (χτυπήματα σε διάφορα μέρη του σώματος, μετά ή άνευ οργάνων, εγκλεισμός (στο «απομονωτήριο»), στέρηση τροφής, αναστολή-απαγόρευση σωματικών αναγκών, κ.τ.λ.) και ατιμωτικοί χαρακτηρισμοί, προσβλητικοί για την προσωπικότητα του μαθητή, ήταν στην «ημερήσια διάταξη» του σχολείου. Προφανώς και δεν γινόταν λόγος για μαθησιακές δυσκολίες, και άλλες παρόμοιες διευκολύνσεις του σχολείου προς τους μαθητές: όποιος δεν «έπαιρνε» τα «γράμματα» γινόταν ο «απόβλητος» του σχολείου. Επίσης, την εποχή αυτή η έννοια της «παιδικότητας» ήταν συνυφασμένη με την διατήρηση της εργατικής δύναμης των ανηλίκων ως πραγματικής εφεδρείας (οικογενειακής, πρωτίστως, αλλά και ευρύτερα κοινωνικής). Εν γένει, ο αυταρχισμός της διακυβέρνησης, μεταφράστηκε σε αυταρχισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας[21].

Με την έναρξη του πολέμου, είναι προφανές, κάθε εκπαιδευτική διαδικασία είχε ακυρωθεί: ειδικά τη χρονιά κήρυξης του πολέμου (1940), τα σχολεία λειτούργησαν μόλις 40-50 μέρες. Τυπικά, είχε δοθεί εντολή διακοπής των μαθημάτων αμέσως μετά την κήρυξη του πολέμου (στην Αθήνα τα σχολεία λειτούργησαν μόλις 20 μέρες, και έκλεισαν με το σχετικό διάταγμα), αλλά εκ των πραγμάτων τα μαθήματα διακόπηκαν, ιδίως σε περιοχές εκτός του «κέντρου», λίγο αργότερα, καθώς η επικοινωνία των υπηρεσιακών εγγράφων ήταν δυσχερής, λόγω του πολέμου και των προτεραιοτήτων που δόθηκαν.

Με την έναρξη της γερμανικής-ναζιστικής κατοχής, η κατάσταση στην εκπαίδευση γίνεται δραματική, όπως και σε κάθε τι άλλο μέσα στην κατεχόμενη χώρα. Ιδιαιτέρως, ο χειμώνας του 1941 υπήρξε η καταλυτική στιγμή που διαμόρφωσε σε σημαντικό βαθμό αφενός τη συνείδηση και

20. Α.Ν. 334, ΦΕΚ 499/1936, τ. Α΄.

21. Βλ. και τους σχετικούς νόμους: Α.Ν. 292, ΦΕΚ 45/1939, τ. Α΄, όπου ο «αρχηγός» του κράτους γίνεται «αυτοδίκαια» και Υπουργός Παιδείας, και Α.Ν. 120, ΦΕΚ 406/1936, τ. Α΄, «*περί θέσεως εις διαθεσιμότητα δημοσίων λειτουργών κλπ*». Με αυτόν τον τελευταίο νόμο, διορίστηκαν στο Πανεπιστήμιο ως «καθηγητές» άτομα αμφιβόλου επιστημονικής συγκρότησης (αλλά, προφανώς, φιλικά διακείμενοι προς το καθεστώς), οι οποίοι, για το λόγο αυτό, αποκαλούνταν από τους φοιτητές και ως «αλεξιπτωτιστές».

αφετέρου τη δυναμική της κοινωνίας. Για να περιορίσουμε τις αναφορές μόνο σε ό,τι τι αφορά στην εκπαίδευση (γιατί τα άλλα θεωρούμε ότι είναι λίγο-πολύ γνωστά), θα σημειώσουμε ότι κατά το σχολικό έτος 1941-2, κάποια σχολεία άνοιξαν, δημιουργήθηκε και καινούργιο αναλυτικό πρόγραμμα από τις δυνάμεις κατοχής και την εντεταλμένη κυβέρνηση[22]. Είναι αξιοσημείωτο, όσον αφορά στο αναλυτικό πρόγραμμα, ότι διατηρήθηκε το προηγούμενο εν ισχύ πρόγραμμα με μόνη διαφοροποίηση στη διδασκαλία της ξένης γλώσσας: αντί των γαλλικών (κυρίαρχη ξένη γλώσσα προπολεμικά), τα παιδιά θα διδάσκονταν τώρα γερμανικά και ιταλικά, αναλόγως των κατά περιοχές δυνάμεων κατοχής[23]. Ωστόσο, τα σχολεία είχαν –απέκτησαν– έναν άλλο ρόλο, πιο ουσιαστικό, αυτή τη στιγμή. Όσοι δάσκαλοι είχαν τη δυνατότητα να λειτουργήσουν το σχολείο, ή όσοι δεν είχαν ενταχθεί στις αντάρτικες ομάδες, προσπαθούσαν να εμφυσήσουν ένα πατριωτικό πνεύμα στους μαθητές και οργάνωναν το πιο σημαντικό, ίσως, έργο τους: με τα ελάχιστα χρήματα που λάμβαναν από την κατοχική κυβέρνηση, με όσες εισφορές μπορούσαν να έχουν, οργάνωναν τα μαθητικά συσσίτια, με τα οποία μπορούσαν να τραφούν οι μαθητές, αλλά και οι οικογένειές τους (αναλογίζεται κανείς το μέγεθος της προσφοράς, αλλά και το δράμα της στιγμής, όταν από μία μερίδα χυλού, που προσφέρονταν στους μαθητές, τρεφόταν μια οικογένεια)[24].

Σημαντική στιγμή για τα εκπαιδευτικά ζητήματα αποτελεί η συγκρότηση του «Σχεδίου μιας λαϊκής παιδείας» από την «κυβέρνηση του βουνού». Είναι η στιγμή όπου η ελληνική αντίσταση είχε κατορθώσει να εκτοπίσει τα γερμανικά-ναζιστικά στρατεύματα από τους ορεινούς όγκους και να τους περιορίσει στα πεδινά και τις πόλεις. Εκεί, στα σχετικώς ελεύθερα βουνά, οργανώθηκε η «κυβέρνηση του βουνού» [25], μέλημα της οποίας ήταν μεταξύ

22. Το «καινούργιο» αναλυτικό πρόγραμμα δεν σημαίνει ότι υπήρξαν ουσιαστικές και δραστικές αλλαγές στο προηγούμενο πρόγραμμα: είναι προφανές ότι το τελευταίο που θα απασχολούσε τις δυνάμεις κατοχής, ή την εντεταλμένη («δοτή») κυβέρνηση ήταν μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

23. Π.χ. Στα Επτάνησα ή στα Δωδεκάνησα ως ξένη γλώσσα διδασκόταν η ιταλική, ενώ στον κυρίως ηπειρωτικό κορμό της χώρας η γερμανική.

24. Κατά τους μετριότερους υπολογισμούς, το χειμώνα 1941-2, πέθαναν από πείνα πάνω από 300.000 συμπατριώτες μας, από τους οποίους οι 60.000 περίπου ήσαν παιδιά.

25. Σημειώνεται ότι την εποχή εκείνη υπήρχαν τρεις κυβερνήσεις: α) η *κατοχική κυβέρνηση των Αθηνών* του Ι. Ράλλη, β) η *επίσημη ελληνική κυβέρνηση του Καΐρου* (Εμμανουήλ Τσουδερός, 1941 μέχρι Απρίλιο 1944, Σοφοκλής Βενιζέλος, Απρίλιος 1944, και Γεώργιος Παπανδρέου, Μάιος

άλλων και η οργάνωση της εκπαίδευσης σε μια νέα βάση. Οργανώθηκαν τα «*Παιδαγωγικά Φροντιστήρια*»[26], μέλημα των οποίων ήταν η παιδαγωγική κατάρτιση των δασκάλων, ενώ εκδόθηκαν και δύο νέα «αναγνωστικά» για το δημοτικό σχολείο, το περιεχόμενο των οποίων ήταν σε σημαντικό βαθμό διαφοροποιημένο συγκριτικά με τα προηγούμενα αναγνωστικά βιβλία. Είναι πολύ σημαντικό να αναφέρουμε ότι στο «Σχέδιο», το οποίο είχε βασικές επιρροές από τη σοβιετική εκπαίδευση[27], βρίσκουμε αναφορές στα παλιά παιδαγωγικά σχήματα (και ανεκπλήρωτα, ακόμα, αιτήματα) του σχολείου εργασίας, της μάθησης μέσω της πράξης, κ.τ.λ. Έτσι, η θεωρητική αναφορά συμπληρωνόταν με την πρακτική εφαρμογή της γνώσης. Οι μαθητές μέσα από την αλληλεπίδρασή τους με το περιβάλλον θα οδηγούνταν στην «οικοδόμηση» της γνώσης. Πέραν τούτου, υπήρχε σαφής προσανατολισμός στην πρακτική γνώση, η οποία θα βοηθούσε τους μαθητές όχι μόνο στην καθημερινότητά τους (π.χ. μέσα από γεωργικά μαθήματα), αλλά και στη μελλοντική επαγγελματική τους αποκατάσταση.

Η λήξη του πολέμου, όμως, σήμανε και τη λήξη αυτής της ιδιότυπης βραχύχρονης κυβέρνησης και των εκπαιδευτικών της σχεδίων. Μετά τον Οκτώβριο του 1944, συγκροτείται μια στοιχειώδης κυβέρνηση της ελεύθερης Ελλάδας, με Υπουργό Παιδείας τον Χατζηπάνο και Γενικό Γραμματεία του Υπουργείου τον Παπανούτσο. Παρά τις προσπάθειες για τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης (μεταξύ των προτάσεων ήταν και καθιέρωση της δημοτικής), αλλά και της παύσης των διωγμών στο σώμα των δασκάλων, η εκπαίδευση επανέρχεται στα προ-μεταξικά πλαίσια, και ως προς τη δομή πολύ πιο πίσω, στην κατάσταση της δεκαετίας του 1920.

Κατά την περίοδο της αντίστασης, η έννοια της παιδικότητας έχει ελαφρώς τροποποιηθεί, τόσο μέσα από τη δράση των αντιστασιακών ομάδων,

---

1944 – Οκτώβριος 1944 και γ) η «*κυβέρνηση του βουνού*».

26. Βλ. ειδικότερες και εκτενέστερες αναφορές στο σχετικό κείμενο του Χ. Μπαμπούνη στον παρόντα τόμο. Συνοπτικά: ιδρύθηκαν πέντε παιδαγωγικά φροντιστήρια, με διευθυντές μεγάλους παιδαγωγούς της εποχής, όπως οι Σωτηρίου, Παπαμαύρος, Ιμβριώτη.

27. Κι αυτός ήταν ένας από τους βασικούς λόγους που μετέπειτα, στην απελευθερωμένη Ελλάδα, το αίτημα για μια εκπαίδευση προσανατολισμένη στην πρακτική και τεχνική-επαγγελματική γνώση είχε χαρακτηριστεί ως «αντεθνική» πράξη. Εξάλλου, ένας από τους θεμελιωτές της κονστρακτιβιστικής (constructivist) προσέγγισης, ο Lev Vygotsky, έγινε ευρύτερα γνωστός στη «δυτική» παιδαγωγική μετά την κατάρρευση του «Τείχους», όταν πλέον το «σιδηρούν παραπέτασμα» είχε αποδομηθεί, και απενεχοποιήθηκε η επίκληση σε «ανατολικής» προέλευσης θεωρητικά σχήματα.

όσο και μέσα από το «σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας» της ΠΕΕΑ: το παιδί θεωρείται ως συνεργάτης των ενηλίκων κατά τη διάρκεια των αντιστασιακών ενεργειών, ενώ συνάμα θεωρείται και ως μελλοντικός «εργάτης» της κοινωνικής παραγωγής.

Στο σημείο αυτό δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε και την τραγικά φαιδρή ιστορία της «δίκης των τόνων», όπου μεσούσης της γερμανικής-ναζιστικής κατοχής, το χειμώνα του 1941-2, όταν είχαν αρχίσει να πέφτουν νεκροί στους δρόμους από την πείνα και τις κακουχίες (απουσία θέρμανσης, σε ένα ιδιαιτέρως βαρύ χειμώνα), όταν τα παιδιά άρχισαν να εμφανίζουν συμπτώματα τυμπανισμού από την πείνα, οι διδάσκοντες της Φιλοσοφικής της Αθήνας άσκησαν δίωξη εναντίον του συναδέλφου τους καθηγητή Ιωάννη Κακριδή, καλώντας τον σε απολογία και καταδικάζοντάς τον σε δίμηνη αναγκαστική αργία, επειδή είχε τυπώσει το βιβλίο του σε μονοτονικό. Οι παλιές ιδεοληψίες σχετικά με τη γλώσσα επανεμφανίστηκαν, καθώς στο κατηγορητήριο υπήρχε η αναφορά σε «*εγκλήματα κατά του έθνους*», ως εάν η διαφοροποίηση του τονικού σημείου να θέτει σε διακινδύνευση την ύπαρξη του έθνους – τη στιγμή, μάλιστα που ο κατακτητής ήδη υπονόμευε πολλαπλώς το μέλλον του τόπου με τις αγριότητες και τις καταστροφές.

Για χάρη της ιστορίας θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σχετική εντολή για τη διερεύνηση της δυνατότητας απλούστευσης της γραφής (ορθογραφικό και τονικό σύστημα) είχε δώσει από το 1931 στο πλαίσιο της τότε μεταρρύθμισης ο Γ. Παπανδρέου στις Φιλοσοφικές σχολές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, καθώς και στην Ακαδημία Αθηνών. Ωστόσο, εκείνη η προσπάθεια δεν απέδωσε. Αργότερα, το 1938, θα συγκροτηθεί από τον ίδιο τον Μεταξά μια επιτροπή, με επικεφαλής τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, με σκοπό τη σύνταξη μιας γραμματικής της δημοτικής. Η επιτροπή θα προτείνει και την απλοποίηση του τονικού συστήματος, την αντικατάσταση δηλαδή του τόνου με ένα σημάδι και την κατάργηση των πνευμάτων. Ο Μεταξάς ωστόσο θα απορρίψει την πρόταση με το αιτιολογικό ότι οι θέσεις των μελών της επιτροπής έρχονταν σε αντίθεση με τις θέσεις του ΑΕΣ. Όπως έχει γλαφυρά σημειωθεί, για τη «δίκη των τόνων», «*το συμβάν είναι σημαντικό καθαυτό γιατί θέτει συμπυκνωμένα όλα τα προβλήματα της προηγούμενης περιόδου, το γλωσσικό, την ελευθερία έκφρασης, το δικαίωμα εκφοράς επιστημονικού λόγου και πάνω απ' όλα την καθυπόταξη του σχολείου σε μια ακραία αντίληψη, εθνικιστική, περί έθνους*»[28].

28. Π. Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα 2004, σ. 237. Στο

Συναφής, με την ανωτέρω (αυταρχική και εθνικιστική) προσέγγιση, πολιτική αποτέλεσε και η ίδρυση του ΟΕΣΒ (Οργανισμός εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων) το 1937[29]. Μέχρι τότε, τα σχολικά βιβλία ήταν παρεχόμενα από το εμπόριο, γραμμένα από εκπαιδευτικούς. Κάθε σχολείο, επομένως, μπορούσε να επιλέγει για κάθε μάθημα όποιο βιβλίο θεωρούσε ως περισσότερο κατάλληλο (χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι υπήρχε ένα σημαντικά μεγάλο πλήθος διαθέσιμων βιβλίων). Η φασιστικής ιδεολογίας διακυβέρνηση Μεταξά αποφάσισε ότι τα σχολικά βιβλία πρέπει να είναι εγκεκριμένα και ελεγχόμενα από το κράτος – χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα διανέμονταν και δωρεάν: ως οικονομικό πρόσοδο του ΟΕΣΒ αποφασίστηκε να θεωρείται το αντίτιμο από την πώληση των σχολικών εγχειριδίων (ΑΝ 952/1937, αρ. 5) (η δωρεάν διανομή των σχολικών εγχειριδίων θεσμοθετήθηκε πολύ αργότερα. Είμαστε ακόμα στην εποχή που η εκπαίδευση είχε και δίδακτρα και εξέταστρα). Εκτός, όμως, από τα σχολικά εγχειρίδια, ο ΟΕΣΒ θα εξέδιδε και άλλο «πληροφοριακό» υλικό, άλλα «χρήσιμα» βιβλία, τα οποία αποστέλλονταν στις δημόσιες βιβλιοθήκες. Είναι προφανές ότι ο σκοπός αυτού του οργανισμού ήταν ακραιφνώς προπαγανδιστικός, εφόσον, πέρα από την εμφανή εικονογράφηση που εξυμνούσε το καθεστώς[30], το περιεχόμενο των διδακτικών εγχειριδίων έβριθε υμνητικών αναφορών στο καθεστώς και τον «ηγέτη» Μεταξά, είτε με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο.

Ο ολοκληρωτικός (με κάθε σημασία του όρου) έλεγχος της εκπαίδευσης συμπληρώνεται με τη θεσμική παρουσία ανώτερων στρατιωτικών σε διοικητικές –και εποπτικές– θέσεις της εκπαίδευσης (βλ. ΑΝ 767/1937, αρ. 12). Δηλαδή, ανώτεροι αξιωματικοί του στρατού μετέχουν, και μάλιστα προεδρεύουν, στα εποπτικά συμβούλια της εκπαίδευσης. Είναι φανερό ότι η εκπαίδευση δεν θα πρέπει να «αφεθεί» σε μια μη-ελεγχόμενη λειτουργία, ή το περιεχόμενό της δεν θα πρέπει να μην εποπτεύεται από τις αρμόδιες υπηρεσιακές δομές. Ο έλεγχος της νέας γενιάς -και κατ' επέκταση, της κοινωνίας- ήταν ολοκληρωτικός.

Η λήξη του πολέμου, ενώ για το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου αποτέλεσε και την έναρξη μιας αναπτυξιακής διαδικασίας, στη δική μας περί-

πνεύμα αυτό είναι και οι απόψεις του Β. Τσίριμπα (*Αι νέαι εκπαιδευτικαί κατευθύνσεις*, Αθήναι, 1939), παιδαγωγού που ήταν «συμπαθών» προς το καθεστώς της 4ης Αυγούστου.

29. ΦΕΚ 469/1937, τ. Α΄, ΑΝ 952.

30. Έχουμε, για παράδειγμα, εξώφυλλα βιβλίων που απεικονίζουν μαθητές ενδεδυμένους τη στολή της ΕΟΝ, σε διάφορες «εκδηλώσεις» (π.χ., εικόνα εξωφύλλου που απεικονίζει παιδιά σε κατασκήνωση, ή άλλη που παρουσιάζει παιδιά να χαιρετούν φασιστικά, κ.τ.λ.).

πτωση σηματοδότησε την έναρξη ενός βίαιου, αιματηρού και πραγματικά αδελφοκτόνου εμφυλίου πολέμου. Η πόλωση στην κοινωνία ήταν τέτοια, σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο, ώστε οι αντιμαχόμενες πλευρές να πολεμούν μέχρι της ολοκληρωτικής εξόντωσης των αντιπάλων τους. Είναι ίσως εντελώς περιττό να σημειώνουμε για τέτοιες καταστάσεις ποιος είχε «δίκιο» και κυρίως ποιος «κέρδισε». Ο μεγάλος χαμένος ήταν η ίδια η χώρα. Μέσα από αυτό το πολωμένο σκηνικό αναδύθηκε η εκπαίδευση τη δεκαετία του 1950.

Η εκπαίδευση στο μετεμφυλιακό κράτος

Ως προς τη δομή, καθώς έχουμε επανέλθει στα της δεκαετίας του 1920, το βασικό σχολείο της μέσης εκπαίδευσης είναι το εξαετές γυμνάσιο. Η βασική, αν όχι και η μοναδική, διέξοδος των αποφοίτων του γυμνασίου παραμένει είτε η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, είτε η αγορά εργασίας του «*λευκού κολλάρου*», είτε πρόκειται για το δημόσιο, είτε για τον ιδιωτικό τομέα: εξάλλου, το ίδιο το πρόγραμμα σπουδών, σε όλη αυτή τη δεκαετία (και αργότερα, μέχρι τις μέρες μας), δεν έχει άλλο προσανατολισμό, παρά μόνο μια θεωρητική κατάρτιση, «ακαδημαϊκού» τύπου, χωρίς κάποια ειδίκευση, ή άλλο πρακτικότερο προσανατολισμό[31].

Εντός της δεκαετίας του 1950 θα ιδρυθούν αρκετές πανεπιστημιακές σχολές, ενώ θα ξεκινήσει και η διαδικασία συζητήσεων για την ανάπτυξη της μέσης τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, χωρίς ωστόσο να σημειωθούν σημαντικά αποτελέσματα.

Το 1949 θα γίνει πρόταση για αναμόρφωση του αναλυτικού προγράμματος του δημοτικού σχολείου, το οποίο είναι σε ισχύ από το 1913, με το αιτιολογικό ότι έχει συντελεστεί σημαντική πρόοδος στην παιδαγωγική και διδακτική (sic!). Βέβαια, ένα μέρος αυτής επιχειρηματολογίας επιδιώκει να θεμελιώσει ψυχολογικά τη σπουδαιότητα και την αναγκαιότητα του μαθήματος των Θρησκευτικών (μέσα από το οποίο «οι πλείστες ψυχικές ανωμαλίες» θα «ιαθούν»).

Στην αρχή της δεκαετίας (1951) ο Παπανούτσος, μέσα από το περιοδικό «Παιδεία και ζωή», που διεύθυνε, θα εισηγηθεί την αρχή του «ενιαίου σχολείου», κατά τα πρότυπα του αγγλικού Comprehensive school, αλλά οι προσπάθειές του θα μείνουν ανολοκλήρωτες: η δυναμική της ιδεολογικής

31. Φωτεινός, *Ιστορία*.

ταύτισης της εκπαίδευσης με τα νομοθετήματα του «κράτους εκτάκτου ανάγκης» θα καταπνίγει κάθε φωνή που θέλει μια διαφοροποιημένη εκπαίδευση. Στην ουσία της, ως νοοτροπία, αντίληψη, μεθοδολογία και ιδεολογία, η εκπαίδευση παραμένει εγκλωβισμένη στο πλαίσιο της βαυαρικής αντιβασιλείας, παρά τις αλλαγές που έχουν δομικά συντελεστεί, ενώ, συνάμα, τελεί υπό το καθεστώς της ιδεολογικο-πολιτικής πόλωσης, με το πνεύμα του εθνικοφρονηματισμού να κυριαρχεί.

Το πολίτευμα που εγκαθιδρύεται μετά τη λήξη του εμφυλίου έχει σημειωθεί ότι αποτελεί μια δημοκρατία «επισφαλή» και «κατευθυνόμενη»[32], καθώς «*η Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο πόλεμο κάθε άλλο παρά πρότυπο δημοκρατίας αποτελούσε*»[33]. Συνάμα, οι εξωθεσμικές δυνάμεις κυριαρχούν[34], το λεγόμενο «παρακράτος»[35], συγκροτούμενο από ένα πλήθος ετερόκλητων στοιχείων, όπως απόστρατων και εν ενεργεία αξιωματικών.

Η οικονομία, αναπτυσσόμενη γρήγορα, και με τη συνδρομή της ξένης βοήθειας (Σχέδιο Marshall, και άλλες δομές υποστηρικτικές) έφτασε πολύ νωρίς (1951) στα προπολεμικά επίπεδα, χωρίς, ωστόσο να φτάσει στο επίπεδο των ανεπτυγμένων χωρών[36], ενώ η παραγωγή παρουσιάζει «*περισσότερο από κάθε άλλη φορά παρασιτικό και μη ισορροπημένο χαρακτήρα*»[37]. Έντονα φαινόμενα στην οικονομία της περιόδου αποτελούν οι αντιπαροχές (αλλαγή χρήσης της γης), τα εμβάσματα (ναυτιλιακά, μεταναστευτικά), η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών χαμηλής τεχνολογίας, η εισαγωγή προϊόντων υψηλής τεχνολογίας και αγαθών πολυτελείας. Συνεπώς, η οικονομία ήταν καθαρώς μεταπρατική, χαμηλής τεχνολογικής υποδομής, με κυρίως οικογενειακού τύπου «εντάσεως εργασίας» επιχειρήσεις (όπου ο τρόπος παραγωγής δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ακραιφνώς καπιταλιστικός, καθώς έχει ενσωματώσει στοιχεία και από φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής[38]) και

32. P. Clogg, *Σύντομη ιστορία της νεότερης Ελλάδας* (μτφρ. Φουντέας Χ.), Αθήνα 1984, σ. 242. Ο ίδιος, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770 – 1990* (μτφρ. Παπαδάκη Λ.), Αθήνα 1995, σ. 178.

33. Clogg, *Συνοπτική ιστορία*, σ. 154.

34. Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», στον τόμο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα 1986, σ. 24-26. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας,* Αθήνα 1987, σ. 317.

35. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1990, σ. 145.

36. Μ. Γλαμπεδάκης, *Οικονομία και εκπαίδευση*, Αθήνα 1990, σ. 37-38.

37. Σβορώνος, *Επισκόπηση*, σ. 145. Τ. Γιαννίτσης, «Ελλάδα: Η εκβιομηχάνιση σε κρίση», στον τόμο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα 1986, σ. 250-251.

38. Για το θέμα αυτό, βλ. Μουζέλης, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*. Δ. Φωτεινός, «Αναλυτικά

με αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο (η αξία των εισαγωγών ξεπερνούσε την αξία των εξαγωγών). Παράλληλα, η ανεργία όσων είχαν απομείνει ήταν υψηλή, και η πίεση προς την αποκατάστασή τους μέσα από κρατικές δομές, ανέδειξε το ρόλο του κράτους ως «εναλλακτική» δομή απασχόλησης, μια οιονεί δομή κοινωνικής πρόνοιας. Συνεπώς, ο ρόλος όσων διαχειρίζονται και ελέγχουν αυτές τις δομές θα είναι σημαντικός και καθοριστικός, ως προς την επιλογή των στελεχών. Στην ουσία, έχουμε την ανάδυση μιας νέας τεχνολογίας πολιτικής κυριαρχίας, καθώς τα δίκτυα πατρωνείας αναδεικνύονται σε ρυθμιστές, τόσο της πολιτικής ζωής, όσο και της προσωπικής-οικογενειακής. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να δούμε την εκπαίδευση κατά τη δεκαετία του 1950, ώστε να κατανοήσουμε τις συνέχειες και ασυνέχειες στο μεταρρυθμιστικό εγχείρημα.

Το 1952 τέθηκε σε ισχύ το πρώτο μεταπολεμικό και μετεμφυλιακό Σύνταγμα, αντικαθιστώντας, κατ' ουσίαν, εκείνο του 1911[39]. Με το Σύνταγμα αυτό θεσμοθετούνταν το «*κράτος έκτακτης ανάγκης*» και διατηρούνταν σε ισχύ το μεγαλύτερο μέρος της νομοθεσίας για την αντιμετώπιση εκτάκτων αναγκών[40]. Χαρακτηριστικά του Συντάγματος του 1952 αποτελούν ο περιορισμός των δημοκρατικών ελευθεριών και η διατήρηση της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας ως κυρίαρχης, τόσο για τον προσδιορισμό του είδους των σχέσεων των πολιτών με το κράτος και τους μηχανισμούς του (Ν. 516/1948, αρ. 3), όσο και για την ανάδειξη της ιδεολογικής «ταυτότητας» του κρατικού μηχανισμού[41] –ταυτότητας που εν πολλοίς διατηρήθηκε μέχρι και το μεταπολιτευτικό σύνταγμα του 1975[42].

Το ασφυκτικό πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο που είχε διαμορφωθεί, σε

προγράμματα: ερμηνείες και ερωτήματα –Μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των μεθοδολογικών παραδοχών μέσα από την εξέταση της ιστορίας των αναλυτικών προγραμμάτων της μέσης γενικής και τεχνικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα (κατά το διάστημα 1950-1977)», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, 8 (2009). Ο ίδιος, *Ιστορία*. Ο ίδιος, «Ερωτήματα σχετικά με μεθοδολογικές και θεωρητικές προτάσεις (μια απάντηση)», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 11-12 (2014), 157-202).

39. Clogg, *Σύντομη ιστορία*, σ. 245.

40. Clogg, *Σύντομη ιστορία*, σ. 245. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας – 1953-1967*, Αθήνα (χ.χ.), σ. 10. Μάνεσης, «Εξέλιξη», σ. 24. Δ. Χαραλάμπους, *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-1974)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Τμήμα Φ.Π.Ψ., Θεσσαλονίκη 1990, σ. 110-119. Ν. 516/1948, αρ. 3.

41. Clogg, *Σύντομη ιστορία*, σ. 246.

42. Βλ. Μάνεσης, «Εξέλιξη», σ. 30. Clogg, *Συνοπτική ιστορία*, σ. 181-182, 200.

όλο το εύρος των κοινωνικών δραστηριοτήτων[43], δεν άφησε ανεπηρέαστη την εκπαίδευση: το βασικό και απαραίτητο πιστοποιητικό για την εργασία σε δημόσιο σχολείο δεν ήταν άλλο από το «*πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων*» – πιο σημαντικό, ίσως, και από το ίδιο το πτυχίο (ως πιστοποιητικό γνώσεων, αναγκαίων για τη διδασκαλία). Το «*πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων*» ήταν το έγγραφο που έπρεπε απαραιτήτως να προσκομίσει ο υποψήφιος προς διορισμό εκπαιδευτικός, προκειμένου να γίνει δεκτός στην υπηρεσία του (δηλαδή, αν κάποιος δεν το κατέθετε, δεν θα μπορούσε να αναρτηθεί το όνομά του στους, με νομοθετική ισχύ, καταλόγους των διορισμένων). Το ενδιαφέρον στοιχείο του εν λόγω «πιστοποιητικού» είναι οι παρέχοντες τις απαραίτητες διαβεβαιώσεις «φρονημάτων»: ο ιερέας της ενορίας του ενδιαφερομένου (άρα έπρεπε να εκκλησιάζεσαι τακτικά και να διαβιείς «χριστιανοπρεπώς»), ο προϊστάμενος του οικείου τμήματος χωροφυλακής (άρα έπρεπε να είσαι «εθνικόφρων», να υπερασπίζεσαι το «εθνικό» έργο της κυβέρνησης στις διάφορες συζητήσεις, και να διαβάζεις τα «κατάλληλα» βιβλία και εφημερίδες), και στην περίπτωση των αρρένων, ο προϊστάμενος του Φρουραρχείου (άρα έπρεπε κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής σου θητείας να μην έχεις υποπέσει σε κάποιο εθνικό «παράπτωμα», όπως να μιλάς σε «αντεθνικά» σκεπτόμενους συστρατιώτες σου). Είναι επόμενο, μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα η διδασκαλία να μην έχει άλλη προοπτική πέρα από την προπαγάνδα και οι σχέσεις μαθητών – εκπαιδευτικών να διαπνέονται από αυτή τη διάκριση: «έπρεπε» να αποστηθίζει ο μαθητής τα κελεύσματα και να υποτάσσεται στην κυρίαρχη άποψη, προκειμένου να «επιβιώσει» μέσα σε ένα εξεταστοκεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα. Είναι προφανές ότι η παιδαγωγική σχέση θα έχει μια δασκαλοκεντρική-γνωσιοκεντρική διάσταση και θα διαπνέεται από έναν έντονο συμπεριφορισμό.

43. Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε να αναφερθούμε και στις διώξεις που σημειώνονται καθ' όλη αυτή την περίοδο (ως συνέχεια των διώξεων της δεκαετίας του 1930), με καθαρώς πολιτικά και ιδεολογικά κριτήρια: όποιος «αντιστεκόταν» και υποστήριζε κόμματα του αριστερού χώρου, βρισκόταν εκτοπισμένος, σε τόπους εξορίας, με στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων, και, αν ποτέ επανεντασσόταν στην κοινωνία, με δυσκολία στην εύρεση εργασίας. Εκτός από την εξορία, ως μέσο πολιτικού «σωφρονισμού», υπήρχε και η φυλάκιση, και όχι σπάνια τα βασανιστήρια των κρατουμένων. Συνεπώς, η πολιτική διαφωνία προς τις επιλογές των «αρχών» επέφερε συνέπειες που επηρέαζαν συνολικά την «ύπαρξη» του ατόμου. Νομοθετικά η ρύθμιση για τον εκτοπισμό ή τη φυλάκιση λόγω πολιτικών φρονημάτων, καταργήθηκε στην αρχή της δεκαετίας του 1980 (με το νόμο για τη λήξη των συνεπειών του εμφυλίου.

Σε αυτό το ασφυκτικό (πολιτικά και ιδεολογικά) κλίμα θα πρέπει να προστεθεί και η χρήση της καθαρεύουσας, ως κύριας και επίσημης γλώσσας. Οι άκαμπτοι κανόνες και η κακοκατασκευασμένη μορφή της γλώσσας αυτής την καθιστούσαν απροσπέλαστη από την πλειονότητα των μαθητών. Η χρήση της τεχνητής αυτής μορφής γλώσσας προστίθεται στα ποικίλα εμπόδια που έχουν να αντιμετωπίσουν οι μαθητές, ιδίως των μη-ευνοημένων κοινωνικών στρωμάτων. Έτσι, πέρα από τον ιδεολογικό έλεγχο της γνώσης, πέρα από το προπαγανδιστικό περιεχόμενο, πέρα από τα δίδακτρα και τα εξέταστρα, ή την αγορά των σχολικών εγχειριδίων, οι μαθητές είχαν να αντιμετωπίσουν και μια σκελετωμένη γλώσσα, με την αποστήθιση ανούσιων κανόνων, έξω από κάθε λογική χρήσης τους στην καθημερινή τους ομιλία. Το θέμα της γλώσσας αποκτά «εθνική» (δηλαδή, ιδεολογική και πολιτική) διάσταση, καθώς πάνω σε αυτήν θα θεμελιωθεί η τεχνολογία κυριαρχίας που θα διαμορφώσει το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο κατά την μεταπολεμική περίοδο. Κάθε στοιχείο που θεμελιώνει τη σχέση με το «ηρωικό» αρχαίο παρελθόν αποτελεί μια νομιμοποιητική λειτουργία στο πλαίσιο της τεχνολογίας κυριαρχίας. Συνεπώς, η μη-χρήση της καθαρεύουσας (ως γλώσσας άμεσα συνδεδεμένης με τη μορφή της αρχαίας γλώσσας, κυρίως στο φορμαλιστικό επίπεδο των κανόνων) ενείχε στοιχεία «αντεθνικά» και ο χρήστης της μη εθνικής γλώσσας παρουσίαζε χαρακτηριστικά αντεθνικής δράσης (εν ολίγοις, η χρήση άλλης γλώσσας πέρα από την καθαρεύουσα μπορούσε να θεωρηθεί ως πράξη προδοτική, «αντεθνική», εφόσον έθετε σε αμφισβήτηση τη νομιμοποίηση -ενός βασικού τμήματος- του ιδεολογήματος που συνείχε το κράτος, επομένως και τους φορείς που το διαχειρίζονταν, δηλαδή, την πολιτική ηγεσία).

Αυτή η ιδεολογική τροπή γνώσης (ως μέρος των τεχνικών που νομιμοποιούν την τεχνολογία κυριαρχία) και ο εθνικοφρονηματισμός μέσα από το σχολικό εγχειρίδιο γίνεται εντονότερη στην περίπτωση της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Πέρα από κάθε προσπάθεια των ενδιαφερόμενων φορέων (φορείς της βιομηχανικής παραγωγής, φορείς του εμπορικού κύκλου δραστηριοτήτων, διανοούμενοι, κ.τ.λ.), στις κατά περιόδους συναντήσεις με το υψηλότερο δυνατό επίπεδο πολιτικής ηγεσίας (συναντήσεις με Υπουργούς Παιδείας, ή με τον Πρωθυπουργό), υπήρξε μια συστηματική «αντίσταση» του πολιτικού κόσμου στην ανάπτυξη της δευτεροβάθμιας τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Το δίκτυο της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, παρά την εκφρασμένη ανάγκη των φορέων της οικονομίας, παρέμεινε υποβαθμισμένο: δεν ήταν μόνο ο απαξιωτικός λόγος

των πολιτικών, εντός του κοινοβουλίου, αλλά και η έργω, θεσμική, απαξίωση του θεσμού αυτού, τόσο ως προς το επίπεδο της χρηματοδότησης[44], όσο και ως προς τη δομική διάσταση. Ελάχιστες ειδικότητες, χωρίς σαφή επαγγελματικά δικαιώματα των αποφοίτων[45], χωρίς διασύνδεση με την ανώτερη εκπαίδευση, με γνώσεις που κυριαρχούνται από το φρονηματισμό του γενικού σχολείου[46], και, κυρίως –εδώ μοιάζει παράδοξο, με την απουσία εξετάσεων για την εισαγωγή στη δευτεροβάθμια τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, το δίκτυο αυτό αφέθηκε να μετατραπεί σε «σχολείο των αποτυχημένων». Ο λόγος ήταν προφανής: αφού μέσα από την ειδική γνώση (γνώση που αναφέρεται σε κάθε ειδικότητα) δεν μπορούσε να μεταδοθεί ο φρονηματιστικός λόγος, που νομιμοποιεί την τεχνολογία κυριαρχίας, τότε δεν υπάρχει ανάγκη για μια ουσιαστική ενασχόληση με αυτή τη μορφή γνώσης. Είναι ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς περαιτέρω τη δευτεροβάθμια τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, ιδίως γιατί σχετίζεται με τη δυνατότητα οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, αλλά και γιατί υπήρξε χρηματοδότηση (ιδίως κατά το πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, από τα διάφορα «σχέδια» της αμερικανικής βοήθειας) για την ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Οι συνθήκες διδασκαλίας κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο δεν διαφοροποιούνται σημαντικά σε σχέση με ό,τι είχαμε δει προπολεμικά: υπήρξε μια αύξηση των διδακτηρίων, αλλά τόσο σε επίπεδο διδακτικής μεθοδολογίας (διάχυτος φορμαλισμός της γνώσης, αποστήθιση, δασκαλοκεν-

44. Ενώ, όπως σημειώνεται, η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση απαιτεί τριπλάσιο ποσοστό χρηματοδότησης συγκριτικά με τη γενική εκπαίδευση, στην Ελλάδα χρηματοδοτούνταν (και εξακολουθεί να χρηματοδοτείται) στο 1/6 της γενικής. Μπορεί εύκολα να καταλάβει κανείς μία από τις αιτίες της εκπαιδευτικής κρίσης στην Ελλάδα.

45. Το ζήτημα των επαγγελματικών δικαιωμάτων των αποφοίτων της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, ακόμα και σήμερα, στη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα, δεν έχει επιλυθεί.

46. Το αναλυτικό πρόγραμμα της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης ήταν απλώς η προσθήκη κάποιων ωρών με μαθήματα ειδικότητας στο αναλυτικό πρόγραμμα της γενικής εκπαίδευσης. Τόσο το περιεχόμενο των μαθημάτων της «γενικής» παιδείας (π.χ. μαθηματικά, ιστορία, κ.τ.λ.), όσο και τα σχολικά εγχειρίδια αυτών των μαθημάτων, που δίνονταν στη τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, ήταν ίδια με εκείνα του γενικού σχολείου. Επιπλέον, τα διδακτικά εγχειρίδια των μαθημάτων της ειδικότητας δεν εκδίδονταν από τον ΟΕΣΒ (τον κρατικό οργανισμό που εξέδιδε τα βιβλία της γενικής εκπαίδευσης), αλλά από έναν ιδιωτικό φορέα, το Ευγενίδειο Ίδρυμα. Είναι προφανές, έστω και ένα πρώτο σημειολογικό επίπεδο, ότι η πολιτική ηγεσία απαξίωνε σε σημαντικό βαθμό την τεχνική-επαγγελματική γνώση, τόσο που δεν είχε διάθεση να εκδώσει τα κατάλληλα διδακτικά εγχειρίδια.

τρική προσέγγιση, συμπεριφορισμός), όσο και σε επίπεδο γνωστικού περιεχομένου (αναλυτικό πρόγραμμα, και εν γένει ό,τι μπορεί να θεωρηθεί ως «διδακτέα ύλη»), δεν υπήρξε κάποια διαφοροποίηση.

Με την ανάπτυξη διεθνών οργανισμών στον μεταπολεμικό κόσμο (π.χ. UNESCO), διαφοροποιείται η έννοια της «παιδικότητας», και αρχίζει (προϊόντος του χρόνου) η έννοια «παιδί» να θεωρείται ότι εμπεριέχει την έννοια του «μαθητή». Στην ελληνική πραγματικότητα, μόνο μετά τη μεταπολίτευση οι δύο έννοιες, «παιδί» και «μαθητής», ταυτίζονται, σε βαθμό που να μην μπορεί κανείς να αναφερθεί στο «παιδί» χωρίς να συμπεριλάβει ζητήματα σχετικά με την εκπαίδευσή του.

Η δεκαετία του 1950 «κλείνει» θα λέγαμε με μια προσπάθεια μετασχηματισμού της εκπαίδευσης. Συγκροτείται η Επιτροπή Παιδείας το 1957, με συμμετοχή ακαδημαϊκών, για να αναλύσει τα προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης, και να προτείνει λύσεις. Αποτέλεσμα αυτής της Επιτροπής («Πορίσματα») ήταν να ψηφιστεί το Ν.Δ. 3971/1959 «περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως, Οργανώσεως της Μέσης Εκπαιδεύσεως και Διοικήσεως της Παιδείας» και το Ν.Δ. 3973/1959 «περί ενοποιήσεως και συντονισμού της Διοικήσεως της Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως». Με αυτά τα δύο νομοθετήματα, ως προσπάθεια της κυβέρνησης για τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης, θα επιδιωχθεί η ενοποίηση των δύο μέχρι πρότινος διακριτών και αλληλοαποκλειόμενων δικτύων, της γενικής και της τεχνικής εκπαίδευσης. Ωστόσο, η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση ακόμα μία φορά θα παραμείνει υποβαθμισμένο και απαξιωμένο δίκτυο, εφόσον ούτε η χρηματοδότησή της ενισχύθηκε, ούτε σε επίπεδο γνωστικού περιεχομένου άλλαξε κάτι.

Ο φορμαλισμός στη διδασκαλία, ο εθνικοφρονηματισμός στο περιεχόμενο και ο «γλωσσαμυντορισμός», με την καθαρεύουσα, ήταν σταθερά σημεία αναφοράς και στα δύο σχολικά δίκτυα.

(Αντί Επιλόγου) «Συνέχειες» και «ασυνέχειες» στην εκπαίδευση

Εξετάζοντας αυτές τις δύο δεκαετίες μπορεί κανείς να βρει και «ασυνέχειες», αλλά και «συνέχειες». Έτσι, ως προς τα ζητήματα που τέθηκαν προς συζήτηση, η γλώσσα, η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, η ανάγκη μιας παιδοκεντρικής και περισσότερο ουσιαστικής εκπαίδευσης, παραμένουν σταθερά σημεία αναφοράς και στις δύο δεκαετίες («συνέχειες»).

Επίσης, σταθερά παραμένουν τόσο η εθνικοφρονηματιστική διάσταση

στην επιλεγμένη γνώση (ιδεολογικός πειθαναγκασμός), όσο και η τεχνολογία κυριαρχίας που νομιμοποιείται μέσα από συγκεκριμένες τροπές της γνώσης.

Στις κατά περιόδους μεταρρυθμίσεις σημειώθηκαν μικρές διαφοροποιήσεις σε ορισμένα από αυτά τα ζητήματα (π.χ. η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας για μερικές τάξεις του δημοτικού σχολείου, ή, προς το τέλος της δεκαετίας του 1950, η θεσμική κατοχύρωση της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης), χωρίς, ωστόσο, να μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι επήλθε οριστική επίλυση του προβλήματος, καθώς τα ίδια αυτά ζητήματα επανέρχονται προς διαπραγμάτευση («ασυνέχειες»).

Έτσι, στις επόμενες δεκαετίες κληροδοτούνται (προς επίλυση) τα ζητήματα που απασχολούν την ελληνική εκπαίδευση από την αρχή σχεδόν του 20ου αιώνα, όπως είναι το ζήτημα της γλώσσας, της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, της φορμαλιστικής και δασκαλοκεντρικής διδασκαλίας, σε συνδυασμό με γενικότερα ζητήματα που διαπερνούν τους συνδέσμους της εκπαίδευσης με τις ευρύτερες κοινωνικές δομές, όπως το θέμα της ελευθερίας του λόγου, της ελεύθερης έκφρασης των πολιτικών και ιδεολογικών θέσεων, και το εν γένει ζήτημα της δημοκρατίας και του δημοκρατικού τρόπου διακυβέρνησης.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι το αίτημα για πραγματική και ουσιαστική εκπαίδευση δεν έχει ακόμα βρει την ικανοποίησή του, τουλάχιστον ως προς τις διαστάσεις που τέθηκαν από την προπολεμική περίοδο: η εκπαίδευση εξακολουθεί να λειτουργεί σε ένα συμπεριφοριστικό πλαίσιο, με το δασκαλοκεντρικό πρότυπο να κυριαρχεί διδακτικά, η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση εξακολουθεί να είναι υποβαθμισμένη, ο φορμαλισμός και η γενικόλογη παρουσίαση των διδακτικών θεμάτων είναι το βασικό πρότυπο ανάπτυξης των διδακτικών εγχειριδίων, κ.τ.λ.

Το αίτημα για περισσότερη δημοκρατία και ελευθερία, ιδίως αυτές τις μέρες, με όσα συμβαίνουν στον τόπο μας, ας είναι ζήτημα που ο καθένας μας θα πρέπει να αναλογιστεί ατομικά και να διαπραγματευτεί συλλογικά.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΥΡΠΥΡΗΣ

1944-49: Οι αποτυχημένες απόπειρες «ανανέωσης» του ελληνικού εκπαιδευτικού καθεστώτος (δομής, περιεχομένου και γλώσσας του σχολείου)

Μετά την ήττα της χιτλερικής Γερμανίας στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες σχηματίστηκαν κυβερνήσεις συνασπισμού, οι οποίες συναινούσαν στην υλοποίηση των μεγάλων κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών που απαιτούνταν για την ανανέωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Παρά το σχηματισμό της κυβέρνησης «Εθνικής Ενότητας», στην Ελλάδα οι κοινωνικο-πολιτικοί ανταγωνισμοί τα πρώτα χρόνια μετά την Απελευθέρωση ήταν εξαιρετικά ισχυροί τόσο στο εσωτερικό της αστικής τάξης, όσο και μεταξύ της τάξης αυτής και της ΕΑΜικής Αριστεράς, η οποία είχε καταφέρει «να προσελκύσει πλατιά κοινωνικά στρώματα χάρη στην πολιτική, πολιτιστική και στρατιωτική / αντιστασιακή της δράση και την κοινωνική της πρόνοια στα χρόνια της πείνας»[1].

Οι ανταγωνισμοί είχαν αντανάκλαση στο περιεχόμενο, τη δομή και τη γλώσσα της εκπαίδευσης. Άλλωστε στις συνιστώσες αυτές της κρατικής εκπαιδευτικής πολιτικής αντικατοπτρίζονται με ενάργεια: α) οι κυρίαρχες αρχές εξουσίας που υπάρχουν σε μια κοινωνία, β) οι συγκρούσεις ανάμεσα στις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις που ελέγχουν τις κυρίαρχες κοινωνικές λειτουργίες του σχολείου και στις δρώσες πολιτικοκοινωνικές δυνάμεις της κυριαρχούμενης πολιτικής και παιδαγωγικής ιδεολογίας που διεκδικούν τον έλεγχο. Και αντίστροφα, η επιχειρούμενη εκάστοτε κρατική εκπαιδευ-

* Ο Παναγιώτης Πυρπυρής είναι δρ Ιστορίας, καθηγητής στο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Ιωνιδείου Σχολής.

1. Ν. Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984.

τική πολιτική συμβάλλει στην έκφραση των κοινωνικοπολιτικών ανταγωνισμών.

Η εισήγηση τούτη στοχεύει στην ανάδειξη του διττού ανταγωνισμού στην Ελλάδα των ετών 1944-49 όπως αυτός εκφράστηκε στην εκπαιδευτική πολιτική. Σημειωτέον ότι δεν *κομίζει Γλαύκα εις Αθήνας*, δεδομένου ότι σε μεγάλο βαθμό, αν και όχι αποκλειστικά, στηρίζεται σε δημοσιευμένες ερευνητικές εργασίες του Χαρ. Νούτσου.

Η άφιξη της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας στην Αθήνα (18.10.1944) με πρωθυπουργό τον Γ. Παπανδρέου – το όνομα του οποίου είχε συνδεθεί μαζί με αυτό του Κ. Γόντικα με τη λεγόμενη «Μεταρρύθμιση 1929-1932»– ενεργοποίησε μια ομάδα φιλελεύθερων δημοτικιστών διανοούμενων (με προεξάρχοντες τους Αλ. Δελμούζο, Μ. Τριανταφυλλίδη και Γ. Θεοτοκά), οι οποίοι εμφανίστηκαν πρόθυμοι να συμβάλουν στη διάνοιξη δρόμου, ώστε να εφαρμοστεί μια εκπαιδευτική πολιτική σύστοιχη του δημοτικισμού[2]. Οι κύριες «συντεταγμένες» αυτού του δρόμου ήταν η καταδίκη της μεταξικής και κατοχικής εκπαιδευτικής πολιτικής από τη μια, και η απομάκρυνση από τις εκπαιδευτικές αρχές που διέπνεαν το «Σχέδιο για μια Λαϊκή Παιδεία» της ΠΕΕΑ από την άλλη («τρίτος δρόμος»). Ωστόσο, ο «τρίτος» αυτός δρόμος, που σχεδιάστηκε και επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί από τις «κεντρώες» κυβερνήσεις της περιόδου Νοεμβρίου 1945 - Μαρτίου 1946 (κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου και Ν. Πλαστήρα) δεν απέδωσε, όπως θα δούμε, καρπούς.

Στις 16.11.1944 ο Γ. Παπανδρέου εξήγγειλε στο Υπουργείο Παιδείας τον κυβερνητικό εκπαιδευτικό προγραμματισμό. Το *νέο σχολείο της Απελευθέρωσης* θα αποτελείτο από εξάχρονο δημοτικό σχολείο (που μελλοντικά θα γινόταν οκτάχρονο με την προσθήκη δύο ετών επαγγελματικής κατάρτισης), και εξατάξια Μέση Εκπαίδευση, που θα διαιρείτο σε τετράχρονα Γυμνάσια, στα οποία τα Αρχαία Ελληνικά θα διδάσκονταν από μετάφραση, και σε διετή Λύκεια (κλασικά και πρακτικά). Γλώσσα της εκπαίδευσης στα Δημοτικά θα ήταν η δημοτική, ενώ στη Μέση Εκπαίδευση θα καθιερωνόταν η ισοτιμία της δημοτικής προς την καθαρεύουσα. Αναφορικά με το περιεχόμενο της εκπαίδευσης υπήρχε ρητή δέσμευση για επίδειξη ιδιαίτερης μέριμνας για τα σχολικά βιβλία[3]. Ο Γ. Παπανδρέου επιχειρώντας να εξισορροπήσει τις αντα-

2. Χ. Νούτσος, «Το σχολείο της "εθνικοφροσύνης"», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Αθήνα 2009, τ. Δ2 (1945-1952), σ. 109.

3. Βλ. «Το εκπαιδευτικόν πρόγραμμα της κυβερνήσεως», εφ. *Καθημερινά Νέα*, 17.11.1944, όπου το πλήρες κείμενο των εξαγγελιών. Για μια σύντομη, σχολιασμένη παρουσίαση του βλ. Χ.

γωνιζόμενες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις – τόσο τις ενδοκυβερνητικές όσο και τις εξωκυβερνητικές– αφενός έσπευσε να δηλώσει ότι η παιδεία θα υπηρετούσε τόσο το «Εθνικόν ιδεώδες» όσο και το «Ανθρωπιστικόν και το Κοινωνικόν» και αφετέρου όρισε (στις 25.10.1944) τον μεν συντηρητικό Π. Χατζηπάνο ως υπουργό Παιδείας, τον δε Ε. Παπανούτσο – τον μόνο από τους επιζώντες μεταρρυθμιστές του μεσοπολέμου που δεν τοποθετείτο στην Αριστερά (όπως οι Κ. Σωτηρίου, Μ. Παπαμαύρος, Ρ. Ιμβριώτη) ή δεν υιοθετούσε ανοιχτά αντικομμουνιστικές θέσεις (όπως οι Αλ. Δελμούζος και Κ. Γεωργούλης) - ως Γενικό Διευθυντή Παιδείας[4].

Ο ενθουσιασμός με τον οποίο έγιναν δεκτές οι πρωθυπουργικές εξαγγελίες από τα φιλικά έντυπα του Παπανδρέου[5] συνοδεύτηκε από κριτική εκ μέρους των διανοούμενων της Αριστεράς. Ο Κ. Σωτηρίου απηχώντας τις αρχές του σχεδίου για μια Λαϊκή Παιδεία της ΠΕΕΑ, χαρακτήρισε *«αντιεπιστημονικό, αντιλαϊκό και ως εκ τούτου απαράδεκτο το συμβιβασμό στο γλωσσικό»*, επέμεινε στην άμεση θεσμοθέτηση του οκτάχρονου Δημοτικού, ενώ θεώρησε αδήριτη ανάγκη την αντικατάσταση του προτεινόμενου διαχωρισμού της Μ.Ε. από «διαφοροποιημένη επαγγελματική μέση παιδεία». Τέλος, παρότρυνε την κυβέρνηση να προβεί γρήγορα τόσο στην αντικατάσταση των διδακτικών βιβλίων «που υποθάλπουν το φασιστικό ιδανικό και ψευτίζουν την ιστορική αλήθεια» όσο και στην απαλλαγή της εκπαίδευσης από τα «λίγα ευτυχώς» «σάπια στοιχεία»[6]. Παρόμοια ήταν και η κριτική του Γ. Βαλέτα[7].

Πρώτο μέλημα του Ε. Παπανούτσου ήταν ν' ανακτήσει τον έλεγχο στη διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης, έλεγχο που από το 1933 είχε περιέλθει σε στελέχη συντηρητικά, τα οποία αργότερα συντάχθηκαν με το

Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας και το σχολείο. Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1944-46*, Αθήνα 2003, σ. 33-38.

4. Για την επιλογή του Ε. Παπανούτσου έναντι του Μ. Τριανταφυλίδη βλ. Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας*, σ. 30-32.

5. Βλ. ενδεικτικά Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, Αθήνα 1996, τ. Α΄, σ. 403-406. Περ. *Νέα Εστία* (εκδότης Π. Χάρης), τχ. 415-418 (1944), σ. 864. Εφ. *Ελευθερία*, 17.11.1944.

6. Κ. Δ. Σωτηρίου, «Για μια πραγματική εκπαιδευτική αναγέννηση», εφ. *Ελεύθερη Ελλάδα* (Όργανο της Κεντρικής Επιτροπής του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (Ε.Α.Μ.)), 26.11.1964 (Διαθέσιμο και στο διαδίκτυο, στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://arxeiokdsotiriou.blogspot.gr/2012/10/blog-post_4952.html., ανάκτηση 16.10.2013).

7. Βλ. Γ. Βαλέτας, «Χρονικό της Παιδείας», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 33 (Δεκέμβριος 1944), 1108-1110.

μεταξικό καθεστώς. Η δέσμευση του Γ. Παπανδρέου στους όρους της Συμφωνίας του Λιβάνου (17-20.5.1944) «*περί επιβολής σκληρών κυρώσεων στους προδότες της πατρίδας και στους εκμεταλλευτές του Λαού*» και οι διευρυμένες αρμοδιότητες του Παπανούτσου[8], επέτρεψαν στον τελευταίο να κινηθεί ταχύτατα. Στις αρχές Δεκεμβρίου είχε ήδη εκδοθεί ο νόμος που πρόβλεπε τη διάλυση του μεταξικού-κατοχικού Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, τη συνακόλουθη απόλυση των συντηρητικών εκπαιδευτικών συμβούλων (ιδίως του Σπ. Καλλιάφα και του Ι. Σκουτερόπουλου) και τη σύσταση Κεντρικού Διοικητικού και Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Εκπαίδευσης (ΚΔΓΣΕ)[9].

Ωστόσο τα Δεκεμβριανά επηρέασαν δραματικά τις εξελίξεις. Οι πρώτες ενδοεθνικές συγκρούσεις συρρίκνωσαν το γενικό αίτημα της εκκαθάρισης των δημοσίων υπηρεσιών απ' όσους είχαν διοριστεί από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και τις αρχές κατοχής σε μονομερή δίωξη των *«κινηματιών»*[10]. Στις αρχές της περιόδου της «λευκής τρομοκρατίας» – η οποία βασίστηκε, ως γνωστόν, σε πολυάριθμες Συντακτικές Πράξεις και Ψηφίσματα που εκδόθηκαν μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας (12.2.1945)[11]– εκδιώχθηκαν πάνω από 3.100 αριστεροί και φιλελεύθεροι εκπαιδευτικοί (σε σύνολο περίπου 18.000), ενώ ασκείτο τρομοκρατία μέσα και έξω από τα σχολεία. Το γεγονός ότι τρομοκρατούμενοι και διωχθέντες αποτελούσαν κατά την έκφραση του Βώρου την πιο «ζωηρή μερίδα του εκπαιδευτικού σώματος»[12] συνέβαλε στο

8. Ο Ε. Π. Παπανούτσος ήταν προϊστάμενος και των τριών βαθμίδων της εκπαίδευσης και βασικός εισηγητής των εκπαιδευτικών νόμων και διαταγμάτων. Παράλληλα, είχε ο ίδιος επιλέξει τους βασικούς συνεργάτες του, κυρίως τους Διευθυντές Στοιχειώδους Εκπαίδευσης (Ι. Φωτίου και Θ. Παρασκευόπουλου) και της Μέσης (Θρ. Σταύρου).

9. Ν. 54/1944 «Περί διοικήσεως της εκπαιδεύσεως», Φ.Ε.Κ. 30/τ. Α΄/1.12.1944.

10. Νούτσος, «Το σχολείο της "εθνικοφροσύνης"», σ. 111 και 115-118. Ωστόσο, διαφαίνεται πως η μονόπλευρη δίωξη αριστερών είχε ήδη δρομολογηθεί από την άνοιξη του 1944. Στις 27 Απριλίου του χρόνου εκείνου εκδόθηκε η υπ. αρ. 63/1944 εγκύκλιος της Γραμματείας του Υπουργικού Συμβουλίου, με την οποία εζητείτο από τους διευθυντές των σχολείων να παρέχουν τακτικώς και ανελλιπώς ενημέρωση «περί των γενομένων [...] καταστροφών, διώξεων, εμπρησμών, φόνων και ληστειών εκ μέρους των κομμουνιστών ή άλλων αναρχικών ατόμων ή ομάδων». Βλ. Σπ. Κάντας, *Ιστορία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Νότιας Κέρκυρας από το 1892 ως το 1948*, ανέκδ. διδακτορική διατριβή, χ.τ.,χ.χ., σ. 315.

11. Βλ. σχετικά Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1983, σ. 350-374. Κ. Καμαρινού, *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση: Η περίπτωση της Συνεχιζόμενης Επιμορφωτικής διαδικασίας των πολιτικών κρατουμένων της περιόδου 1924-1974*, ανέκδ. διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2002, σ. 132-138.

12. Για τις διώξεις των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης βλ.

να δοκιμαστεί η εκπαιδευτική πολιτική του λεγόμενου «τρίτου δρόμου».

Πράγματι, μόλο που επί Ν. Πλαστήρα (πρωθυπουργός από τις 3.1.1945) διατηρήθηκε στη θέση του ο Ε. Παπανούτσος και υπουργός Παιδείας τοποθετήθηκε ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών (στο εξής ΦΣΑ) και «φίλος της δημοτικής» Κ. Άμαντος, και μόλο που το ΚΔΓΣΕ είχε στελεχωθεί με «πολλά μέλη και ικανά» (Β. Τατάκη, Σ. Γεδεών, Ειρήνη Παϊδούση, Ν. Καραχρίστο κ.α.), οι σχεδιαζόμενες αλλαγές δεν προωθήθηκαν και το ΚΔΓΣΕ δεν μπόρεσε να παράξει αξιόλογο έργο[13].

Πολύ σύντομα η μεταβολή του εύρους και των στόχων του αιτήματος για εκκαθάριση θα έπληττε και την ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας. Οι εκπαιδευτικοί σύμβουλοι που απομακρύνονταν, επιχειρώντας να προκαλέσουν την αντικατάσταση του Γενικού Διευθυντή –και τη μη εφαρμογή του νόμου για το ΚΔΓΣΕ– έδωσαν στη δημοσιότητα ονόματα υπαλλήλων της κεντρικής υπηρεσίας του Υπουργείου που είχαν, κατά τη γνώμη τους, έμμεσα ή άμεσα σχέση με την Αριστερά. Στη λίστα ήταν και αυτό του Παπανούτσου. Εγκάλεσαν επίσης και τον ίδιο τον υπουργό ότι είχε «εμπράκτως εκδηλώσει τας προς το ΕΑΜ συμπαθείας του, καθ' όσον διετέλεσε πρόεδρος της [...] Παναθηναϊκής Επιτροπής, ήτις υπήρξεν έν των οργάνων του ΕΑΜ», μα και αρκετά από τα μέλη του νέου διοικητικού οργάνου της εκπαίδευσης. Ο Κ. Άμαντος δεν υποχώρησε ούτε στις πιέσεις των παλιών συμβούλων, ούτε σε εκείνες των ακροδεξιών οργανώσεων και των υπερσυντηρητικών εκκλησιαστικών κύκλων –που είχαν αρχίσει νωρίτερα και συνεχίζονταν[14].

Η Συμφωνία της Βάρκιζας έδωσε την αφορμή στη συντηρητική μερίδα της αστικής τάξης να εκδηλώσει την πλήρη αντίθεσή της στο νομοσχέδιο για τη γλώσσα της εκπαίδευσης. Οι εκπρόσωποι της μερίδας αυτής γνώριζαν πως η γλώσσα της εκπαίδευσης θεωρείτο ακόμη και από τους πιο μετριοπαθείς φιλελεύθερους ως προϋπόθεση ευρύτερων αλλαγών: κοινωνικών, πολιτειακών/πολιτικών και οικονομικών[15]. Κατέφυγαν λοιπόν στο οπλοστάσιο

αναλυτικά Φ. Κ. Βώρος, «Από την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Ένα κεφάλαιο μεγαλείου και οδύνης», στο www.voros.gr/psi/ar1402.doc [ανάκτηση 12.9.2013] και Νούτσος, «Το σχολείο της "εθνικοφροσύνης"», σ. 114-118.

13. Βλ. σχετικά Ε. Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, σ. 50-56 και Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας*, σ. 38-40. Για μια συνοπτική παρουσίαση της δράσης του ΚΔΓΣΕ από το 1944 ως το 1959, οπότε καταργήθηκε, βλ. Π. Πυρπυρής, *Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης 1949-1967*, ανεκδ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2010, σ. 82, σημ. 269.

14. Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας*, σ. 40-41.

15. Α. Φραγκουδάκη, *Η γλώσσα και το έθνος 1880-1980*, Αθήνα, 2001, σ. 31.

των λαϊκίστικων επιχειρημάτων. Σε αυτά συγκαταλέγονταν ότι «η καταστροφή και εξαχρείωσις της ελληνικής νεολαίας εις την οποία εστηρίχθη η αντεθνική αναρχία κατά το τελευταίον κίνημα ωφείλετο εις το Δημοτικόν Σχολείον»[16], ότι κάθε δημοτικιστής ήταν κομμουνιστής, ότι «η γλώσσα δεν υπακούει εις επαναστάσεις, [αλλά] βαδίζει αργά με νομοθέτην της τον λαόν»[17]. Η ρητορική δεν εκπλήσσει. Ήδη από τον μεσοπόλεμο – μα και πριν από αυτόν– οι υπερασπιστές της καθαρεύουσας –και του κοινωνικοπολιτικού status quo– αυτοπροσδιορίζονταν ως οι κατ' εξοχήν εκφραστές και υπερασπιστές του έθνους χαρακτηρίζοντας τους δημοτικιστές *«αναρχικούς, δραβινιστές, πουλημένους στα ρωσικά ρούβλια»*[18]. Τώρα θα ταύτιζαν την καθαρεύουσα με την εθνικοφροσύνη, θα συσχέτιζαν τη γενιά του εκπαιδευτικού δημοτικισμού με τον εμφύλιο[19] και θα κατηγορούσαν τους Αριστερούς για εθνική προδοσία. Φυσικά, πλάι στα επιχειρήματα αυτά, βρίσκουμε και αντίστοιχα φιλολογικού τύπου, όπως ότι τα παιδιά του Δημοτικού έπρεπε να μάθουν την καθαρεύουσα, διότι με αυτήν «εδημιουργήθη των ελληνικών γραμμάτων ο κόσμος»[20]. Το βασικότερο όμως επιχείρημα των συντηρητικών, το οποίο αποκαλύπτει τόσο τους φόβους τους όσο και το ότι η γλώσσα αποτελούσε μέσο ελέγχου της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ήταν πως το συγκεκριμένο νομοθέτημα συνιστούσε επικίνδυνη παραχώρηση στην ΕΑΜική Αριστερά, η οποία είχε προσφάτως «στασιάσει». Επικίνδυνη, διότι θα οδηγούσε σε αναζωπύρωση της «στάσεως»[21].

Ο φόβος αυτός, προερχόμενος τόσο από το γεγονός πως το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο είχε αποκτήσει ισχυρό λαϊκό έρεισμα, όσο και από το ότι τα «κεντρώα» κόμματα δήλωναν πως στο πολιτειακό προσανατολίζονταν προς την αβασίλευτη δημοκρατία[22], οδήγησε τους διανοούμενους των Δεξιών πολιτικών κομμάτων στον πολιτικό ισχυρισμό πως η κυβέρνηση

16. «Απίστευτον», εφ. *Εστία*, 15.2.1945.

17. Γ.Α. Β[λάχος], «Η δημοτική. Σημείωμα αναρμοδίου», εφ. *Η Καθημερινή*, 17.2.1945.

18. Φραγκουδάκη, *Γλώσσα*, σ. 27.

19. Δ. Χαραλάμπους, *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-1974)*, ανέκδ. διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 38.

20. Β[λάχος], «Η δημοτική».

21. Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας*, σ. 64-65.

22. Βλ. ενδεικτικά «Οι φιλελεύθεροι υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας», εφ. *Εμπρός*, 25.2.1945.

Ν. Πλαστήρα, ως κυβέρνηση με καθορισμένα και περιορισμένα καθήκοντα, ήταν αναρμόδια να διευθετήσει το γλωσσικό[23].

Τα παραπάνω, σε συνδυασμό αφενός με τις συνεχιζόμενες αντιδράσεις των παιδαγωγικών κύκλων (με προεξάρχοντα το Ν. Εξαρχόπουλο) και συντηρητικών εκπαιδευτικών (Ι. Καλλιάφα, Ν. Σκουτερόπουλο κ.α.) και αφετέρου με τις πιέσεις που ασκούσαν στον Αντιβασιλέα, αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, επαγγελματικά σωματεία, βιομήχανοι και εκδότες (κυρίως των εφημερίδων *Εστία, Εμπρός* και *Καθημερινή*) να *«αποτρέψει την μετατροπή της εκπαίδευσης σε πεδίο πολιτικών αντεγκλήσεων»*[24] και να *«ενεργήσει ώστε να πραγματοποιηθεί»* η «*εκκαθάρισις των διαβοήτων μεταρρυθμιστών*», είχαν ως συνέπεια το εγκεκριμένο από το υπουργικό συμβούλιο νομοσχέδιο να μην υπογραφεί από τον Αντιβασιλέα και να μην γίνει νόμος του κράτους[25].

Ο Απρίλιος του 1945 σηματοδοτήθηκε από την πτώση της κυβέρνησης Πλαστήρα. Η κυβέρνηση Π. Βούλγαρη (14.4.1945) έκλεισε το ζήτημα της γλώσσας της εκπαίδευσης δια στόματος και των υπουργών Παιδείας, οι οποίοι παρέπεμψαν τη λύση του στον ελληνικό λαό[26]. Επομένως, στο γλωσσικό, που αποτελεί μια από τις κύριες συνιστώσες της ιδεολογικής κατεύθυνσης του σχολείου και που την εποχή εκείνη έγινε (κάτω από το πρίσμα του εμφυλίου) κύριο ιδεολογικο/πολιτικό σύμβολο, οι αστοί φιλελεύθεροι υπέστησαν ήττα.

---

23. Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας,* σ. 64-65.

24. Μόλο που αρκετά μέλη τόσο της φιλελεύθερης μερίδας της αστικής τάξης, όσο κυρίως της συντηρητικής, επιχειρούσαν να «αποϊδεολογικοποιήσουν» την εκπαιδευτική διαδικασία, οι περισσότεροι αναγνώριζαν, ρητά ή υπόρρητα, τον πολιτικό της ρόλο. Κατά τον Ε. Π. Παπανούτσο, λόγου χάριν, «απολιτική εκπαίδευση δεν υπάρχει». Φυσικά τον ρόλο αυτό τόνιζαν και οι Αριστεροί διανοούμενοι, οι οποίοι βέβαια επιδίωκαν τη συνάρθρωση των γλωσσοεκπαιδευτικών αλλαγών με αντίστοιχες κοινωνικο-πολιτικές. Βλ. ενδεικτικά Ε. Π. Παπανούτσος, «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Τα "υπέρ" και τα "κατά" – Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης», π. *Άλφα,* τχ. 27, 1967, σ. 26. Μ. Ηλιού, *Βήματα εμπρός, βήματα πίσω*, Αθήνα 1991, σ. 262.

25. Για τις αντιδράσεις και την άρνηση του Αντιβασιλέα αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού βλ. αναλυτικά Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας,* σ. 48-72. Απ' όσο γνωρίζουμε, η αντίδραση τόσο των φιλελεύθερων διανοούμενων όσο και των Αριστερών στα παραπάνω γεγονότα είναι, ως την επανίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου στα τέλη του 1945, υποτονική. Για μια ερμηνεία της χλιαρής αντίδρασης βλ. Νούτσος, *ο.π.,* σ. 69-70. Αναφορικά με τους Αριστερούς διανοούμενους, πρέπει να σημειωθεί πως η επανίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου στα τέλη του 1945 θα σημάνει την απαρχή μιας σειράς δημοσιευμάτων με τις θέσεις και την κριτική τους στα τεκταινόμενα στην εκπαίδευση.

26. Βλ. δηλώσεις του Ι. Θεοδωρακόπουλου στην εφ. *Το Βήμα,* 4.11.1945.

Στο μεταξύ, οι συντηρητικοί/καθαρευουσιάνοι διανοούμενοι και ο τύπος της Δεξιάς επιχείρησαν να προκαταλάβουν τις όποιες εξελίξεις σε άλλες διαστάσεις που καθορίζουν ιδεολογικά το σχολικό μηχανισμό. Το περιεχόμενο της σχολικής γνώσης δεν τους απασχόλησε ιδιαίτερα, μια και η ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας προέβη στο πεδίο αυτό σε αναγκαστικό συμβιβασμό, μετά την ήττα της στο γλωσσικό. Συγκεκριμένα, στα μεν Δημοτικά σχολεία ξανάβαλε τα βιβλία του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων της μεταξικής και κατοχικής περιόδου, αφού προηγουμένως απάλειψε μόνο εκείνα τα τμήματα των σελίδων που υμνούσαν τον Μεταξά και το καθεστώς του, στα δε Γυμνάσια επανέφερε το συντηρητικό αναλυτικό πρόγραμμα του 1935[27].

Ό,τι απέμενε ως διακύβευμα ήταν το ζήτημα της σχολικής δομής. Καθόλου τυχαία λοιπόν, λίγες μέρες μετά τον σχηματισμό της κυβέρνησης Βούλγαρη, ο καθηγητής παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών Ν. Εξαρχόπουλος έκανε μια διάλεξη στην Ακαδημία Αθηνών. Σε αυτήν προέβη σε προτάσεις, που θεωρούνται συνήθως νεωτερικές (όπως λόγου χάριν η επέκταση της υποχρεωτικής φοίτησης, η αύξηση των σχολείων «θετικής κατεύθυνσης», η αύξηση των δαπανών για την παιδεία στο 15% του προϋπολογισμού κ.α.). Ωστόσο, οι προτάσεις του συνυφαίνονταν με την υπεράσπιση αριστοκρατικού τύπου 8χρονης Μ.Ε., στην οποία θα κυριαρχούσε το *«ανθρωπιστικόν γυμνάσιον»* με τον κλασικισμό του, και με αναχρονιστικές αντιλήψεις για την οργάνωση και κοινωνική λειτουργία της πρωτοβάθμιας[28]. Με τον τρόπο αυτό, παρατηρεί ο Αλ. Δημαράς, επιτάθηκε «η κοινή σύγχυση ανάμεσα στα πρακτικά και τα ιδεολογικά, η οποία οδηγεί [...] στην υποκατάσταση των τελευταίων από τα πρώτα και από εκεί στην ιδεολογική απογύμνωση των στόχων»[29].

Ο Ε. Παπανούτσος, γνωρίζοντας ότι το ζήτημα της σχολικής δομής ήταν κρίσιμο κοινωνικοπολιτικό διακύβευμα, εισηγήθηκε και πέτυχε τη σύγκληση σύσκεψης «ειδικών [επί των ζητημάτων της παιδείας] όλων των αποχρώσεων»[30]. Ασφαλώς, ο Γενικός Διευθυντής είχε εκ των προτέρων διασφαλίσει

27. Βλ. Νούτσος, «Το σχολείο της "εθνικοφροσύνης"», σ. 119.

28. Βλ. Ν. Εξαρχόπουλος, *Προς αναμόρφωσιν της ελληνικής εκπαιδεύσεως*, Π. Δημητράκος, Αθήναι, χ.χ. Διαθέσιμο και στο διαδίκτυο: http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename, σ. 20 κ.ε.

29. Αλ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Το «ανακοπτόμενο άλμα»*, Αθήνα 2013, σ. 215.

30. Η πρότασή του στηριζόταν στις διακηρύξεις του νέου υπουργού Παιδείας Δ. Μπαλάνου,

έναν ευνοϊκό συσχετισμό δυνάμεων στη σύσκεψη από τη στιγμή που ήδη λειτουργούσε το ΚΔΓΣΕ. Παράλληλα, μια και η δομή της Μέσης Εκπαίδευσης ήταν προβληματική[31], μπορούσε εύκολα να αιτιολογήσει τη σύνταξη και

σύμφωνα με τις οποίες τα εκπαιδευτικά ζητήματα έπρεπε να λύνονται «αντικειμενικά» και «υπερκομματικά» και στην αξιοποίηση του νόμου 54/1944 της κυβέρνησης «Εθνικής Ενότητας» - σύμφωνα με τον οποίο τα εκπαιδευτικά ζητήματα ήταν αναγκαίο να αποτελούν αντικείμενο μελέτης της «Ανώτατης Επιτροπής Μελέτης των Εκπαιδευτικών Ζητημάτων». Βλ. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 53.

31. Κατά τη μεταξική περίοδο με το νόμο 770/1937 (υπουργός Παιδείας ο Κ. Γεωργακόπουλος) επανήλθε στη Μ.Ε. η δομή που ίσχυε πριν τη μεταρρύθμιση του 1929, με τη διαφορά αντί για τα σχολεία Μ.Ε. που πρόβλεπε ο νόμος ΒΤΜΘ΄/1895 (τριτάξιο Ελληνικό και τετρατάξιο Γυμνάσιο) ιδρύθηκαν: α) πεντατάξιο Αστικό Σχολείο, β) πεντατάξιο Προγυμνάσιο, γ) οκτατάξιο Γυμνάσιο, και οκτατάξιο Πρακτικό Λύκειο χωρισμένα σε δύο κύκλους, έναν κατώτερο πεντατάξιο και έναν ανώτερο τριτάξιο. Το 1939 η δομή της Μέσης Εκπαίδευσης μεταβλήθηκε εκ νέου. Με το νόμο 1845/1939 (υπουργός Παιδείας ο Ν. Σπέντζας) το Αστικό Σχολείο ξανάγινε τριτάξιο, το Προγυμνάσιο καταργήθηκε και η οκταετής Μ.Ε. χωρίστηκε σε έναν εξατάξιο κύκλο, το Γυμνάσιο Νέου Τύπου και έναν διτάξιο, το Λύκειο, που διαιρείτο σε δύο κατευθύνσεις (το Θεωρητικό ή Γραμμάτων και το Πρακτικό ή Θετικών Επιστημών). Επιπρόσθετα, δόθηκε το προβλεπόμενο από το νόμο του 1895 δικαίωμα στους μαθητές με ενδεικτικό της Δ΄ Δημοτικού να εγγράφονται κατόπιν εξετάσεων στην Α΄ τάξη του Γυμνασίου, με συνέπεια να συρρικνωθούν οι δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού και να μεταβληθούν σε τάξεις των φτωχών μαθητών/τριών. Η εξαετής υποχρεωτική φοίτηση φαλκιδεύτηκε και για το λόγο ότι ήταν δύσκολο να διαπιστωθεί αν οι μαθητές/τριες που διέκοπταν πήγαιναν στο Γυμνάσιο ή εγκατέλειπαν το σχολείο. Συνάμα, διαπιστώθηκε ότι η παράλληλη λειτουργία των τεσσάρων αντίστοιχων τάξεων (των δύο τελευταίων του Δημοτικού και των δύο πρώτων του Γυμνασίου) ήταν πολύ δαπανηρή. Η κατοχική κυβέρνηση Ι. Ράλλη με υπουργό Παιδείας τον καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ν. Λούβαρι τροποποίησε το Ν. 1845/1939 προσθέτοντας στα μεταξικά εξατάξια Γυμνάσια Νέου Τύπου δύο τάξεις. Η εβδόμη θα λειτουργούσε από το σχολικό έτος 1943-44 εφόσον προσέρχονταν προς εγγραφή τουλάχιστον τριάντα μαθητές. Με την ίδια προϋπόθεση θα λειτουργούσε από το 1944-45 και η ογδόη (Ν.Δ. 1468, ΦΕΚ τχ. Α΄, αρ. Φ. 19, 3.6.1944). Με τον τρόπο αυτό η Μ.Ε. ξαναγυρνούσε στο πρώτο οργανωτικό σχήμα του μεταξικού καθεστώτος. Στην Κατοχή τα Αστικά Σχολεία έγιναν τετρατάξια, ενώ με υπουργική απόφαση ανεστάλη η λειτουργία των πρώτων δύο τάξεων του οκτατάξιου Γυμνασίου (Κλασσικών Γυμνάσιων), χωρίς όμως να αναθεωρηθεί το πρόγραμμα των μαθημάτων τους και να συνταχθούν τα αντίστοιχα διδακτικά βιβλία. Βλ. Σπ. Ευαγγελλόπουλος, *Ελληνική εκπαίδευση*, Αθήνα 1999, τ. Β΄, σ. 115. Κ. Καλαντζής, *Η παιδεία εν Ελλάδι, 1935-1951*, Αθήνα 2002, σ. 175-180. Π. Κόκκοτας, *Ο ρόλος της παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδος*, Αθήνα 1978, σ. 52-53. Θ. Μυλωνάς, *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης. Συμβολές*, Αθήνα 1998, σ. 280-296. Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973*), Αθήνα 1979, σ. 260-261. Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας*, σ. 84-85. Θ. Νταλάκας, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, Ιωάννινα, 1983, σ. 54. Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986*), Αθήνα 1990, σ. 222-281.

προώθηση με τη διαδικασία του επείγοντος του σχετικού νομοσχεδίου από κυβέρνηση «αυστηρά υπηρεσιακή»[32].

Η Επιτροπή, η οποία συνήλθε τρεις ή τέσσερις φορές τον Μάιο του 1945, εισηγήθηκε «κατά πλειοψηφίαν» την υποχρεωτική φοίτηση στο εξάχρονο Δημοτικό Σχολείο και τη διατήρηση του 6ταξίου Γυμνασίου. Το ζήτημα της διχοτόμησης της Μέσης Εκπαίδευσης (σε δύο κύκλους ή βαθμίδες), της χρονικής της διάρκειας (6ετής ή 8ετής) και του αναλυτικού προγράμματος παρέμεινε ανοιχτό, μια και η Επιτροπή αρκέστηκε στη δέσμευση πως θα *«φρόντιζε»* «εις ευθετώτερον χρόνον την βελτίωσιν των σπουδών της Μέσης Εκπαιδεύσεως»[33].

Σχολιάζοντας την πρόταση της *«υπερκομματικής επιτροπής ειδικών»,* ο Χ. Νούτσος παρατηρεί ότι επρόκειτο για *«νίκη των δημοτικιστών»*, υπό την έννοια ότι οι συντηρητικοί καθαρευουσιάνοι θα βρίσκονταν έκτοτε σε αδιέξοδο στο ζήτημα της δομής της εκπαίδευσης, μια και θα οδηγούνταν είτε στην υπεράσπιση «δικτατορικών εκπαιδευτικών εκδοχών μεταξικού τύπου, είτε στην εποχή των νομοσχεδίου του Αθ. Ευταξία (1899)»[34]. Εντούτοις, η μεταξική λογική της σχολικής δομής δεν είχε ηττηθεί ολοκληρωτικά. Και τούτο γιατί, παρόλο που οι δυο πρώτες τάξεις του 8τάξιου Γυμνασίου έπαψαν να λειτουργούν, διατηρήθηκε η παλιά ονομασία τους –ως Γ΄και Δ΄ τάξη– ενώ πολύ γρήγορα εκδόθηκε υπουργική διαταγή (46521/1945) να αναγράφεται στους χορηγούμενους τίτλους «Οκτατάξιον Γυμνάσιον και ουχί 6τάξιον νέου τύπου». Ο απόηχος της λογικής του μεταξικού 8τάξιου Γυμνασίου θα διατηρείτο χάρη στα παραπάνω ως το 1964[35].

Σ' αυτή την παλινδρόμηση συνέτειναν τόσο η κυβερνητική αστάθεια ως τις εκλογές του Μαρτίου 1946[36] όσο και η γενίκευση του εμφυλίου πολέμου.

Μετά τις εκλογές της 31.3.1946 ο υπουργός Παιδείας Α. Παπαδήμος περιστοιχιζόμενος από συντηρητικούς εκπαιδευτικούς συμβούλους (Σπ.

32. Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας,* σ. 87.

33. Βλ. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, σ. 54 και Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας*, σ. 87-93.

34. Βλ. Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας*, σ. 91-92.

35. Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας*, σ. 99.

36. Η υπηρεσιακή κυβέρνηση Π. Βούλγαρη, που σχηματίστηκε για να προετοιμάσει τη χώρα για τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την επάνοδο του Γεωργίου Β΄και τη διεξαγωγή εκλογών, παραιτήθηκε στις 17.10.1945, αφού νωρίτερα (τον Αύγουστο) είχε ανασχηματιστεί. Τη διαδέχθηκε η κυβέρνηση Δαμασκηνού (17.10.1945 ως 31.10.1945) και αυτήν η κυβέρνηση Π. Κανελλόπουλου για δύο περίπου εβδομάδες. Στις 22 Νοεμβρίου σχηματίστηκε κυβέρνηση μερικής συνεργασίας βενιζελικής προέλευσης πολιτικών υπό τον Θ. Σοφούλη, που διεξήγαγε τις εκλογές της 31.3.1946.

Καλλιάφα, Ι, Σκουτερόπουλο κ.α.,) και συνεργαζόμενος άτυπα αλλά πολύ στενά με τον Ν. Εξαρχόπουλο:

α) προέβη σε εκτεταμένες εκκαθαρίσεις αριστερών και φιλελεύθερων εκπαιδευτικών,

β) εισήγαγε στο Δημοτικό «αναγνωστικά» βιβλία που υποκαθιστούσαν τη δημοτική με μια «αυθαίρετα παραποιημένη» απλή καθαρεύουσα[37],

γ) επιδίωξε να αναδιοργανώσει τη δομή της εκπαίδευσης με βάση τη μεταξική λογική (4χρονο ουσιαστικά Δημοτικό και 8χρονο Γυμνάσιο).

Απέναντι στην προσπάθεια αυτή στάθηκαν οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι (κυρίως οι Ε. Παπανούτσος και Αλ. Δελμούζος) και όσοι από τους αντίστοιχους αριστερούς δεν είχαν φυλακιστεί και εξοριστεί (η Ρ. Ιμβριώτη, ιδίως μέσω του περιοδικού *Ελεύθερα Γράμματα*, ο Κ. Σωτηρίου, οι συντάκτες του περιοδικού *Ανταίος*, διευθυντής του οποίου ως τα μέσα του 1947 ήταν ο καθηγητής Χαράλαμπος Θεοδωρίδης, που τον διαδέχθηκε ο Δ. Μπάτσης), μα και η (συντηρητική) ΔΟΕ[38].

Δεν ήταν, όμως, τόσο οι αντιδράσεις των παραπάνω που παρεμπόδισαν την υλοποίηση των σχεδίων των συντηρητικών στελεχών του Υπουργείου, όσο η πολιτική κατάσταση. Την κυβέρνηση ευρύτερης συνεργασίας του Π. Πουλίτσα, τη διαδέχθηκαν διαδοχικές βραχύβιες κυβερνήσεις Λαϊκών[39] και αυτές η κυβέρνηση Θ. Σοφούλη (7.9.1947).

Η τελευταία σηματοδοτεί την πολιτική και ιδεολογική σύμπλευση των παραδοσιακών αντιπάλων στον ενδοαστικό αγώνα για ηγεμόνευση. Οι Φιλελεύθεροι ευθυγραμμιζόμενοι, μεσούντος του εμφυλίου, με τους Λαϊκούς, δεν ανακινούν με ένταση, εξ όσων τουλάχιστον γνωρίζουμε, πολλά ζητήματα σχετικά με τις δύο πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Καθώς μάλιστα η

37. Η Επιτροπή Κρίσης πρόκρινε τα συγκεκριμένα βιβλία κατά παράβαση της ρητής διάταξης της προκήρυξης του διαγωνισμού συγγραφής των «Αναγνωστικών», σύμφωνα με την οποία τα «Αναγνωστικά» των τριών τελευταίων τάξεων του Δημοτικού έπρεπε να περιλαμβάνουν εξίσου κείμενα της δημοτικής και της καθαρεύουσας. Αποφάσισε μάλιστα την εισαγωγή τους στα σχολεία την επόμενη σχολική χρονιά (1948-49). Βλ. Νούτσος, «*Το σχολείο της "εθνικοφροσύνης"*», σ. 121.

38. Βλ. αναλυτικά Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας*, σ. 99-104.

39. Την κυβέρνηση ευρύτερης συνεργασίας Π. Πουλίτσα (στην οποία συμμετείχαν οι Σ. Βενιζέλος, Π. Κανελλόπουλος, Γ. Παπανδρέου), τη διαδέχθηκε στις 18.4.1946 η κυβέρνηση Λαϊκών του Κ. Τσαλδάρη, η οποία διεξήγαγε το δημοψήφισμα για την επάνοδο του Γεωργίου Β΄. Από τις 24.1.1947 ως τα τέλη Αυγούστου του ίδιου χρόνου εναλλάσσονται οι κυβερνήσεις Δ. Μάξιμου και Π. Τσαλδάρη. Στις 7.9.1947 σχηματίζεται κυβέρνηση συνασπισμού Λαϊκών και Φιλελεύθερων υπό τον αρχηγό των δεύτερων Θ. Σοφούλη. Αυτή η κυβέρνηση άλλαξε μορφή τέσσερις φορές ως τις 30.6.1949, οπότε ανέλαβε η κυβέρνηση Αλ. Διομήδη.

ιδεολογική απήχηση των φιλελεύθερων διανοούμενων έχει πια περιοριστεί, τούτοι εστιάζουν την προσοχή τους κυρίως στο γλωσσικό, που αποτέλεσε μείζον θέμα συζήτησης στην Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος[40].

Εν κατακλείδι, οι οιωνοί για το μέλλον των εκπαιδευτικών πραγμάτων στη χώρα μας δεν ήταν ευνοϊκοί μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή. Και τούτο γιατί στη δυσλειτουργία, ουσιαστικά στην αποδόμηση, του εκπαιδευτικού μας συστήματος, που ήταν ήδη αναχρονιστικό, ήλθαν να προστεθούν τα πάθη που είχε γεννήσει προπολεμικά ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και που αναζωπυρώθηκαν τη μεταπολεμική περίοδο, όταν η πολιτικά κυρίαρχη αστική τάξη αποδύθηκε από τη μια σε αγώνα εξόντωσης της Αριστεράς και από την άλλη σε έντονες αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της. Στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής οι ενδοαστικές αντιπαραθέσεις εκφράστηκαν τόσο σε πολιτικό επίπεδο, όσο και σε κοινωνικό υπό την έννοια της δραστηριοποίησης προσώπων και συλλογικών φορέων που εκπροσωπούσαν δύο ιδεολογικά/εκπαιδευτικά ρεύματα, το συντηρητικό και το φιλελεύθερο[41]. Η Αριστερά, μολονότι είχε παράξει αξιόλογο εκπαιδευτικό πρόγραμμα κατά την Κατοχή, δεν αφέθηκε, μετά τα Δεκεμβριανά, να το αναδείξει και να το προωθήσει. Έτσι, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα παρέμεινε στο σύνολό του και σε όλες του τις διαστάσεις αμετάβλητο από το 1913-14, παρά τις σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις που είχαν στο μεταξύ συντελεστεί. Μόνο είκοσι χρόνια μετά την Απελευθέρωση, με τη μεταρρύθμιση του 1964, θα άλλαζαν τόσο οι βασικές αρχές του αναλυτικού προγράμματος του Δημοτικού, που χρονολογούνταν από το 1913, όσο και η δομή και τα αναλυτικά προγράμματα του Γυμνασίου, που έμεναν ανέπαφα από το 1914, με μια σύντομη εξαίρεση το 1931-33.

---

40. Βλ. *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Επιτροπής Αναθεωρήσεως του Συντάγματος*, εν Αθήναις, 1948, τ. Α΄, κυρίως τις σ. 43 κ.ε.

41. Τα εκπαιδευτικά ρεύματα και οι επιμέρους τάσεις τους δεν αντιστοιχούνται με τα πολιτικά κόμματα ούτε συγκροτούνται ως προεκτάσεις των υπαρχόντων πολιτικών κομμάτων. Συνιστούν διακριτούς φορείς έκφρασης αντιλήψεων για το πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής με διακριτές στρατηγικές. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Γρόλλιος και Τζήκας, τόσο το συντηρητικό όσο και το φιλελεύθερο εκπαιδευτικό ρεύμα αντιστοιχούν «σε συγκεκριμένες εκδοχές για τη συμβολή της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή των παραγωγικών, κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων εξουσίας, οι μορφές των οποίων συνδέονται στενά με τους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες». Βλ. Γ. Γρόλλιος- Χρ. Τζήκας, Εισαγωγή στο Κ. Καλαντζής, *Η παιδεία εν Ελλάδι, 1935-51*, Αθήνα 2002, σ. xxi. Πρβ. Χαραλάμπους, *Εκπαιδευτική πολιτική*, σ. 7-8. Για τη σχέση των τάσεων αυτών με την πολιτική παράταξη της Δεξιάς βλ. J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα,* Αθήνα 1966, σ. 234 κ.ε.

ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ[1]

Η μαθητική νεολαία στην Αντίσταση. Αντιστασιακοί πυρήνες στο Γυμνάσιο Παγκρατίου

Η νεολαία υπήρξε η πρωτοπορία του αντιστασιακού κινήματος που αναπτύχθηκε στις πόλεις κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Συγκεκριμένα στην Αθήνα, σε όλες τις αντιστασιακές κινητοποιήσεις, ο κύριος όγκος των συμμετεχόντων απαρτίζονταν από νέους και νέες φοιτητές, εργάτες και μαθητές. Η νεολαία ήταν ο κύριος εκφραστής του διάχυτου κλίματος απαξίωσης που είχε δημιουργηθεί απέναντι στην πολιτική και στρατιωτική ηγεσία του τόπου. Η αμφισβήτηση του κόσμου «των μεγάλων», που είχε αρχίσει κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά, εντάθηκε όταν η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία δεν κατάφερε να αντισταθεί στους κατακτητές εκμεταλλευόμενη τον ηρωικό αγώνα του ελληνικού στρατού στο αλβανικό μέτωπο, για να κορυφωθεί όταν η ελληνική κυβέρνηση και ο βασιλιάς διέφυγαν στο εξωτερικό αφήνοντας τον ελληνικό λαό μόνο αντιμέτωπο με το στρατό κατοχής. Η συνεργασία μέρους των προπολεμικών πολιτικών, στρατιωτικών και οικονομικών προσωπικοτήτων με τους κατακτητές και η αδράνεια των υπολοίπων, δημιούργησε ένα τεράστιο πολιτικό κενό. Το κενό αυτό κλήθηκαν να καλύψουν οι αντιστασιακές οργανώσεις, οι οποίες εξέφραζαν τις νέες πολιτικές δυνάμεις που αναδύονταν στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής και σηματοδότησαν την είσοδο της, έως τότε αδρανούς, νεολαίας στην πρωτοπορία των πολιτικών και κοινωνικών διεκδικήσεων.

Η νεολαία κατείχε κεντρική θέση σε όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις που εμφανίστηκαν στην κατοχική Αθήνα. Στην παρούσα εισήγηση θα γίνει αναφορά στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) καθώς ήταν η μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση και η μοναδική που κατάφερε να λάβει

1. Ο Μενέλαος Χαραλαμπίδης είναι οικονομολόγος και διδάκτορας Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

μαζικές διαστάσεις και να μετατραπεί σε αντιστασιακό κίνημα. Η διαφορά του ΕΑΜ από τις υπόλοιπες οργανώσεις εντοπίζονταν στην εμπειρία που είχαν οι προπολεμικοί κομμουνιστές στη συγκρότηση του παράνομου αγώνα, μια τεχνογνωσία που δεν κατείχαν οι οργανώσεις του αστικού πολιτικού χώρου. Ένας από τους σημαντικότερους χώρους δράσης των προπολεμικών κομμουνιστών ήταν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Το 7ο Γυμνάσιο Αρρένων και 4ο Θηλέων Αθηνών που συστεγάζονταν από το 1934 στο κτίριο επί της οδού Σπύρου Μερκούρη απέναντι από το άλσος Παγκρατίου, ήταν τα μοναδικά δημόσια γυμνάσια στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας. Κάλυπταν τις εκπαιδευτικές ανάγκες των μαθητών που κατοικούσαν στις συνοικίες Κουπόνια (σημερινά Ιλίσια), Ζωγράφου, Καισαριανή, Βύρωνα, Υμηττό, Άγιο Δημήτριο, Κατσιπόδι (σημερινή Δάφνη) και Παγκράτι. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο η δράση της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδος (ΟΚΝΕ) αρχικά, του ΕΑΜ Νέων αργότερα και τελικά της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων (ΕΠΟΝ), επικεντρώθηκε στα γυμνάσια Παγκρατίου σε αυτή την περιοχή της Αθήνας.

Από το Σεπτέμβριο του 1941 οι προπολεμικοί ΟΚΝίτες Μιχάλης Σκιαδάς, Γιάννης Δημαράκης και Πέτρος Κροντήρης ακολουθώντας την οργανωτική δομή των τριάδων, δημιούργησαν τους πρώτους μαθητικούς αντιστασιακούς πυρήνες. Λίγους μήνες πριν, το καλοκαίρι του 1941, το κτίριο των γυμνασίων είχε επιταχθεί από τον ιταλικό στρατό κατοχής για το στρατωνισμό μονάδων του. Από την έναρξη του σχολικού έτους 1941-1942, οι μαθητές σκόρπισαν σε διάφορα διαθέσιμα σχολεία και άλλους χώρους των ανατολικών συνοικιών. Μετά από μαζικές κινητοποιήσεις οργανωμένοι και μη μαθητές κατάφεραν δύο σημαντικές νίκες: τη δημιουργία μαθητικού συσσιτίου που άρχισε να λειτουργεί την 1η Δεκεμβρίου 1941 στο Δραγάτσειο δημοτικό σχολείο της πλατείας Βαρνάβα στο Παγκράτι και την παραχώρηση από την ιταλική διοίκηση δύο αιθουσών στο επιταγμένο κτίριο των γυμνασίων για τη λειτουργία μαθητικής λέσχης. Οι δύο αυτοί χώροι μετατράπηκαν σε πυρήνες ανάπτυξης του νεολαιίστικου αντιστασιακού κινήματος στις ανατολικές συνοικίες. Η λειτουργία τους ανασυγκρότησε τη μαθητική συλλογικότητα που είχε διασπαστεί και ανέδειξε τον ηγετικό ρόλο των μαθητών που πρωτοστάτησαν στις κινητοποιήσεις. Η καθημερινή συνάντηση των νέων στο συσσίτιο και οι πατριωτικού χαρακτήρα καλλιτεχνικές εκδηλώσεις –με τα θεατρικά και τις διαλέξεις του Βασίλη Ρώτα και τη μουσική του Μάνου Χατζηδάκι– στη μαθητική λέσχη αποτέλεσαν ιδανικό περιβάλλον για την ανάπτυξη της αντιστασιακής δουλειάς. Σε αυτούς τους

χώρους πραγματοποιούνταν στρατολογήσεις και οργανώνονταν διάφορες αντιστασιακές ενέργειες όπως αυτή του κινηματογράφου ΠΑΛΛΑΣ στην οδό Βουκουρεστίου. Το 1942 το γραφείο προπαγάνδας των γερμανικών αρχών κατοχής σε συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας διοργάνωσε σειρά προπαγανδιστικών προβολών με επίκαιρα από την προέλαση του γερμανικού στρατού στα μέτωπα του πολέμου. Οι μαθητές των γυμνασίων στο Παγκράτι αποφάσισαν να μετατρέψουν την προβολή σε αντιστασιακή εκδήλωση. Μόλις έκλεισαν τα φώτα για να αρχίσει η προβολή, διάφοροι μαθητές πέταξαν από τον εξώστη εκατοντάδες χειρόγραφες προκηρύξεις αντιστασιακού περιεχομένου μέσα σε ένα πανδαιμόνιο από φωνές. Μετά από συνεχείς διακοπές, εκμεταλλευόμενοι το σκοτάδι και το μεγάλο αριθμό τους, οι μαθητές κατάφεραν να σταματήσουν την προβολή[2]. Τέτοιες επιτυχίες εδραίωναν το κύρος της Αντίστασης και δικαιολογούσαν την ύπαρξή της στις συνειδήσεις των νέων.

Σε άμεση σύνδεση με το χώρο των γυμνασίων αναπτύχθηκε στο Παγκράτι ένας ακόμη αντιστασιακός πυρήνας νέων. Το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων υπήρξε κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας καταφύγιο για τους νέους που δεν ήθελαν να ενταχθούν στην Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ). Παρά το γεγονός ότι στη συνέχεια το Σώμα διαλύθηκε από τον δικτάτορα και τα μέλη του εντάχθηκαν αναγκαστικά στη μεταξική νεολαία, η προσπάθεια αποφυγής της ένταξης στην ΕΟΝ έφερε στους κόλπους των προσκόπων παιδιά με δημοκρατικές αρχές. Η προσκοπική ομάδα Παγκρατίου, η οποία διατηρήθηκε ως μια άτυπη συλλογικότητα κατά τη διάρκεια της Κατοχής, εντάχθηκε μαζικά στο ΕΑΜ μετά από ενέργειες του αρχηγού της Γιώργου Κωνσταντίνου. Μέλη της ομάδας αυτής ήταν παράλληλα μαθητές των γυμνασίων Παγκρατίου, γεγονός που τους επέτρεπε να αναπτύξουν αντιστασιακή δράση και στους δύο συλλογικούς χώρους πολλαπλασιάζοντας τα αποτελέσματά της. Ο Γιώργος Σίτος, που αργότερα διετέλεσε γραμματέας της ΕΠΟΝ Παγκρατίου, ήταν αυτός που οργάνωσε τις πρώτες προσκοπικές-μαθητικές τριάδες οι οποίες ανέπτυξαν ιδιαίτερη δράση λόγω του κύρους που είχε η προσκοπική ιδιότητα ανάμεσα στους νέους της εποχής. Ο ρόλος των προσκόπων ήταν ιδιαίτερα σημαντικός στην ανάπτυξη του εαμικού κινήματος και για έναν ακόμη λόγο. Υπήρξαν μια από τις κυριότερες διόδους επικοινωνίας του μαθητικού με το φοιτητικό αντιστασιακό χώρο, καθώς μέλη τους προέρχονταν και από τις δύο νεανικές συλλογικό-

2. Δημήτρης Βαλιμίτης, συνέντευξη στον γράφοντα 23-2-2008.

τητες. Μέσω της προσκοπικής ομάδας Παγκρατίου φοιτητές, κυρίως του Πολυτεχνείου, απέκτησαν πρόσβαση στο μαθητικό χώρο του γυμνασίου στο Παγκράτι αναλαμβάνοντας την καθοδήγησή του. Η ενεργοποίηση των έμπειρων φοιτητών, δεδομένου ότι στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αθήνας και ιδιαίτερα στο Πολυτεχνείο γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη προπολεμικά η ΟΚΝΕ, εισήγαγε στα γυμνάσια τις παράνομες οργανωτικές της πρακτικές αναπτύσσοντας με γρήγορους ρυθμούς το μαθητικό αντιστασιακό κίνημα. Η εξέλιξη αυτή ήταν κρίσιμη για τη γενικότερη ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος στις ανατολικές συνοικίες καθώς η δράση των φοιτητών ενέταξε στο ΕΑΜ τους μαθητές που αργότερα, μετά την ίδρυση της ΕΠΟΝ, ανέλαβαν καθοδηγητικές θέσεις σε όλες τις συνοικιακές οργανώσεις του. Το Μάιο του 1942, με αφορμή έναν χορό σπουδαστών του Πολυτεχνείου, ομάδα σπουδαστών, στην οποία συμμετείχαν ο Κώστας Υφαντής και ο Αριστοτέλης Τσιφλάκος, προσέγγισε μαθήτριες του 4ου Γυμνασίου Θηλέων με στόχο τη στρατολόγησή τους. Μια από αυτές ήταν και η Τούλα Πρασσά από τον Βύρωνα, η οποία κατάλαβε ότι ο χορός υπήρξε το πρόσχημα για να ανατεθεί στις μαθήτριες το έργο της δημιουργίας των πρώτων πυρήνων της εαμικής οργάνωσης «Λεύτερη Νέα»:

«Η ομάδα των Προσκόπων του Παγκρατίου […] όλοι αυτοί μπήκαν στην Αντίσταση ομαδικά. […] Έτσι οργανωθήκαμε κι εμείς με την αδελφή του ενός, αυτού του Βάγγου που σου λέω. Ήταν στην ομάδα των Προσκόπων και αυτοί όλοι ήτανε φοιτητές του Πολυτεχνείου. Θέλαν να μας οργανώσουν εμάς τις μικρότερες που ήμαστε ακόμα στο Γυμνάσιο και μας πήραν στον χορό που κάνανε. […] Εκεί μας μιλήσανε για οργάνωση και τέτοια, μας μυήσανε κάπως ας πούμε. Μπήκαμε στο νόημα και πήγαμε μετά στο Γυμνάσιο και κάναμε εμείς την ομάδα της «Λεύτερης Νέας». Η αδελφή του και εγώ οργανώσαμε το […] Γυμνάσιο του Παγκρατίου»[3].

Οι συμμαθήτριες Τούλα Πρασσά, Σταματία Σταματιάδου και Κική Τσιφλάκου ανέλαβαν την οργάνωση της «Λεύτερης Νέας» στις μικρότερες τάξεις του γυμνασίου. Σε συνεργασία με τη κόρη του Βασίλη Ρώτα Σμαρούλα, την Αλέκα Καρούμπαλου-Βάκη και τη Σόνια Γαΐτη που ήταν υπεύθυνες για τις μεγάλες τάξεις, κατάφεραν να αντιμετωπίσουν τις δραστήριες «δεξιές» Ελένη Γλύκατζη και Λιαναράκη που εκπροσωπούσαν την οργά-

3. Τούλα Πρασσά-Τσακιρίδου, συνέντευξη στον γράφοντα 14-1-2003.

νωση «Σπίθα»[4] και να καταστήσουν τη «Λεύτερη Νέα» τη μεγαλύτερη οργάνωση μαθητριών στο 4ο Γυμνάσιο Θηλέων. Αργότερα οι δύο αυτές οργανώσεις προσχώρησαν στην ΕΠΟΝ δίνοντας μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη του μαθητικού κινήματος στις ανατολικές συνοικίες.

Για ορισμένες μαθήτριες του 4ου Γυμνασίου Θηλέων Παγκρατίου η αντιστασιακή δράση ήταν η διέξοδος που αναζητούσαν στην προσπάθειά τους να διαχειριστούν τις ψυχολογικές συνέπειες της σκληρής κατοχικής πραγματικότητας. Πριν ακόμα οργανωθούν και με αφετηρία τη σχολική τους τάξη, το χώρο όπου συγκροτούνταν η νεανική τους συλλογικότητα, αναλάμβαναν δράσεις που αργότερα, στο πλαίσιο της ΕΠΟΝ, χαρακτήρισαν την αντιστασιακή τους καθημερινότητα. Η αφήγηση της Αναΐδας Τσακιρίδου από το Βύρωνα, συνοψίζει το κλίμα που κυριαρχούσε σε μεγάλη μερίδα νέων της εποχής:

«Είχαμε διάθεση να κάνουμε κάτι. Θέλαμε να τους πνίξουμε. Γράφαμε οτιδήποτε. Σκεφτείτε ότι […] γράφαμε προκηρύξεις μέσα στο σχολείο με καρμπόν και με κόλες. Είχαμε ψαλίδι και τις κόβαμε και βγαίναμε έξω μέρα μεσημέρι και τις πετάγαμε. Απ' την διάθεσή μας να αντισταθούμε, να τους πολεμήσουμε κατά κάποιο τρόπο. Νομίζω ότι οι οργανώσεις μετά βρήκαν έναν κόσμο έτοιμο να πάει. Θέλαμε να οργανωθούμε. […] Εδώ που τα λέμε δεν είχαμε ούτε διασκέδαση, ούτε ψυχαγωγία. Τι είχαμε τότε; Φτάνει που πεινούσαμε. Ήταν μια διέξοδος κιόλας. Εμένα τουλάχιστον με γέμιζε αυτό το πράγμα. Ήθελα να φεύγω απ' το σπίτι μου, να μην είμαι εκεί»[5].

Σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής, οι μαθητές και οι μαθήτριες του Γυμνασίου Παγκρατίου συγκροτούσαν τα συνεργεία που αναλάμβαναν την αναγραφή συνθημάτων στους τοίχους σπιτιών των συνοικιών, τη διανομή προκηρύξεων και παράνομου Τύπου, την ενημέρωση των κατοίκων μέσω του «χωνιού», του τηλεβόα που αποτελούσε το μοναδικό ελεύθερο μέσο ενημέρωσης στην Κατοχή, την εξεύρεση ασφαλών σπιτιών για την απόκρυψη παράνομων στελεχών και πλήθος άλλων δράσεων. Μετά τη δημιουργία της ΕΠΟΝ, τον Φεβρουάριο του 1943, ο ρόλος της νεολαίας αναβαθμίστηκε. Μαθητές του γυμνασίου Παγκρατίου, που είχαν αποκτήσει σημαντική εμπειρία στην παράνομη δράση το 1942, ανέλαβαν την ηγεσία των τοπικών οργανώσεων της ΕΠΟΝ στις ανατολικές συνοικίες. Ήταν αυτοί,

4. Δημήτρης Παλαιολογόπουλος, *Το Παγκράτι στην Εθνική Αντίσταση 1941-1944*, Αθήνα 2004, σ. 43.

5. Αναΐς Τσακιρίδου, συνέντευξη στον γράφοντα 25-4-2007.

που πέρα από τις παραπάνω δράσεις, είχαν αναλάβει την οργάνωση και το συντονισμό των κινητοποιήσεων των κατοίκων των συνοικιών, για τη συμμετοχή τους στις μεγάλες διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας σε όλη τη διάρκεια του 1943. Όταν, μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943 ο ΕΛΑΣ της Αθήνας εξοπλίστηκε, οι μαθητές αυτοί πέρασαν στον ένοπλο τμήμα του ΕΑΜ, που είχε ως στόχο την προάσπιση των συνοικιών απέναντι στην τρομοκρατία που ασκούσαν τα Τάγματα Ασφαλείας με τη διενέργεια των περίφημων κατοχικών μπλόκων.

Η προσπάθεια αντίδρασης στην πλήρη ανατροπή των δεδομένων που μέχρι τότε όριζαν τη ζωή τους, κατέστησε την αντιστασιακή δράση ως κυρίαρχο στοιχείο της νεολαιίστικης κουλτούρας. Οι νέοι δεν ήταν πλέον μόνο μαθητές, φοιτητές ή εργαζόμενοι, αλλά μέλη μιας νέας συλλογικότητας εντός της οποίας παράγονταν εντελώς διαφορετικές εμπειρίες και άρα νέοι τρόποι αντίληψης του κοινωνικού και πολιτικού περιβάλλοντος αλλά και του ίδιου τους του εαυτού. Με άλλα λόγια, η δράση και οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν στο εξισωτικό περιβάλλον των αντιστασιακών οργανώσεων, συνέθεσαν ένα νέο πεδίο παραγωγής νοήματος, διαφορετικό και σε μεγάλο βαθμό αντιθετικό προς το αντίστοιχο προπολεμικό. Όπως παρατηρεί ο Μαρκ Μαζάουερ, οι τρεις μήνες που διήρκησε η σχολική χρονιά του 1940-41 και οι μόλις είκοσι ημέρες αυτής του 1941-42, είχε ως αποτέλεσμα την αποκοπή δεκάδων χιλιάδων παιδιών από τη σχολική ζωή. Η έξοδος από τη σχολική ζωή και η σύνδεση με την αντιστασιακή δράση, συντελέστηκε σε ένα περιβάλλον «βαθύτερης κοινωνικής αναστάτωσης: καταλύοντας τον έλεγχο των παραδοσιακών εξουσιαστικών θεσμών, είτε του ίδιου του κράτους είτε της εξουσίας των γονιών μέσα στην οικογένεια, ο πόλεμος είχε δώσει καινούργιες ευκαιρίες και στόχους στους νέους»[6].

Τα προπολεμικά κοινωνικά δίκτυα, εντός των οποίων λειτουργούσαν οι σχέσεις εξουσίας (γονέας – παιδί, δάσκαλος – μαθητής, εργοδότης – εργαζόμενος, άνδρας – γυναίκα, κράτος – πολίτης) βρίσκονταν σε διαδικασία αποσύνθεσης λόγω της γενικότερης πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής κατάρρευσης που προκάλεσε η στρατιωτική κατοχή. Απώλεσαν σημαντικό μέρος της νομιμοποίησής τους, τόσο λόγω της ηθικής και πολιτικής απαξίωσης του προπολεμικού κόσμου, όσο και λόγω της ανάδυσης νέων τύπου σχέσεων, όπως αυτές που αναπτύχθηκαν μέσα στις αντιστασιακές συλλογικότητες. Σε αυτή την «έκρηξη» της εμπειρίας που προκλήθηκε από την

6. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994, σ. 140.

αντιστασιακή δράση, η υποκειμενικότητα συγκροτούνταν εκ νέου. Τα νοήματα, σύμφωνα με τα οποία οι νέοι ερμήνευαν τις πράξεις τους, ήταν παράγωγα και ταυτόχρονα παραγωγοί των νέων ταυτοτήτων που δημιουργούσαν, όχι πλέον ως μαθητές ή μαθήτριες εντός των προπολεμικών σχέσεων εξουσίας όπως αυτές αρθρώνονταν στο σχολείο ή την οικογένεια, αλλά ως μέλη μιας αντιστασιακής συλλογικότητας που δρούσε ενάντια στον κατακτητή. Οι νέες και οι νέοι της Κατοχής, συγκροτούσαν με διαφορετικούς πλέον όρους την υποκειμενικότητά τους, μέσα από την κατανόηση ότι ένας διαφορετικός τρόπος έκφρασης του εαυτού ήταν δυνατός, μέσα από την καθημερινή αντιστασιακή δράση.

Αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι η συμβολή της αντιστασιακής δράσης στη διαμόρφωση μιας νέας υποκειμενικότητας, δεν θα ήταν τόσο καθοριστική αν δεν προσέφερε παράλληλα ένα καθαρό πολιτικό προσανατολισμό. Αν η επιθυμία για δράση ενάντια στον κατακτητή αποτέλεσε το διαβατήριο για την ένταξη στις αντιστασιακές οργανώσεις, η αντιστασιακή εμπειρία προκάλεσε την πολιτικοποίηση των λόγων για τους οποίους οι νέοι εντάχθηκαν σ' αυτές, οδηγώντας τους για πρώτη φορά, στο προσκήνιο της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας, που έως τότε μονοπωλούνταν από τους ενήλικες. Οι αντιστασιακές οργανώσεις «υπήρξαν ο χώρος όπου ένα σημαντικό κομμάτι της νεολαίας απέκτησε για πρώτη φορά συνείδηση του πολιτικού και κοινωνικού του ρόλου και δυναμισμού, ο χώρος όπου η νεολαία μετατρεπόταν σε ένα εν δράσει συλλογικό υποκείμενο»[7]. Οι αντιστασιακές οργανώσεις και ιδιαίτερα το ΕΑΜ λόγω της μαζικότητάς του, υπήρξαν οι φορείς που μετασχημάτισαν το πατριωτικό αίσθημα, το μίσος ενάντια στον κατακτητή, τις αρνητικές βιολογικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της στρατιωτικής κατοχής, σε πολιτική δράση.

Η βαρύτητα λοιπόν της εμπειρίας που αποκτούσαν κυρίως οι νέες και οι νέοι κατά τη διάρκεια της αντιστασιακής δράσης, ήταν καθοριστική. Η εμπειρία αυτή υπήρξε η μήτρα παραγωγής πολιτικών νοημάτων τα οποία λειτούργησαν ως δομικά υλικά συγκρότησης μιας νέας συλλογικής ταυτότητας στο πλαίσιο της οποίας ο εαυτός γίνονταν αντιληπτός με διαφορετικό τρόπο. Η συντροφικότητα, ο ηρωισμός, το καθήκον, η ευθύνη απέναντι στην αντιστασιακή συλλογικότητα, η αλληλεγγύη, υπήρξαν στοιχεία που δομούσαν το συλλογικό αντιστασιακό υποκείμενο. Η πολιτικοποίηση των

7. Οντέτ Βαρόν, «Αντιστασιακές Οργανώσεις Νέων (1941-1944). Από το ατομικό στο συλλογικό», *Μνήμων* 14 (1992), 120.

μαθητών και μαθητριών που εντάχθηκαν στο ΕΑΜ μπορεί λοιπόν συνοπτικά να περιγραφεί μέσα από αυτό το πλέγμα σχέσεων που συνέδεαν την αντιστασιακή δράση, την παραγωγή νοήματος, τη δημιουργία νέων ταυτοτήτων και τη νέα αντίληψη του εαυτού. Εντός αυτού του πλέγματος σχέσεων συνδέθηκε το υποκείμενο με τις πολιτικές εξελίξεις, κατά την ανάδυση των κατώτερων κοινωνικών δυνάμεων στο προσκήνιο της πολιτικής πραγματικότητας.

ΜΑΡΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ*

Η εκπαίδευση στην κατεχόμενη και ελεύθερη Αχαΐα

Η Πάτρα ένιωσε με τον πιο οδυνηρό τρόπο την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Το πρωί της 28ης Οκτωβρίου 1940 βομβαρδίστηκε από ιταλικά αεροπλάνα με αποτέλεσμα 200 περίπου νεκρούς, μεταξύ των οποίων και πολλοί μαθητές που, με το άκουσμα της πρώτης βόμβας, έφυγαν από το σχολείο και ξεχύθηκαν στους δρόμους για να σωθούν[1]. Ήταν τα πρώτα θύματα της τετραετούς δοκιμασίας του ελληνικού λαού που αναπόφευκτα είχε επιπτώσεις και στην εκπαίδευση.

Η διακοπή των μαθημάτων λόγω του ελληνοϊταλικού πολέμου ήταν αναμενόμενη για τα σχολεία της Πάτρας, ενώ έκλεισαν και τα 3 καθολικά σχολεία της πόλης, λόγω της προπαγάνδας που ασκούσαν. Τους μήνες που ακολούθησαν, οι μαθητές των γυμνασίων συμμετείχαν υποχρεωτικά στην αγορά ειδών ρουχισμού για τους στρατιώτες του μετώπου αλλά και πρωτοστατούσαν στους πανηγυρισμούς για τις νίκες του ελληνικού στρατού[2].

Το σχολικό έτος 1940-41 αρχίζει στις αρχές Ιουνίου του 41 με πολλά προβλήματα, βασικότερο από τα οποία είναι το επισιτιστικό. Μειώνεται ο χρόνος διδασκαλίας (10.00 με 12.00) και γίνεται φανερό πως η ξένη κατοχή και οι επιπτώσεις της έχουν επηρεάσει αποφασιστικά τη λειτουργία του σχολείου. Με συνεχείς διακοπές και δυσκολίες φαίνεται να συνεχίζονται και τα επόμενα έτη της Κατοχής τα μαθήματα στην Πάτρα, ενώ εξαίρεση αποτελούν, για την περίοδο πριν την έναρξη της αντίστασης, τα σχολεία των επαρχιακών πόλεων, όπου τα μαθήματα διεξάγονται σε κανονικότερους

* Η Μαρία Φιλοσόφου είναι δρ Ιστορίας, καθηγήτρια στο Πρότυπο Πειραματικό Λύκειο Πάτρας.

1. Β. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία των Πατρών*, Πάτρα 1989, τ. Γ΄, σ. 44. Α. Μουγγολιάς, *Το Α΄ Γυμνάσιον εν Πάτραις*, Πάτρα 2001, σ. 248. Μ. Μανωλάκου, *Από το ημερολόγιο ενός παιδιού της Κατοχής*, Αθήνα 1984, σ. 159-160.

2. Μουγγολιάς, *Α΄ Γυμνάσιον*, σ. 248-249. Συνέντευξη με Α. Σινιγάλια και Ν. Κ. (14-5-06).

ρυθμούς[3]. Όπως επιβεβαιώνει η μαρτυρία της Μ. Μανωλάκου, η κάθε σχολική χρονιά διαρκούσε δυο-τρεις μήνες το πολύ, ενώ κατά τον Κ. Άμαντο «μπορεί να λεχθεί ότι τα τέσσερα χρόνια 1941-44 ισοδυναμούσαν με ένα προπολεμικό μαθητικό έτος»[4].

Ένας επιπλέον λόγος που δυσχέραινε τη διαδικασία της διδασκαλίας ήταν η επίταξη ή καταστροφή των σχολικών κτηρίων από τους κατακτητές αλλά αργότερα και από τις δυνάμεις της Αντίστασης. Εκτός από τις καταστροφές που υπέστησαν σχολικά κτήρια από τους βομβαρδισμούς και τις συγκρούσεις των αντιμαχόμενων πλευρών, δημόσια και ιδιωτικά εκπαιδευτήρια επιτάχθηκαν για να χρησιμοποιηθούν για διάφορους σκοπούς. Για παράδειγμα το κτήριο του Αρσακείου Πατρών επιτάχθηκε από τους Γερμανούς για να χρησιμοποιηθεί ως στρατιωτικό νοσοκομείο, ενώ το δημοτικό της Εγλυκάδας μετατράπηκε από τους Ιταλούς σε φυλακή. Αντίστοιχα, οι δυνάμεις της Αντίστασης χρησιμοποίησαν το δημοτικό των Καλαβρύτων ως χώρο εγκλεισμού Γερμανών αιχμαλώτων, το δημοτικό του χωριού Νάσια ως χώρο έκδοσης επαναστατικών εφημερίδων, το δημοτικό της Δάφνης ως νοσοκομείο ανταρτών[5].

Εκτός του ότι η επίταξη σήμαινε φθορά ή καταστροφή των υλικών του σχολείου (βιβλιοθηκών, θρανίων κλπ.) παράλληλα διαταράσσονταν η ομαλή διεξαγωγή των μαθημάτων, καθώς έπρεπε να βρεθούν άλλα κτήρια για τη στέγαση του σχολείου, όχι πάντα κατάλληλα για να εξυπηρετήσουν τον σκοπό αυτό. Συχνά χρησιμοποιούσαν τους γυναικωνίτες εκκλησιών (α΄ γυμνάσιο Αιγίου, Μαζέικα), ενώ παράλληλα τελούνταν στον κυρίως ναό οι απαραίτητες τελετές. Μάλιστα, οι τότε μαθητές θυμούνται ότι χρησιμοποιούσαν για καθίσματα τα κουτιά-οστεοφυλάκια και συχνά κυνηγιόντουσαν μέσα στο ναό κατά την ώρα του διαλείμματος[6]. Εξάλλου, το σχολικό έτος

3. Μουγγολιάς, *Α΄ Γυμνάσιον*, σ. 250, 259, 263. Α. Μουγγολιάς, *Το Β΄ Γυμνάσιον εν Πάτραις*, Πάτρα 1999, σ. 314. Εφ. «Νεολόγος», αρ. φ. 226, 30-8-41. Εφ. «Τηλέγραφος», αρ. φ. 9157, 2-12-41. Μανωλάκου, *Ημερολόγιο*, σ. 79-80.

4. Χ. Νούτσος, *«Ο δρόμος της καμήλας» και το σχολείο*, Αθήνα 2003, σ. 86. Συνέντευξη με την Μ. Μανωλάκου.

5. Ι. Αθανασόπουλος, *Το Αρσάκειο Πατρών 1892-1992, Ένας αιώνας εκπαιδευτικής προσφοράς*, Αθήνα 1994, σ. 77. Τ. Σταθάτος, *20ος αιών: Εποποιΐα-τραγωδία-ελπίδα*, Πάτρα 1996, σ. 222. Χ. Μάγερ, *Από τη Βιέννη στα Καλάβρυτα*, Αθήνα 2003, σ. 266. Κ. Κυριακόπουλος, *Το χωριό Νάσια Καλαβρύτων*, Αθήνα 1990, σ. 175. Σπ. Λαζάνης, περ. «Εθνική Αντίσταση», τευχ. 71/1991.

6. Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου Α΄ Γυμνασίου Αιγίου, αρ. πρ. 16/24-11-42. Συνέντευξη με την Γ. Κωσταντοπούλου.

1943-44 τα 8 σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης της Πάτρας στεγάστηκαν εκ περιτροπής σε 3 κτήρια, δηλ. λειτουργούσε 3 μέρες το ένα σχολείο και τις άλλες τρεις το άλλο και όπου αυτό δεν επαρκούσε λειτουργούσαν σε δύο βάρδιες που άρχιζαν στις 8:00 και στις 1:00 αντίστοιχα. Ανάλογες περικοπές ωραρίου έκανε και το β΄γυμνάσιο Αιγίου για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα στέγασης[7]. Έτσι, σε μια χώρα που το πρόβλημα της υλικοτεχνικής υποδομής των εκπαιδευτηρίων ήταν ήδη μεγάλο, προστέθηκαν οι λεηλασίες, οι καταστροφές και οι φθορές που έφεραν η Κατοχή και οι πολεμικές συγκρούσεις. Το αποτέλεσμα μπορεί να μετρηθεί σχετικά εύκολα σε οικονομικό επίπεδο, είναι όμως δύσκολο να προσμετρηθούν οι επιπτώσεις του στον τομέα που αφορά στο εύρος και στην ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης.

Το Υπουργείο Παιδείας δεν φαίνεται να παίρνει θέση στο θέμα της επίταξης σχολικών κτηρίων από τους κατακτητές (η επίταξη, άλλωστε, προστατευόταν από το «δίκαιο του πολέμου») αλλά προσπαθεί να περιορίσει το πρόβλημα ζητώντας να εκκενωθούν τα σχολικά κτήρια που καταλήφθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου από δημόσιες υπηρεσίες που δημιουργήθηκαν για να καλύψουν έκτακτες πολεμικές ανάγκες και να επανέλθουν στις θέσεις τους οι εκπαιδευτικοί που είχαν αποσπαστεί σε διάφορες μη εκπαιδευτικές υπηρεσίες (νομαρχίες, εφορίες, γεωργικά γραφεία)[8].

Στις επιπτώσεις της κατάκτησης της χώρας στον εκπαιδευτικό τομέα καταγράφεται η μείωση των φοιτούντων μαθητών κατά τον πρώτο χρόνο της Κατοχής. Από την έρευνά μας στα βιβλία γενικών & ειδικών ελέγχων των γυμνασίων Αιγίου και Πάτρας δεν διαπιστώνουμε αξιόλογες μεταβολές στη φοίτηση, ενώ παρατηρείται αυξητική τάση μετά την δύσκολη χρονιά 41-42. Και τα ιδιωτικά σχολεία της Πάτρας συνάντησαν πρόβλημα στη λειτουργία τους λόγω διακοπής της φοίτησης πολλών μαθητών, εξαιτίας του επισιτιστικού προβλήματος και της μετακίνησης οικογενειών στην ύπαιθρο όπου μπορούσαν να εξασφαλίζουν ευκολότερα τα προς το ζην. Ειδικά η ιδιωτική σχολή Σωτηρχόπουλου (που λειτουργεί έως σήμερα) κατέγραψε θεαματική αύξηση των μαθητών της μετά την πρώτη χρονιά της Κατοχής, κατά την οποία αναγκάστηκε να διακόψει τη λειτουργία της (το σχ. έτος ’42-43 λειτούργησε με 138 μαθητές, το 43-44 με 280 και το ’44 -45 με 455), κάτι που

7. Εφ. «Νεολόγος», αρ. φ. 22, 27-1-44. Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου Β΄ Γυμνασίου Πατρών, αρ. πρ. 5/25-2-43.

8. ΕΛΙΑ, Αρχείο Ν. Λιανόπουλου, αρ. φακ. 33.

αποδίδεται στην υπολειτουργία και στις δυσκολίες που συναντούσαν τα δημόσια σχολεία την εποχή εκείνη[9].

Μία βασική αιτία της διακοπής των μαθημάτων ή της μειωμένης απόδοσης των μαθητών ήταν ο υποσιτισμός των παιδιών που συχνά έπρεπε να πηγαίνουν στο σχολείο χωρίς πρωινό και ορισμένα από αυτά εξαντλημένα από το περπάτημα πολλών χιλιομέτρων (πολλές φορές χωρίς παπούτσια) μέχρι να φτάσουν στο σχολείο. Η δυσκολία των μαθητών να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του σχολείου λόγω ανεπαρκούς διατροφής φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό των μαθητών των σχολείων της Πάτρας και του Αιγίου που απαλλάσσεται από το μάθημα της γυμναστικής λόγω αδενοπάθειας, καχεξίας και συναφών ασθενειών[10]. Τα πρώτα χρόνια της Κατοχής οι επισιτιστικές συνθήκες στην ύπαιθρο ήταν καλύτερες από αυτές των πόλεων. Αργότερα όμως, όταν τα χωριά πλήττονταν από συγκρούσεις Γερμανών-ανταρτών και τα αντίποινα, επικράτησε η ίδια κατάσταση και εκεί[11]. Το πρόβλημα του επισιτισμού έπληττε φυσικά και τους εκπαιδευτικούς που προσπαθούσαν να μετατεθούν σε επαρχιακές πόλεις και χωριά για να εξασφαλίσουν τα αναγκαία, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που εκβίαζαν τους μαθητές τους προκειμένου να τους αποσπούν κάποια τρόφιμα[12]. Επίσης, παρότι στην Αθήνα λειτουργούσαν μαθητικά συσσίτια με μέριμνα του Υπουργείου Προνοίας, στην Πάτρα δεν έχουμε σαφείς μαρτυρίες για τη λειτουργία τους. Από την πλευρά του το Υπουργείο Παιδείας αρκούνταν σε συμβουλές διατροφής και στην παρότρυνση καλλιέργειας των σχολικών κήπων για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος[13].

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι μέσα σ' αυτές τις δύσκολες συνθήκες, με πρωτοβουλία και έξοδα φιλάνθρωπων Πατρινών, λειτούργησε το «Αναμορφωτικόν Σχολείον Ανηλίκων» για τους ανήλικους κρατούμενους των

9. ΓΑΚ Πάτρας, Αιγίου. Συνέντευξη με Β. Σωτηρχόπουλο.

10. Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου Β΄ Γυμνασίου Πατρών, αρ. πρ. 6/17-3-43. Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου Δ΄ Γυμνασίου Πατρών, αρ. πρ. 53/11-5-43. Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου Β΄ Γυμνασίου Αιγίου, αρ. πρ. 34/22-9-41, αρ.πρ.10/17-3-43.

11. Χ. Φωτεινόπουλος, *Το σχολείο στο εκτελεστικό απόσπασμα*, Δήμος Καλαβρύτων, Μουσείο καλαβρυτινού ολοκαυτώματος, βιβλιοθήκη σχολικού συγκροτήματος Β/θμιας εκπ/σης «Ευσέβιος Κηπουργός», Καλάβρυτα 2004, σ. 36, 46. Συνέντευξη με τους Π. Ροδάκη, Σ. Μπαρλογιάννη. ΙΑΥΕξ., Κυβ. Καΐρου, Φ. 18.5.

12. Μουγγολιάς, *Α΄ Γυμνάσιον*, σ. 253.

13. Εφ. «Νεολόγος», αρ. φ. 265, 15-10-41. «Τηλέγραφος», αρ. φ. 9108, 15-10-41.

φυλακών, που την εποχή εκείνη, λόγω των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης, ήταν αρκετοί[14].

Εμπόδιο στην ομαλή λειτουργία των σχολείων αποτελούσε και η επίδραση των γεγονότων της επικαιρότητας, δηλαδή τραγικών συμβάντων όπως βομβαρδισμοί, δημόσιες εκτελέσεις, καταστροφή του χωριού από επιδρομές των κατακτητών, θάνατοι συγγενικών προσώπων των μαθητών εξαιτίας των σκληρών συνθηκών ζωής (πείνα, αντίποινα, νάρκες κλπ.). Ο εκπρόσωπος του ΔΕΣ Χ. Ερενστρώλε, περνώντας από το χωριό Λαμπίρι λίγο μετά την πυρπόληση του σχολικού κτηρίου από τους Γερμανούς, είδε το δάσκαλο να προσπαθεί να μαζέψει τους μαθητές του πάνω στο δρόμο εξηγώντας: «Τα μάτια των μικρών τούτων δεν πρέπει να βλέπουν πολλά. Και όμως, και τι δεν είδαν τα μικρά αυτά παιδιά σήμερα…»[15]. Ανάλογες προσπάθειες των δασκάλων να προφυλάξουν τα παιδιά από αποτρόπαια θεάματα έγιναν και με τον απαγχονισμό 10 αντιστασιακών στην πλατεία Ψηλών Αλωνίων της Πάτρας, ενώ παιδιά της εποχής δηλώνουν ότι «τέτοιες εικόνες τους είχαν δημιουργήσει μια εξοικείωση προς το σκληρότερο»[16]. Άλλοτε πάλι, μετά από βίαια επεισόδια και επικείμενες συλλήψεις, οι γονείς δεν άφηναν τα παιδιά τους να πάνε σχολείο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις η διακοπή του μαθήματος από απροσδόκητα γεγονότα έβγαζε τους αμελείς μαθητές από τη δυσκολία της αποτυχίας σε ένα διαγώνισμα[17].

Επειδή πολλοί μαθητές απουσίαζαν κατά τη διάρκεια της χρονιάς, εξαιτίας των δύσκολων επισιτιστικών συνθηκών αλλά και του φόβου που προκαλούσαν διάφορα γεγονότα καθημερινά, με υπουργική απόφαση καταργήθηκε το όριο των απουσιών και από τις εξετάσεις αποκλείονταν μόνο όσοι δεν φοίτησαν καθόλου[18].

Δίπλα σε όλα αυτά δεν έλειψαν και οι επεμβάσεις των αρχών κατοχής στον τρόπο λειτουργίας του σχολείου. Εκτός του ότι απαγόρευαν τον σχολιασμό των γεγονότων της επικαιρότητας, οι Ιταλοί εμπόδιζαν το καθημερινό ψάλσιμο του εθνικού ύμνου, την πραγματοποίηση εκδηλώσεων στην εθνική γιορτή της 25ης Μαρτίου, ενώ αντίθετα επί Γερμανών ο εορτασμός

14. Αρχείο Δ. Μπογδανόπουλου, Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου δια την προστασίαν κρατουμένων ανηλίκων.

15. Χ. Ερενστρώλε, «Μεσολαβητής στην Ελλάδα…», εφ. «Το Βήμα», 1946, σ. 29.

16. Συνέντευξη με Β. Σωτηρχόπουλο.

17. Συνέντευξη με Β. Παπαχριστόπουλο, Γ. Ζαφειρακόπουλο.

18. Μουγγολιάς, *Β΄ Γυμνάσιον*, σ. 308.

έγινε επίσημα[19]. Η διαφορά μπορεί να αποδοθεί στις διαφορετικές βλέψεις που είχαν οι δύο κατακτητές στην περιοχή. Η Ήπειρος, τα Επτάνησα, η Αχαΐα αποτελούσαν περιοχές αυξημένου ενδιαφέροντος για τους Ιταλούς στις οποίες καταβάλλονταν προσπάθειες αλλοίωσης των εθνικών χαρακτηριστικών των κατοίκων (ιδιαίτερα στα Επτάνησα που θεωρούνταν περιοχή προς προσάρτηση)[20]. Οι ίδιοι επέμεναν και για την εισαγωγή της διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσας στα σχολεία. Το μέτρο εφαρμόστηκε μόνο στα σχολεία της Πάτρας, με παροχή ειδικού επιδόματος 50% επί του μισθού στους καθηγητές που δέχτηκαν να το διδάξουν. Παρόμοια απόπειρα των Γερμανών να διδαχθεί η γερμανική στα σχολεία δεν φαίνεται να είχε συνέχεια[21]. Εξάλλου, στα σχολεία διανέμονταν προπαγανδιστικά έγγραφα που προωθούσαν το φασισμό αλλά ταυτόχρονα προσπαθούσαν να πείσουν τους διδάσκοντες για τις φιλικές ενέργειες των κατακτητών ή προειδοποιούσαν για αντίποινα σε όσους υπέθαλπαν αντάρτες[22]. Γενικότερα, από την προσπάθεια προπαγάνδας των δύο κατακτητών στο χώρο του σχολείου διαπιστώνουμε ότι οι μεν Ιταλοί στόχευαν στον αφελληνισμό των περιοχών που τους ενδιέφεραν, ενώ οι Γερμανοί στην αποδοχή της παρουσίας τους και σε μια χωρίς προβλήματα διατήρησή της. Κατά παράδοξο τρόπο, η κυβέρνηση Τσολάκογλου διαμαρτυρήθηκε στην Ιταλική Αντιπροσωπεία για την απαγόρευση του εθνικού ύμνου στα σχολεία[23]. Η ενέργεια αυτή μπορεί να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι η πολιτική των Ιταλών στόχευε στον αφελληνισμό και την ενσωμάτωση ελληνικών περιοχών και όχι απλώς στην κατοχή της χώρας, ενώ παράλληλα η ελληνική κυβέρνηση είχε και τη σιωπηρή συγκατάθεση των Γερμανών για τις ενέργειες αυτές.

Στον αντίποδα, οι αντιστασιακές οργανώσεις ΕΔΕΣ, ΕΑΜ έκαναν προτάσεις για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, ενώ η ισχυρότερη από αυτές, το

---

19. Μουγγολιάς, *Α΄ Γυμνάσιον*, σ. 253. Συνέντευξη με Σπ. Πολυδώρου. Λ. Μαρινέλλης, *Στα προσφυγικά της Πάτρας τη δεκαετία του '40*, Πάτρα 1993, σ. 65. ΙΑΥΕξ., Κατ. Κυβ. αρ. φακ. 5/1941. ΕΛΙΑ, Αρχείο Ν. Λιανόπουλου, αρ. φακ. 33. Ηλ. Παπαστεριόπουλος, *Ο Μωρηάς στα όπλα,* Έρευνα και κριτική της νεοελληνικής ιστορίας, τ. Ε΄, Αθήνα 1964-5, σ. 214-217.

20. Ζ. Κουτσαύτης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Λευκάδα, ΠΕΑΕΑ Λευκάδας*, Αθήνα 1991, σ. 163, 166.

21. ΙΑΥΕξ., Κατ. Κυβ., αρ. φακ. 5/1941. Μουγγολιάς, *Α΄ Γυμνάσιον*, σ. 260. Ο ίδιος, *Β΄ Γυμνάσιον*, σ. 310, 315. Συνέντευξη με τον Π. Γεωργόπουλο, Α. Πριονά, Ε. Ζαχαροπούλου, Π. Ροδάκη, Χ. Ρούπα, Σ. Μπαρλογιάννη. Εφ. «Νεολόγος», αρ. φ. 237, 12-9-41.

22. Μουγγολιάς, *Β΄ Γυμνάσιον*, σ. 305-6.

23. ΙΑΥΕξ., Κατ. Κυβ., αρ. φακ. 5/1941. ΕΛΙΑ, Αρχείο Ν. Λιανόπουλου, αρ. φακ. 33.

ΕΑΜ, εφάρμοσε σε ένα βαθμό τις ιδέες της για μια δημοκρατική, λαϊκή παιδεία, μέσω της προσωρινής κυβέρνησης της ΠΕΕΑ. Στο χωριό Ίσαρι Πατρών και σε άλλα 11 χωριά της ελεύθερης Αχαΐας λειτούργησαν παιδικοί σταθμοί όπου τα παιδιά έπαιζαν, τραγουδούσαν, έτρωγαν και ψυχαγωγούνταν υπό την επίβλεψη κοριτσιών της ΕΠΟΝ[24]. Παράλληλα γίνεται σοβαρή προσπάθεια για την ανασυγκρότηση και την όσο το δυνατόν καλύτερη λειτουργία των σχολείων στις ελεύθερες περιοχές συχνά με δασκάλους αντάρτες. Η μισθοδοσία των εκπαιδευτικών γινόταν από ταμείο στο οποίο συνεισέφεραν οι ευπορότεροι κάτοικοι του χωριού. Τα μαθήματα διαρκούσαν από τις 7 ως τις 10 το πρωί και, επειδή υπήρχε ένας δάσκαλος για όλες τις τάξεις, διδάσκονταν μόνο Ανάγνωση, Αριθμητική και Πατριδογνωσία ή Γεωγραφία. Η επιλογή της Γεωγραφίας γινόταν με το σκεπτικό ότι το μάθημα θα παίρνει αφορμή από τα πολεμικά γεγονότα και θα συνενώνεται η ύλη διαφόρων μαθημάτων (Γεωγραφίας, Ιστορίας[25]). Εξάλλου, με σχολεία αναλφάβητων, βιβλιοθήκες, σχολές γεωργικής μόρφωσης, θεατρικές παραστάσεις που διοργανώνονταν, η ΠΕΕΑ έδειξε ότι ενδιαφέρεται για την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου όλης της οικογένειας και την πολιτιστική πρόοδο της κοινωνίας[26]. Επιπλέον, στα μέσα του ’44, ενόψει της επικείμενης απελευθέρωσης, διοργανώθηκαν δύο παιδαγωγικά συνέδρια στην περιοχή, στη Σέλιτσα Αιγίου και στα Καλάβρυτα, με θέμα τους στόχους και τις προοπτικές της παιδείας στη νέα μεταπελευθερωτική εποχή[27].

Πριν κλείσουμε την σύντομη αυτή αναφορά στην εκπαίδευση της κατεχόμενης Αχαΐας, αξίζει να πούμε δυο λόγια για τα σχολεία της πολύπαθης περιοχής των Καλαβρύτων. Η ορεινή περιοχή των Καλαβρύτων έγινε καταφύγιο των ανταρτών στις τάξεις των οποίων κατατάχτηκαν και μαθητές του γυμνασίου Καλαβρύτων. Έγινε όμως και στόχος συχνών εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των Γερμανών. Πολλοί μαθητές και καθηγητές μαζί με τον υπόλοιπο ανδρικό πληθυσμό (15-65 ετών) εκτελέστηκαν κατά την εκκαθαριστική επιχείρηση «Καλάβρυτα». Η πυρπόληση της πόλης, που ακολούθησε την σφαγή του ανδρικού πληθυσμού, κατέστρεψε και τα σχολεία. Έτσι ξεκίνησε μια ηρωική προσπάθεια των εκπαιδευτικών, όντας και οι ίδιοι θύ-

24. Παπαστεριόπουλος, *Μωρηάς*, τ. Ε΄, σ. 35, 40.

25. Προσωπικό αρχείο Περικλή Ροδάκη, έγγραφο με αρ. πρ. 27/11-7-44.

26. Παπαστεριόπουλος, *Μωρηάς*, τ. Ε΄, σ. 26, 32-33.

27. Γ. Μπιναρδόπουλος – Λ. Ρούπας – Θ. Χλιάπας, *Η Αιγιαλεία στην Κατοχή και την Αντίσταση,* Αθήνα 1987, σ. 557-561. Συνέντευξη με τον Α. Μουγγολιά. Παπαστεριόπουλος, *Μωρηάς*, τ. Ε΄, σ. 270.

ματα του ολοκαυτώματος, να επαναλειτουργήσουν το σχολείο με τα ανύπαρκτα μέσα που διέθεταν, να τονώσουν το καταρρακωμένο ηθικό των ορφανών μαθητών και των οικογενειών τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη δασκάλα Αγλαΐα Κόντη που, έχοντας χάσει τον άντρα της στην εκτέλεση και με σπασμένο πόδι η ίδια, από την προσπάθειά της να διαφύγει από το φλεγόμενο σχολείο, δίδασκε τους μικρούς μαθητές της στο ύπαιθρο χρησιμοποιώντας για πίνακα το χώμα και το δάχτυλό της για κιμωλία[28]. Ο Σπ. Πολυδώρου, ο θεολόγος του γυμνασίου και ο μόνος καθηγητής που σώθηκε από την εκτέλεση, ανασύστησε τη φιλαρμονική Καλαβρύτων από τα παιδιά του σχολείου για να τους δώσει λίγη χαρά και να τα βοηθήσει να ξεχάσουν το δράμα που ζούσαν καθημερινά για κάμποσα χρόνια[29]. Ο Ευσέβιος Κηπουργός κατέβαλε υπεράνθρωπες προσπάθειες για να ξαναλειτουργήσει το γυμνάσιο στα Καλάβρυτα και να συγκεντρωθούν χρήματα για την ανέγερση νέου κτηρίου. Παράλληλα, τα τραγικά γεγονότα και το ξεκλήρισμα της οικογένειας, που έζησαν οι μαθητές των Καλαβρύτων και των γύρω χωριών, τους έδωσαν δύναμη και αποφασιστικότητα να αγωνιστούν για να ξεφύγουν από μοίρα στην οποία φαινόταν να έχουν καταδικαστεί. «Το μόνο που προσπαθούσα εγώ, για να μπορώ να επιβιώσω, να διαβάζω πολύ, νάμαι η πρώτη μαθήτρια, κάπου να κερδίσω σ' αυτό, πού 'μουνα χάλια, που δεν είχα ν' αλλάξω, μ' ένα παλτουδάκι. Να δείξω ότι κάτι είμαι. Και το πάλευα και διάβαζα κι είχα χάσει καναδυό μήνες», μας λέει Καλαβρυτινή μαθήτρια[30].

Καταλήγοντας, οι επιπτώσεις της υπερτριάχρονης κατοχής ήταν σημαντικές για την εκπαίδευση και τον εκπαιδευτικό κόσμο και στην περιοχή της Αχαΐας. Το κτηριακό, το επισιτιστικό, οι παρεμβάσεις των κατακτητών, το πολεμικό κλίμα έδωσαν το τελικό κτύπημα στην ήδη προβληματική λειτουργία των σχολείων. Μόνο χάρη στις υπεράνθρωπες, ανιδιοτελείς προσπάθειες των εκπαιδευτικών που πίστευαν ότι η παιδεία μπορεί να φέρει ένα καλύτερο μέλλον μπόρεσε να διασωθεί η γενιά του πολέμου από την αγραμματοσύνη και το σκοταδισμό.

28. Φωτεινόπουλος, *Σχολείο*, σ. 133-134.

29. Συνέντευξη με Σπ. Πολυδώρου.

30. Συνέντευξη με Ε. Τζούρδα.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

α. Αρχειακό υλικό

Ιστορικό αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών.
Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου Β΄Γυμνασίου Αιγίου.
Βιβλίο Πράξεων Επιτροπής Προστασίας Κρατουμένων Ανηλίκων.
Γενικά αρχεία του Κράτους Πάτρας.
Γενικά αρχεία του Κράτους Αιγίου.
Γραπτές σημειώσεις Ανδρέα Μουγγολιά από το Πρωτόκολλο του Β΄ Γυμνασίου Πατρών.
Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο: Αρχείο Νικόλαου Λιανόπουλου.
Προσωπικό αρχείο Περικλή Ροδάκη.
Προσωπικό αρχείο Δ. Μπογδανόπουλου.

β. Έντυπα εποχής

Εφημερίδες: Νεολόγος Πατρών, Τηλέγραφος

γ. Συνεντεύξεις

ΟΝΟΜΑ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ
Γεωργόπουλος Παναγιώτης	17/7/2006
Ζαφειρακόπουλος	3/11/2007
Ζαχαροπούλου Ελένη	27/10/2007
Κωσταντοπούλου Γιώτα	8/10/2006
Μανωλάκου Μαρία	7/1/2008
Μουγγολιάς Ανδρέας	4/1/2006
Μπαρλογιάννης Σπύρος	18/6/2007
Παπαχριστόπουλος Βασίλης	21/12/2005
Πολυδώρου Σπήλιος	6/1/2006
Πριονάς Αντώνης	29/12/2005
Ροδάκης Περικλής	21/10/2006
Ρούπας Χαράλαμπος	3/1/2007
Σινιγάλια Ανδρέας	21/3/2006
Σωτηρχόπουλος Βασίλης	25/7/2006 & 3/8/2006
Τζούρδα Ευσταθία	18/8/2007 & 17/11/2007

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ*

Τα Παιδαγωγικά Φροντιστήρια στην «Ελεύθερη Ελλάδα» (1944)

Είναι γνωστό το σχήμα του Νίκου Σβορώνου για τη μελέτη της ελληνικής ιστορίας, σχήμα το οποίο και δέχομαι: «*Ο αντιστασιακός χαρακτήρας είναι εκείνος που διέπει την ύπαρξη του λαού*», του ελληνικού. Η ιστορία του νεότερου, εν προκειμένω, ελληνισμού, είναι η πορεία ενός λαού που εξελίσσεται και αναπτύσσεται μέσα στην πολυμορφία και εγγενή δυναμική των αντιστάσεών του, της στάσης, δηλαδή, που αίρεται πάνω από κάθε μορφή ψυχικής, κοινωνικής και πολιτισμικής υπαγωγής και εξάρτησης[1]. Γι' αυτό και η ελληνική ιστορία με τις μεταπτώσεις και τις διακυμάνσεις της, τις δυσχέρειες και τις κορυφώσεις της εμφορείται από τη δύναμη και την επαναστατική, με την ευρεία έννοια του όρου, πρόθεση και πράξη της Αντίστασης.

Μιλώντας κανείς για την Αντίσταση, δεν ταιριάζει να χρησιμοποιεί χρόνο, μόνον, παρελθοντικό. Αν το έπραττε, θα ανήγαγε την ιστορική συγκυρία σε ένα περίκλειστο είδος «μουσειακής προβολής». Η διάσωση των εμπειριών αυτών είναι όρος απαραίτητος και προϋπόθεση sine qua non για την αποτίμηση του τι έγινε και, κυρίως, για την προοπτική της προσωπικής ευθύνης του τι θα γίνει, του τι έπεται. Η δυναμική της Αντίστασης δηλώνεται και περιγράφεται στην οντότητά της. Ωστόσο, όπως είναι κοινωνικά απτό και ιδεολογικά φορτισμένο, η συνείδηση ή μάλλον η εξέγερση των συνειδήσεων, από το 1941-1944 αντιμετωπίστηκε σε μεγάλο βάθος του 20ού αι. υπό το βάρος μεταγενέστερων δραματικών εξελίξεων και μετεμφυλιακών συνδρόμων- ως μη όφειλε. Αντίσταση έκανε κάθε Έλληνας και Ελληνίδα που αγωνίστηκε οργανωμένα εναντίον των κατοχικών στρατευμάτων ή έδρασε ατομικά καθ' οιονδήποτε τρόπο εναντίον αυτών και των συνεργατών τους.

Η Αντίσταση ξεκινά μέσα σε ιδιαίτερα αντίξοες και ρητές στην τραγι-

* Ο Χ. Μπαμπούνης είναι Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1975, σ. 12-13.

κότητά τους συνθήκες, όταν, καθώς γράφει ο Δημήτρης Γληνός, «*μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα ό,τι αγαθό είχε δημιουργήσει ο ελληνικός λαός από τα χρόνια της ανεξαρτησίας, αφαιρέθηκε από τα χέρια του*». Σχετικά νωρίς έχουμε τη σύσταση αντιστασιακών οργανώσεων. Τον Σεπτέμβριο του 1941 ιδρύθηκε ο ΕΔΕΣ και γνωστοποιήθηκε η ίδρυση του ΕΑΜ -της μαζικότερης, πιο οργανωμένης και αποτελεσματικότερης αντιστασιακής οργάνωσης. Αργότερα, τον Νοέμβριο του 1942 συστάθηκε και η ΕΚΚΑ. Ήδη από τις αρχές του 1942, η Αντίσταση θα γίνεται εντονότερη, καθώς με την ίδρυση, κυρίως, του ΕΛΑΣ αρχίζει και ο ένοπλος αγώνας κατά των κατακτητών και των ενεργούμενών τους. Κατά την περίοδο της Αντίστασης επιβεβαιώθηκε ο πατριωτισμός που δεν συμβιβάζεται, που αντιτάσσεται, ο πατριωτισμός που αντιστέκεται, που ορθώνεται και που αντιπροτάσσει. Είναι εκείνο ακριβώς που χαρακτηριστικά τόνιζε το 1959 ο Κώστας Σωτηρίου, στη Βουλή των Ελλήνων: «*Υπάρχουν δύο είδη ρεαλισμού, ο στατικός και ο δυναμικός. Ο στατικός ρεαλισμός εξουθενώνει και ταπεινώνει τα έθνη που τον εφαρμόζουν... Αν ο ελληνικός λαός είχε παραδεχτεί τέτοια κηρύγματα και είχε απαρνηθεί τα κυριαρχικά του δικαιώματα, θα είχε συμβιβαστεί με τους κατακτητές και δεν θα είχαμε το έπος της Αλβανίας ούτε τον Αγώνα της Αντίστασης*»[2].

Τον Μάρτιο του 1944 «η κατάσταση παρουσιαζόταν εξαιρετικά ρευστή», καθώς «είδε τις πολιτικές και στρατιωτικές δυνάμεις» να προσεγγίζουν τα όριά τους. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, ιδρύθηκε από το ΕΑΜ η «Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης» η γνωστή ΠΕΕΑ βασισμένη σε «προσωπικότητες που ήδη ανήκαν στον χώρο του ΕΑΜ ή βρίσκονταν σε στενή συνεργασία με αυτό»[3], με αρχικό Πρόεδρο τον συνταγματάρχη Ευριπίδη Μπακιρτζή και αργότερα, από 18 Απριλίου 1944, τον καθηγητή Αλέξανδρο Σβώλο. Επισημαίνεται ότι η ΠΕΕΑ λειτουργούσε ως κεντρική διοικητική αρχή - οιονεί κυβέρνηση, στην «Ελεύθερη Ελλάδα» όπου οι κατακτητές δεν ήλεγχαν την κατάσταση, η «εξόριστη κυβέρνηση ουδέποτε διέθετε συγκεκριμένη επιρροή» και ασφαλώς δεν υπήρχε ούτε ίχνος «του κατοχικού καθεστώτος»[4] και των κυβερνήσεών του.

---

2. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 28.2.1859, σ. 454· 29.1.1959, σ. 792-793.

3. Γ. Μαργαρίτης, «Η ένοπλη Αντίσταση. Κατακτήσεις και συγκρούσεις 1942-1944», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8 [1940-1949], Αθήνα 2003, σ. 142-143.

4. Χ. Φλάισερ, «Αντίσταση και εμφύλιες διενέξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄, Αθήνα 2000, σ. 41.

Στο πλαίσιο νομιμοποίησης της εξουσίας της συγκλήθηκε στις Κορυσχάδες της Ευρυτανίας στις 14 Μαΐου του 1944 το *Εθνικό Συμβούλιο*, υπό μορφή Συντακτικής Συνέλευσης. Πρόκειται κατ' ουσίαν για τη *Βουλή της Εθνικής Αντίστασης*[5]. Οι εργασίες της κράτησαν έως τις 27 Μαΐου 1944. Το πρόγραμμα της Παιδείας ανέπτυξε ο μαθητής του Δ. Γληνού, ο παιδαγωγός Κώστας Σωτηρίου, ο οποίος λίγο πριν από το θάνατό του (1965) αφηγείται: «Το πρόγραμμα της Παιδείας –είπε ο Γραμματέας Παιδείας και καθηγητής Πανεπιστημίου Πέτρος Κόκκαλης– θα σας το αναλύσει αυτός που το σύνταξε, ο συναγωνιστής Κώστας Σωτηρίου»[6].

Σε εφαρμογή των αποφάσεων στις Κορυσχάδες, ο Π. Κόκκαλης, λίγες μέρες μετά τη λήξη των εργασιών της Συνέλευσης και συγκεκριμένα στις 8 Ιουνίου του 1944, υπέγραψε το πρώτο διάταγμα σύστασης δύο Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων, με έδρα το Καρπενήσι και την Τύρνα Τρικάλων αντίστοιχα, που θα λειτουργούσαν κανονικά από τις 5 Ιουλίου έως τις 10 Σεπτεμβρίου 1944. Είχε προηγηθεί έντονος προβληματισμός για τη λειτουργία των σχολείων στην Ελεύθερη Ελλάδα. Όμως, διαπιστώνονταν μεγάλες ελλείψεις στη στελέχωσή τους με διδακτικό προσωπικό και, μάλιστα, εμφορούμενο με νέες παιδαγωγικές αρχές. Σκοπός των Φροντιστηρίων θα ήταν η κατάρτιση εκπαιδευτικών *«για τα σχολεία 1ου βαθμού (Δημοτικά)»* (άρθρο 1-2), στο καθένα εκ των οποίων θα φοιτούσαν 40-50 σπουδαστές, για να διδάξουν, στη συνέχεια, στα Δημοτικά σχολεία.

Οι απόφοιτοι των Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων θα είχαν το δικαίωμα να διοριστούν αρχικά σε σχολεία της «Ελεύθερης Ελλάδας» ως *«προσωρινοί δάσκαλοι»*. Στη συνέχεια, για να καταστούν μόνιμοι και να *«εξισωθούν»* - ουσιαστικά να εξομοιωθούν με τους πτυχιούχους δασκάλους και δασκάλες των Παιδαγωγικών Ακαδημιών, ήταν αναγκαία η μετεκπαίδευσή τους, για την οποία εξ αρχής ορίστηκε ότι θα προβλεπόταν «*με ειδική πράξη*» (άρθρο 6). Ο σύλλογος των διδασκόντων στα Φροντιστήρια θα συγκροτείτο από τον παιδαγωγό διευθυντή του Φροντιστηρίου και τουλάχιστον, *«από 3-4 φιλολόγους, καθηγητές και δασκάλους»*. Στο διδακτικό έργο ήταν θεσμικά δυνατόν να συνεισφέρουν, όποτε αυτό κρινόταν αναγκαίο, *«και άλλοι ειδικοί επιστήμονες που θα τους προσκαλεί ο προϊστάμενος του Φροντιστηρίου»* (άρθρο 5). Κανονικά οι σπουδαστές θα διδάσκονταν –και αυτό επιτεύχθηκε σε άξιο λόγου βαθμό– μαθήματα Παιδαγωγικής Ψυχολογίας, γενικής και ειδικής Δι-

5. Μαργαρίτης, «Αντίσταση», σ. 144-145.

6. *Ο Κώστας Σωτηρίου αφηγείται*, Αθήνα 1987, σ. 57.

δακτικής, Ελληνικής Ιστορίας και Νέων Ελληνικών (άρθρο 4), αλλά θα γίνονταν και Πρακτικές Ασκήσεις. Τα δύο αυτά πρώτα –κατά την ιδρυτική τους πράξη– «Παιδαγωγικά Φροντιστήρια», έμελλε να αποδειχθούν αποτελεσματικότερα των τριών άλλων ομοταγών τους που άνοιξαν τις εκπαιδευτικές τους πύλες –και αυτά κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες– στα Γρεβενά, στη Θήβα και στη Μέσα Μηλιά Πιερίας, ενώ ανάλογη προσπάθεια φαίνεται ότι αναλήφθηκε πρόσκαιρα και, με βραχεία σχετικά διάρκεια, στα Λαγκάδια της Αρκαδίας.

Διάταγμα ίδρυσης του Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου των Θηβών, το οποίο στεγάστηκε στο παλαιό κτήριο του Δημοτικού Ερημοκάστρου, δεν υπάρχει ούτε θα μπορούσε να υπάρξει, αφού αυτό συστάθηκε στο πλαίσιο των αποφάσεων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, όπως είχε οργανωθεί στην «Ελεύθερη Ελλάδα»[7]. Υπολογίζεται ότι, αν ληφθεί υπ' όψιν η ημέρα έναρξης της λειτουργίας του, το σχολείο αυτό προηγήθηκε των άλλων, η διάρκεια, όμως, των εργασιών του, εξαιτίας της εμπερίστατης κατάστασης, εκτείνεται μόλις σε 6-7 εβδομάδες (Ιούνιος-Ιούλιος 1944). Ο σπουδαστής Κ. Χρήστου, που έγινε (μετά το 1974) Επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης, εκτιμούσε στη δεκαετία του 1980 ότι η λειτουργία του εδραζόταν «*πάνω στις βάσεις της ισοτιμίας Καθηγητών και σπουδαστών και του δημοκρατικού διαλόγου*». Έχουν διασωθεί, όσο γνωρίζω και ερεύνησα, τα ονόματα επτά (7) διδασκόντων και μιας (1) διδάσκουσας αλλά και ισάριθμου μαθητικού δυναμικού, με πλειοψηφία των σπουδαστριών [5 τον αριθμό]. Ο Χάρης Σακελλαρίου, σε ειδικό του πόνημα, σημειώνει πως «οι περισσότεροι από τους σπουδαστές δεν πρόλαβαν να διοριστούν σε σχολεία της επαρχίας τους. Είχε αρχίσει η θύελλα του εμφυλίου»[8]. Ο Διευθυντής του Φροντιστηρίου Ν. Αυγουλάς, εξορίστηκε στην Ικαρία και στη Μακρόνησο[9].

Ομόλογη σύσταση είχε και το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο Πιερίας στη Μέση Μηλιά στις παρυφές των Πιερίων, σε υψόμετρο 354μ. Λειτούργησε το καλοκαίρι του 1944 σε δύο μηνιαίους κύκλους, τον Ιούνιο και Αύγουστο, με είκοσι, κάθε φορά, σπουδαστές. Την Ειδική Διδακτική και την εποπτεία των πρακτικών ασκήσεων είχε αναλάβει ο διευθυντής του Κ. Λουκόπουλος,

---

7. Κώδικας Αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης Στερεάς Ελλάδας –Αύγουστος 1943· Πράξεις ΠΕΕΑ 23, 55/1944· Πρβλ. Χ. Μπαμπούνης, *Ελλαδικός χώρος και Τοπική Αυτοδιοίκηση*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 114-116.

8. Χ. Σακελλαρίου, *Η παιδεία στην Αντίσταση*, Αθήνα 1984, σ. 90-91.

9. *Ό.π.*, σ. 88.

ενώ σεμινάρια φιλολογίας και γλώσσας πραγματοποίησε ο Γιώργος Παπαγεωργίου, μετέπειτα Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας[10].

Το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο των Γρεβενών ιδρύθηκε μετά από αίτημα του τοπικού *«Διοικητικού Γραφείου Δημοτικής Εκπαίδευσης»* και έγκριση της *«Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας»* –κλιμακίου της ΠΕΕΑ στη Β. Ελλάδα[11]. Το ιδρυτικό διάταγμα λανθάνει, είναι, όμως, σχεδόν βέβαιο ότι η ίδρυσή του είχε συζητηθεί και στις Κορυσχάδες. Ο Διευθυντής του (μετεκπαιδευόμενος στο Μαράσλειο Διδασκαλείο) Κώστας Καραπατάκης από τη Σαρακίνα Γρεβενών στα πέτρινα χρόνια εξορίστηκε στον Άη Στράτη, στην Κίμωλο[12], στην Ανάφη και για δεκατέσσερα (14) χρόνια στην Μακρόνησο. Το ιδιαίτερο που παρουσίασε το Φροντιστήριο Γρεβενών, κατά τη διάρκεια της τρίμηνης θερινής λειτουργίας του (1944), είναι ότι για τις ανάγκες άσκησης των τριάντα (30), τελικά, σπουδαστών και σπουδαστριών του συστάθηκε μονοθέσιο εξατάξιο Δημοτικό σχολείο δυναμικότητας 40 μαθητών που προσαρτήθηκε σε αυτό. Παράλληλα, λειτούργησε *Παιδικός Σταθμός* (περίθαλψης 130 ορφανών) αλλά και *«Οργανισμός Ψυχαγωγίας και Υγείας του Παιδιού»*. Οι περισσότεροι από τους αποφοίτους του διορίστηκαν, σε πρώτη φάση, σε σχολεία της μεσο-ελάσσονος περιοχής, όμως, μετά την απελευθέρωση, η πορεία τους ήταν δύσβατη[13].

Στην Τύρνα, διευθύντρια τοποθετήθηκε η Ρόζα Ιμβριώτη. Το «Παιδαγωγικό Διδασκαλείο Καρπενησίου» συνδιηύθυναν ο Μιχάλης Παπαμαύρος και ο Κώστας Σωτηρίου. Παράλληλα, ο μεν Σωτηρίου δίδαξε Ψυχολογία-Παιδαγωγικά, ο δε Παπαμαύρος είχε την επιμέλεια των πρακτικών ασκήσεων. *«Μια Κυριακή στη Λέσχη του Καρπενησίου»,* μας πληροφορεί ο δεύτερος, *«μιλήσαμε ο κ. Σωτηρίου και εγώ στον κόσμο και αναπτύξαμε τη σημασία της κατάρτισης των δασκάλων… Αμέσως τη Δευτέρα αρχίσαμε δουλειά… Έπρεπε μέσα σε 2 - 2½ μήνες να περάσουμε όλη την ύλη που διδασκόταν στις δημόσιες Παιδαγωγικές Ακαδημίες…»*[14] .

Στο διδακτικό προσωπικό του Φροντιστηρίου συγκαταλέγονται ικανότατοι επιστήμονες: ένας θεολόγος [ο λόγος για τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων και αργότερα (1965) Καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Εθνικό

10. *Ό.π.*, σ. 98.

11. Πρβλ., *ό.π.*, σ. 92-93.

12. Πληροφορητής Ξενοφών Πελοποννήσιος.

13. Σακελλαρίου, *Παιδεία,* σ. 92-97.

14. Χρ. Γκόντζος – Κ. Αναστασάκος, *Οι εκπαιδευτικοί στην Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1985, σ. 372. Χ. Μπαμπούνης, *Κώστας Σωτηρίου (1889-1966). Η ζωή και το έργο του*, 1993, σ. 25.

και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών Δημήτριο Ι. Πάλλα], ένας γεωλόγος[15], δύο φιλόλογοι[16], ένας μαθηματικός-οικονομολόγος[17], δύο δάσκαλοι[18] και μια δασκάλα[19]. Οι παραδόσεις τους κάλυπταν ευρύτατο φάσμα μαθημάτων: Νεοελληνική Γραμματεία και Αισθητική, Ιστορία, Τέχνη, Φιλοσοφία, Πολιτική Οικονομία, Φυσική, Χημεία, Μαθηματικά, Στοιχεία Γεωλογίας – Οικολογίας, Οργάνωση σχολικού γραφείου – Νομοθεσία.

Στο πλαίσιο των επιστημονικών μου δραστηριοτήτων γνώρισα το 1983 τον Καθηγητή Δημήτριο Πάλλα που μου είχε εκμυστηρευθεί σε αλλεπάλληλες συζητήσεις μας –αργότερα ορισμένα εξ αυτών τα κατέθεσε και γραπτά– ότι ο «*Κώστας Σωτηρίου, απλώς γνωστός σε μένα για τη δράση του στην παιδεία, μου έγινε σε αρκετό βαθμό οικείος στο Βουνό... όταν έτυχε να βρεθούμε στο Εθνικό Συμβούλιο των Κορυσχάδων, εκείνος Εθνοσύμβουλος της Αθήνας και εγώ της Σαλαμίνας… Πρωτοείδα την όψη του, όταν μίλησε εκεί σε πολιτικό μνημόσυνο του Δημήτρη Γληνού, για το εκπαιδευτικό του έργο… Μετά τη λήξη των εργασιών του Εθνικού Συμβουλίου, επειδή η επιστροφή και διαμονή μου στην γερμανοκρατούμενη Ελλάδα ήταν επικίνδυνη, παρέμεινα στο Καρπενήσι, όπου έθεσα ως σκοπό να επισκεφθώ τα μνημεία και να καταγράψω τα κειμήλια της περιοχής... Στο μεταξύ όμως η Γραμματεία Παιδείας της Πολιτικής Επιτροπής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) της Κυβέρνησης του Βουνού με ενέταξε στο διδακτικό προσωπικό ενός από τα δύο Παιδαγωγικά Φροντιστήρια που ίδρυσε τότε… Σε εμένα, μη εκπαιδευτικό, ανέθεσαν τη διδασκαλία της Βυζαντινής Τέχνης, εκ περισσεύματος εννοώ, δίχως βοηθήματα και δίχως εποπτικά μέσα»*[20]. Οι σπουδαστές αναγνώριζαν ότι οι καθηγητές τους *«κατέβαιναν στο δικό μας επίπεδο, άκουγαν τις απόψεις μας, τις συζητούσαν μαζί μας, μας έκαναν να γνωρίσουμε κόσμους που ούτε τους υποψιαζόμασταν… Το μάθημα δεν έκλεινε με τη λήξη της διδακτικής ώρας. Συνεχιζόταν και έξω από την αίθουσα –την εκκλησία του χωριού– όλες τις άλλες ώρες της μέρας, στις καθημερινές συζητήσεις μας με τους καθηγητές μας,*

15. Ο Καθηγητής Γεωλογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Κ. Γεωργαλάς.

16. Ο Αλέκος Παπαγεωργίου και ο Τάσος Βαφειάδης.

17. Ο Νίκος Μπρούζος (Λύρης).

18. Ο Γιώργος Ι. Μυρισιώτης και ο Κώστας Θ. Παπανικολάου. Βλ. Γιάννης Κατσαντώνης, *Εκπαιδευτικοί και Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1984, σ. 37,77.

19. Η Τερψιχόρη Γουζέλη.

20. Δ. Ι. Πάλλας, «Αναμνήσεις από μια συνεργασία με τον Κώστα Σωτηρίου στην Ελεύθερη Ελλάδα» στο: Χ. Μπαμπούνης, *Κώστας Σωτηρίου*, σ. 46.

στους περιπάτους μας, στην ώρα του συσσιτίου, σε κάθε ευκαιρία»[21]. Και σε όλα αυτά, καταλυτική η παρουσία του Κώστα Σωτηρίου. Ο Τάσος Βαφειάδης, μεταφραστής λογοτεχνικών έργων και Καθηγητής Ιστορίας, όπως προαναφέρθηκε, στο ίδιο Φροντιστήριο αφηγείται ότι ο Σωτηρίου *«περπατούσε αργά. Μιλούσε αργά. Ο τόνος της φωνής του πάντοτε χαμηλός. Ο λόγος του απλός, λιτός. Τα επιχειρήματά του πειστικά. Έλεγες: τα προβλήματα της Παιδείας, τα προβλήματα της Νεολαίας τα έχει ζυμωμένα μέσα του από χρόνια και τώρα έχει έτοιμες τις θέσεις»*[22].

Μόλις δέκα ημέρες γίνονταν τα μαθήματα στο κτήριο του Γυμνασίου Καρπενησίου, όταν οι ιθύνοντες του Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου ειδοποιήθηκαν πως ισχυρές γερμανικές δυνάμεις κατευθύνονταν προς τα εκεί. Πρόκειται για τη συντονισμένη επίθεση των Γερμανών κατά του κορμού της «Ελεύθερης Ελλάδας». Αμέσως, σε κοινή συνεδρίαση του διδακτικού προσωπικού και των μαθητών του Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου, αποφασίστηκε – καθώς είχε ήδη διαταχθεί από τον ΕΛΑΣ η εκκένωση της πόλης– να αναχωρήσουν χωρίς χρονοτριβή από το Καρπενήσι, με σκοπό να συνεχιστούν οι παραδόσεις σε τόπο, συγκριτικά, ασφαλέστερο. Ο Σωτηρίου εμψύχωσε τους πάντες λέγοντας: *«Μαθημένα τα βουνά απ' τα χιόνια. Οι Ρωμιοί πάντα στα ταμπούρια τα 'χουν τα σχολειά»*[23].

Ακολουθεί σύντονη, κοπιαστική πορεία και η μετεγκατάστασή τους. Αφηγείται, με τη σειρά του, ο Καθηγητής Δημήτριος Πάλλας: «*Τελικά εγκαταστάθηκαμε στο χωριό Τροβάτο, σε μια πτυχή της Πίνδου στα όρια της Ευρυτανίας προς την Αργιθέα. Επαναλήφθηκαν εδώ τα μαθήματα, πρωί και απόγευμα ως το τέλος Σεπτεμβρίου, πότε σ' ένα μικρό μοναχικό δωμάτιο, άλλοτε στο καφενείο και καπηλειό του χωριού και πότε έξω κάτω από καρυδιές*». Οι περίπου σαράντα (40) σπουδαστές και οι σπουδάστριες «*είχαν επιλεγεί από τις κατά τόπους οργανώσεις μετά από εγκύκλιο της Γραμματείας Παιδείας, με αξιολογικά κριτήρια*»[24]. Σήμερα γνωρίζουμε ότι όντως είχε γίνει επιλογή από ένα σύνολο 110 νέων που είχαν απολυτήριο Γυμνασίου. Ο εκπαιδευτικός κύκλος ολοκληρώθηκε κανονικά στις 10 Σεπτεμβρίου 1944 και στους 35-40 σπουδαστές και σπουδάστριες που αποφοίτησαν, απονεμή-

21. Σακελλαρίου, *Παιδεία*, σ. 78.

22. Τάσος Βαφειάδης, «Ο παιδαγωγός, ο φιλόσοφος, ο αγωνιστής <Κώστας Σωτηρίου>», στο: *Ο Κώστας Σωτηρίου αφηγείται*, σ. 122.

23. Σακελλαρίου, *Παιδεία*, σ. 73.

24. Πάλλας, «Αναμνήσεις», σ. 47.

θηκαν τα σχετικά αποδεικτικά. «*Από σήμερα*», τόνισε στην καταληκτήρια ομιλία του ο Κ. Σωτηρίου, «*είστε δάσκαλοι των παιδιών του Ελληνικού Λαού. Δουλέψτε με ενθουσιασμό, για να πλάσετε χαρακτήρες, ευγενική ψυχή, γερή καρδιά στα παιδιά… Γίνετε οδηγοί τους… Εργαστείτε κι εσείς να γίνει η Ελλάδα μας ελεύθερη, χαρούμενη κι ευτυχισμένη*»[25].

Στο Παιδαγωγικό Φροντιστήριο ο Κώστας Σωτηρίου είχε, απ' ό,τι διασώζει ο Δ. Πάλλας, περισσότερο κύρος από τον Μιχάλη Παπαμαύρο όντας πιο δυνατή προσωπικότητα, αλλά και γιατί διέθετε πολιτική κάλυψη. «*Ο Μιχ. Παπαμαύρος, συνεσταλμένος από φυσικού του, ανήκε σε παράταξη με λιγότερη κομματική ισχύ μέσα στο ΕΑΜ. Φαίνεται ακόμη, όπως τουλάχιστον διαισθανόμουν, ότι με το να έχει γερμανίδα γυναίκα, εμποδιζόταν ψυχικώς από κάποιο πλέγμα. Ήταν πολύ ευαίσθητος. Είχα εντυπωσιασθεί τότε από την τρυφερότητα των συναισθημάτων του, όταν μάθαμε από την Αθήνα, ότι αντίθετοι προς το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο δολοφόνησαν τον μονάκριβό του γυιό του, δοσμένο στον Αγώνα, και τον θαύμασα για τη συγκράτηση και την καρτερία, με την οποία αντιμετώπισε το πλήγμα εκείνο... Και κάτι άλλο τραγικό για τον Παπαμαύρο σε αναφορά προς τον Σωτηρίου. Μετά την Απελευθέρωση ο Κώστας Σωτηρίου, συνεπής προς την αγωνιστική ιδιοσυγκρασία του και την προχωρημένη πολιτική του τοποθέτηση, συνέχισε τη δράση του στο πολιτικό πεδίο, μέσα στις τότε δύσκολες μεταπελευθερωτικές συνθήκες, με το να εκλεγεί Βουλευτής. Για τον Μιχάλη Παπαμαύρο, μέσα στις ίδιες εκείνες συνθήκες, εξυφάνθηκε κατηγορία για συνεργασία με τους κατακτητές και καταδικάσθηκε σε φυλάκιση ως δωσίλογος, ο αγνός εκείνος μεταρρυθμιστικός αλλά λιγότερο από τον Κώστα Σωτηρίου αγωνιστικός παιδαγωγός*»[26].

Μετά τα εγκαίνια του Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου στο Καρπενήσι, η Ρόζα Ιμβριώτη (1898-1977) αναχώρησε για την Τύρνα[27], που εκείνη την εποχή ήταν σχεδόν κατεστραμμένη, μέσα στη δίνη των επιχειρήσεων[28]. Ωστόσο, στο χωριό εξακολουθούσαν να ζουν περίπου 600-700 κάτοικοι, παρότι στις 2 Νοεμβρίου του 1943 οι Γερμανοί είχαν κάψει το χωριό. Άμεση και ουσιαστική ήταν η επαφή της με τον Γραμματέα Παιδείας της ΠΕΕΑ Πέτρο Κόκκαλη: «*–Γίνεται, Συναγωνιστή, φροντιστήριο έτσι; –Έχουμε μην ξεχνάς εμείς οι Έλληνες και το «κρυφό σχολειό». Δεν έχουμε δασκάλους, τα*

25. Μπαμπούνης, *Κώστας Σωτηρίου*, σ. 26,38.
26. Πάλλας, «Αναμνήσεις», σ. 46-47.
27. Σήμερα το χωριό ονομάζεται Ελάτη.
28. Σακελλαρίου, *Παιδεία,* σ. 57-62.

σχολειά μένουν κλειστά. Είναι ανάγκη να φτιάξουμε δασκάλους. Εκεί πάνω, θα βρεις τον Καραγιώργη, αυτός θα τα βολέψει όλα, λέει ο Συναγωνιστής Πέτρος Κόκκαλης»[29].

Η Ιμβριώτη θα συναντήσει, μόλις φθάσει στην Τύρνα, τρεις από τους επτά, συνολικά, διδάσκοντες: τον φιλόλογο Απόστολο Ζορμπά που δίδαξε λογοτεχνία, το ζωγράφο Κώστα Θεσσαλό που επρόκειτο να παραδώσει μαθήματα σχεδίου και ζωγραφικής και τον Νικόλαο Δ. Παπαχατζή, τον (αργότερα) γνωστό αρχαιολόγο και ιστορικό που εξέδωσε, μεταξύ άλλων, σε πέντε ογκώδεις τόμους το έργο του Παυσανία «Ελλάδος Περιήγησις», με αποκατάσταση του αρχαίου κειμένου, μετάφραση και μυθολογικές, αρχαιολογικές και ιστορικές σημειώσεις[30].

Μιλώντας την πρώτη ημέρα λειτουργίας του Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου η Ρόζα Ιμβριώτη τόνισε ότι «*η αποστολή του Δασκάλου είναι να φτιάξει ανθρώπους, μα για να φτιάξουμε ανθρώπους, πρέπει πρώτα εμείς να γίνουμε άνθρωποι... Εμείς θα φτιάξουμε ανθρώπους συνειδητούς και ελεύθερους. Χρέος μας να σταθούμε πλάι στο λαό μας και στην ανάγκη να τον οδηγήσουμε*»[31]. «*Το καμάρι του Φροντιστηρίου*», γράφει, σε άλλη ευκαιρία, η Ιμβριώτη, «*είναι το ανθρώπινο υλικό, οι σπουδαστές και σπουδάστριες, στην αρχή 85 και στο τέλος 107... Έρχονται έπειτα από εφιαλτικά γεγονότα που γίνηκαν στην περιοχή τους, περπατώντας 10 και 15 μέρες. Το πρωί από τις 7½ ως τη 1 κάναμε τα θεωρητικά μαθήματα. Οι σπουδαστές ανάλαβαν και τους αναλφάβητους και τα νήπια με τις οδηγίες μας*»[32].

Πολύ σημαντική ήταν η λειτουργία «Παιδικού Σταθμού» στην Τύρνα. Σημείωνε, αργότερα, η υπεύθυνη του Σταθμού Ξένη Ξενίδη: «*Τη μεγαλύτερη έγνοια μας την έδωσαν τα μικρότερα, που δεν ήταν ακόμα ικανά να ανταποκριθούν μόνα τους στις ανάγκες τους... Και σαν να μη μας έφταναν όλα αυτά, για κάμποσες μέρες βρισκόμαστε κυριολεκτικά ζωσμένοι από μητέρες, μεγαλύτερα αδέρφια, γειτόνους, περίεργους, περαστικούς, που τριγύριζαν το κτίριο, μας παρακολουθούσαν και σχολίαζαν*»[33]. Ταυτόχρονα, τα απογεύματα λειτουργούσαν τέσσερα τμήματα του Προτύπου Δημοτικού Σχολείου για τις αναγκαίες πρακτικές ασκήσεις των σπουδαστών (Χ. Χαρίτος). Όσον αφορά

29. Κατσαντώνης, *Εκπαιδευτικοί*, σ. 54.

30. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, τ. Α΄-Ε΄, Αθήνα 1974-1981.

31. Κατσαντώνης, *Εκπαιδευτικοί*, σ. 59-60.

32. Σακελλαρίου, *Παιδεία*, σ. 59.

33. Κατσαντώνης, *Εκπαιδευτικοί*, σ. 70.

στο μαθητικό δυναμικό, έχουν διασωθεί τα ονόματα μόλις 34 σπουδαστών και 18 σπουδαστριών. Άλλοι χάθηκαν μετά τη Βάρκιζα στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου, άλλοι διώχθηκαν και εξορίστηκαν από το μετεμφυλιακό κράτος, ενώ άλλων τα επίθετα ξεχάστηκαν στην πάροδο του χρόνου που ισοπεδώνει αξίες και απαξίες.

Ωστόσο, το 1962 η Ρόζα Ιμβριώτη σημείωνε: «*Τελείωσε το Φροντιστήριο. Τα τελευταία μου λόγια ήταν: Σας θαυμάζω, σας καμαρώνω και σας καλοτυχίζω, παιδιά της Ελλάδας. Με σας είμαι σίγουρη πως θα δημιουργήσουμε μιαν Ελλάδα λεύτερη, χαρούμενη, δημοκρατική ... Βλέπω πότε-πότε παλιούς μαθητές και μαθήτριες όσους, τελικά, επέζησαν «γεμάτους προκοπή» σε κάθε δραστηριότητά τους «μα και προσμονή, πότε ο λαός θα δει τις θυσίες του να καταξιώνονται*»[34].

Τώρα διάγουμε το έτος 2014, με ό,τι αυτό σημαίνει, συμβολίζει και συμπαρομαρτεί.

34. Κώστας Γ. Καλαντζής (Θεσσαλός), *Στον Αστερισμό του Δημήτρη Γληνού: Κώστας Σωτηρίου, Ρόζα Ιμβριώτη, Μιχάλης Παπαμαύρος. Οι τρεις φωτισμένοι παιδαγωγοί και αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης*, 1985, σ. 140.

ΕΛΕΝΗ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ & ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ[1]
(εποπτεία: Δήμητρα Καραδήμα)

Μαθητικά βλέμματα από την εμπόλεμη δεκαετία του ’40

«*Μια τρυφερότητα για τους νεκρούς/ Μιας άλλης Ιστορίας έστω/ για τις χαμένες τις γενιές*» (Νίκος Φωκάς).

Μας χωρίζουν πάνω από 70 χρόνια, τα περισσότερα από τα παιδιά στις ασπρόμαυρες φωτογραφίες έχουν φύγει από τη ζωή, κι εμείς τέκνα του 21ου αιώνα σκύβουμε πάνω στα ντοκουμέντα μιας δύσκολης εποχής, διαβάζουμε μαρτυρίες από μια δοκιμαζόμενη νιότη, αισθανόμαστε τη βαρυχειμωνιά του πολέμου, ανιχνεύουμε τον δρόμο που μας ενώνει με το ιστορικό παρελθόν. Και πάνω σ’ αυτή τη γέφυρα, συναντήσαμε παιδιά σκελετωμένα, που απλώνουν το πιάτο στα συσσίτια, βλέμματα γεμάτα απορία να παρατάσσονται στην ουρά, μαθητές ξυπόλητους να βαδίζουν χιλιόμετρα στο χιόνι μέχρι να φτάσουν στο σχολείο. Παιδιά που ζεσταίνονται στην ξυλόσομπα μιας πρόχειρης τάξης, ή κάνουν μάθημα στην ύπαιθρο, παιδιά που τα διδάσκουν ασκητικοί δασκάλοι, καρτερικοί κι αξιοπρεπείς στις επάλξεις του χρέους. Πρόσωπα που υποφέρουν αλλά ακτινοβολούν ομορφιά, μια «λύπη λάμπουσα», τόσο αθώα και συγκινητική, σε κραυγαλέα αντίθεση από την προσχεδιασμένη πόζα της δικής μας μεταμοντέρνας εποχής του facebook.

Με τον τρόπο αυτό, οι ασπρόμαυρες φωτογραφίες σπουδαίων ελλήνων δημιουργών καλύπτουν τα κενά των ιστορικών βιβλίων, αποτελούν ταυτόχρονα τεκμήρια γεγονότων αλλά και ανθρωπιστικά σχόλια για τον Πόλεμο. Η Βούλα Παπαϊωάννου (1898-1990), στο πρώτο χειροποίητο λεύκωμά της, το 1943, με φωτογραφίες της κατοχικής Ελλάδας, τοποθέτησε ως μότο το απόσπασμα από τις «Τρωάδες» του Ευριπίδη «Τί με χρή σιγάν; Τί δε μη σιγάν; Τί δε θρηνήσαι;». Μια αστή γυναίκα καλλιτέχνης η οποία οργώνει

1. Η Ελένη Πρωτόπαπα και ο Γιάννης Πουλόπουλος είναι μαθητές του 2ου Πρότυπου Πειραματικού Γενικού Λυκείου Αθηνών.

την Ελλάδα, και αποδίδει την άφατη τραγικότητα του πολέμου στα λιτά φωτογραφικά πορτρέτα των παιδιών της Κατοχής. Και ο Δημήτρης Χαρισιάδης (1911-1993), επίσης μορφωμένος αστός, αιχμαλωτίζει με την προσεκτικά μελετημένη γεωμετρία του κάδρου του, όλο το φως και τις σκιές των χαλεπών καιρών. Και ο λαϊκός δημιουργός, το αγροτόπαιδο από την Άρτα, ο Κώστας Μπαλάφας (1920-2011), στη μοναχική διαδρομή του, αυτοδίδακτος αλλά με ισχυρό φωτογραφικό ένστικτο, μας κληροδότησε πορτρέτα αληθινών ανθρώπων σε ορεινές περιοχές και σε επαρχιακές πόλεις. Παρόμοια κι ο Σπύρος Μελετζής (1906-2003), ακολουθεί τους αντάρτες στα βουνά και μέσα από τις ιδανικές αναπαραστάσεις τους καθιερώθηκε ως ο φωτογράφος της εθνικής αντίστασης.

Οι σπουδαίοι αυτοί δημιουργοί συμφιλίωσαν το φωτογραφικό ρεπορτάζ με την τέχνη. Μας οδήγησαν στην άλλη όψη, στη σκοτεινή πλευρά του ορατού, εκεί όπου μετράει η Μνήμη και η Σιωπή. Συνέλαβαν με τον φακό τους το «άρρητο» στα βλέμματα και στις χειρονομίες, αιχμαλώτισαν συναισθήματα, που ταξίδεψαν ολοζώντανα μέσα στον χρόνο. Και πέρασε καιρός πολύς. Το κορίτσι της (διπλανής) φωτογραφίας επέζησε, μεγάλωσε, τα φωτεινά αυτά μάτια πορεύτηκαν στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, έθρεψαν ελπίδες για ένα καλύτερο αύριο. Τελείωσε ο πόλεμος, τα χαμόγελα επέστρεψαν στα παιδικά πρόσωπα, καθώς στα χεράκια τους κράτησαν τα δώρα των Δαναών.

«*Θυμοῦνται τὰ λόγια τοῦ πατέρα: ἐσὺ θὰ γνωρίσεις καλύτερες μέρες*
Δὲν ἔχει σημασία τελικὰ ἂν δὲν τὶς γνώρισαν, λένε τὸ μάθημα
οἱ ἴδιοι στὰ παιδιά τους
Ἐλπίζοντας πάντοτε πὼς κάποτε θὰ σταματήσει ἡ ἀλυσίδα
Ἴσως στὰ παιδιὰ τῶν παιδιῶν τους ἢ στὰ παιδιὰ τῶν παιδιῶν
τῶν παιδιῶν τους.» (Μανόλης Αναγνωστάκης, Ο Στόχος).

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ

«*Ευτυχώς που όλα αυτά τέλειωσαν τώρα, στέναξε η μάνα μου.*

Μας περιμένουν όμως άλλα, χειρότερα, της απάντησε ο πατέρας.

Μα, καλά, δεν ξεμπερδέψαμε με τους Γερμανούς; Ρώτησε εμβρόντητη εκείνη.

Με τους Γερμανούς ναι, μα όχι με τους ανθρώπους, αποκρίθηκε ο πατέρας» (Άρης Φακίνος, Τα παιδιά του Οδυσσέα).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βούλα Παπαϊωάννου, Εικόνες απόγνωσης και ελπίδας Ελλάδα 1940-1960, εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 1995.

Η φωτογράφος Βούλα Παπαϊωάννου, από το φωτογραφικό αρχείο του Μουσείου Μπενάκη, εκδ. Άγρα & Μουσείο Μπενάκη, 2006.

Φωτογραφικόν πρακτορείον "Δ. Α. Χαρισιάδης", εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 2009.

Κώστας Μπαλάφας, φωτογραφικές μνήμες από τη σύγχρονη Ελλάδα, εκδ. Μουσείο Μπενάκη, 2003.

Κώστας Μπαλάφας, Η χώρα μου, εκδ. Ποταμός & Μουσείο Μπενάκη, 2008.

Ακρίβος Κώστας (επιμ.), *Να μαθαίνω γράμματα…. Το σχολείο στη Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα 2004.

Αντωνιάδης Κωστής (επιμ.), *Πρόσωπα στη σκιά, Κ.Μπαλάφας, Β. Παπαϊωάννου, Δ.Χαρισιάδης,* Μουσείο Μπενάκη, Φωτογραφικό Κέντρο Αθηνών, Φωτογραφικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2002.

Ζέη Άλκη, *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, Κέδρος, Αθήνα 1995.

Ζέη Άλκη, *Με μολύβι φάμπερ νούμερο δύο,* Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.

Ιωάννου Γιώργος *"Εν ταις ημέραις εκείναις", Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Κέδρος, 1984.

Μάρκογλου Πρόδρομος Χ., «Τα πρώτα γράμματα», *Η Λέξη*, αφιέρωμα «Ιστορίες από το σχολείο», τχ. 175, Μάιος-Ιούνιος 2003.

Μπαλάφας Κώστας, *Ήπειρος*, εκδ. Ποταμός & Μουσείο Μπενάκη, 2003.

Πεντζίκης Νίκος Γαβριήλ, *Γραφή κατοχής*, Άγρα, 2008.

Φακίνος Άρης, *Τα παιδιά του Οδυσσέα*, Αθήνα 1989.

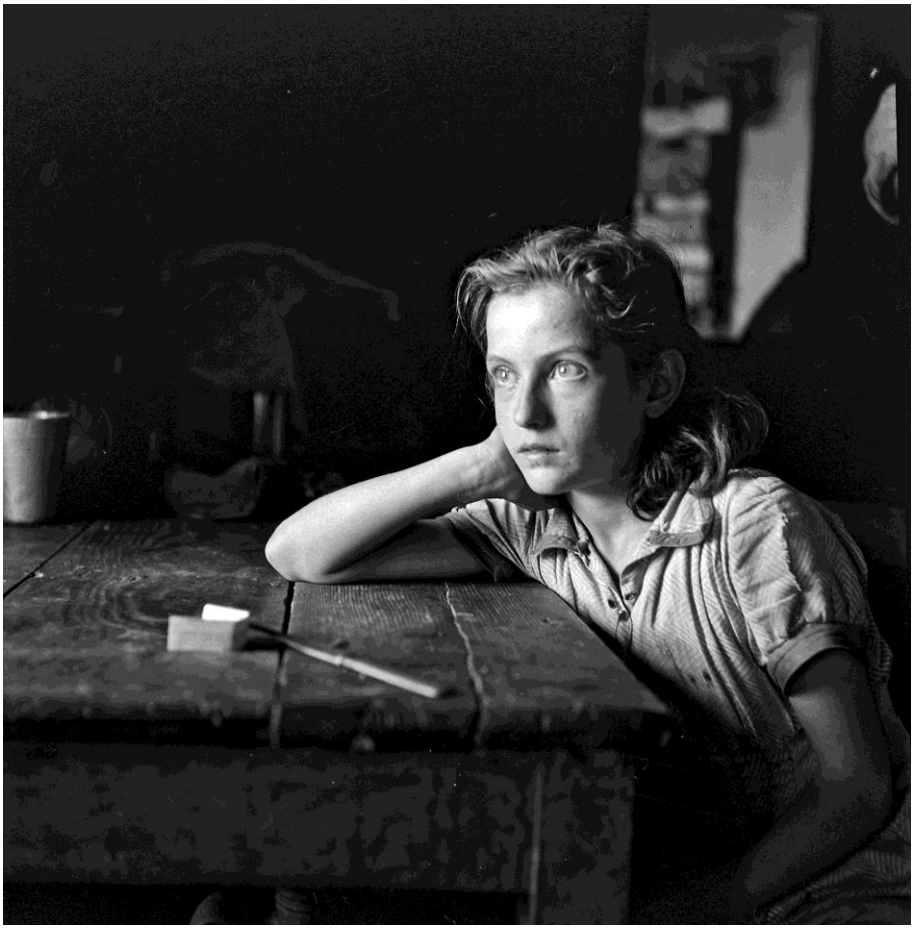

Βούλα Παπαϊωάννου, *Πορτρέτο κοριτσιού, 1945-49*.
Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Βούλα Παπαϊωάννου, *Αίθουσα διδασκαλίας*.
Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Βούλα Παπαϊωάννου, *Συσσίτιο στη «Στέγη Δραπετσώνας». Πειραιάς, 1942-43*. Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Βούλα Παπαϊωάννου, *Συσσίτιο στη «Στέγη Δραπετσώνας». Πειραιάς, 1942-1943*. Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Δημήτριος Χαρισιάδης, *ΙΚΑ Πειραιώς, 1942-43*.
Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Δημήτριος Χαρισιάδης, *Δέματα στα παιδιά του ΠΙΚΠΑ. Αθήνα, 1950*.
Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Σπίτι παιδιού. Βασιλίτσα, 1951.
Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Κώστας Μπαλάφας, *Μάνα μεταφέρει τα παιδιά της. Μέτσοβο, 1960-70.*
Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΡΑΦΩΤΙΑΣ[1]

«Πράξις 36η, Εν Αθήναις τη 10η Ιουλίου 1943»

Στις δημοκρατικές κοινωνίες του 21ου αιώνα οι μεταρρυθμίσεις σε δομές, φορείς, οργανογράμματα και εκπαιδευτικά συστήματα τίθενται σε δημόσια διαβούλευση πριν κατατεθούν και ψηφιστούν ως νομοσχέδια. Οι συγκεκριμένες συνταγματικές κοινωνίες επιθυμούν και επενδύουν στη διαβούλευση και το δημόσιο διάλογο, ικανοποιώντας τη δημοκρατική βάση.

Πόσο παράδοξο, αντιφατικό, politically incorrect, για να εντάξουμε και σύγχρονους όρους στην ιστορική διερεύνηση, ακούγεται το γεγονός ότι τον Ιούλιο του 1943, το Υπουργείο Παιδείας της διορισμένης από το γερμανικό στρατό κατοχής κυβέρνησης της Ελλάδας θέτει σε διαβούλευση τη διάρθρωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος για να ολοκληρωθεί η μεταρρυθμιστική προσπάθεια των τελευταίων προ του πολέμου ετών. Οι σύλλογοι καθηγητών καλούνται να προτείνουν τις απόψεις τους επί της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Στο αρχείο του τέως 10ου Λυκείου Αθηνών φυλάσσονταν το αρχείο του 10ου Εξαταξίου Γυμνασίου και Πρακτικού Λυκείου Αθηνών. Αυτό το αρχείο μαζί με εκείνο του 3ου Εξαταξίου Γυμνασίου καθώς και του ΕΠΛ Αθηνών αποτελούν τη βαριά κληρονομιά του σχολείου μας, καθώς αυτό προέκυψε από τη συγχώνευση και κατάργηση των προαναφερθέντων σχολείων. Η άξια επαίνου προσπάθεια των συναδέλφων του σχολείου να κρατηθούν τα συγκεκριμένα αρχεία στη ζωή, ανέδειξαν ταυτόχρονα και το θησαυρό που έχει το Λύκειό μας στην αρχειοθήκη του. Ουσιαστικά μιλάμε για αρχειακό υλικό ενός αιώνα, ενός δύσκολου πολιτικά, οικονομικά και εκπαιδευτικά αιώνα.

Όταν ασχοληθεί κάποιος με την αποδελτίωση ή τη μετεγγραφή αυτών των αρχείων, σίγουρα θα ενδιαφερθεί για το πρακτικό του Σαββάτου 10

1. Ο Αλ. Καραφωτιάς είναι δρ Αρχαίας Ιστορίας, Υποδιευθυντής του 2ου Πρότυπου Πειραματικού Γενικού Λυκείου Αθηνών.

Ιουλίου 1943 (μια πράξη συλλόγου που έλαβε χώρα μάλλον σε όλα τα λειτουργούντα σχολεία). Το πρώτο ίσως που δημιουργεί απορίες είναι το δισυπόστατο του σχολείου, όπως τουλάχιστον φαίνεται στο Πρακτικό του Συλλόγου, καθώς το σχολείο ονομάζεται Πρακτικό Λύκειο και 10ο Γυμνάσιο Αρρένων Αθηνών ταυτόχρονα. Η συγκεκριμένη απορία θα εξηγηθεί αργότερα, όταν σχολιαστούν τα νομοσχέδια της δεκαετίας του 1930 που δημιούργησαν αναστάτωση στο χώρο τόσο της Πρωτοβάθμιας όσο και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Παρά το αντίξοο των συνθηκών, το Υπουργείο ζητά τη σύγκληση των συλλόγων καθηγητών για να αποφανθούν: «*διά την βελτίωσιν δι' εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως της υφισταμένης και μη ολοκληρωθείσης εισέτι διαρθρώσεως*». Τα νομοσχέδια προφανώς της δεκαετίας του 1930 δεν ολοκλήρωσαν την επιδιωκόμενη μεταρρύθμιση και χρειάζονταν βελτίωση. Εκείνο που δεν καθίσταται σαφές είναι το κατά πόσο θα εισακουστούν – ή εν τέλει το κατά πόσο εισακούστηκαν – οι προτάσεις των συλλόγων. Γενικά πάντως αν αναλογιστεί κανείς την περίοδο, την κατάσταση της χώρας και κυρίως το πολιτικό κλίμα, η συγκεκριμένη εντολή του Υπουργείου μάλλον δημοκρατική μπορεί να χαρακτηριστεί.

Το πρακτικό κάνει μια εκτενή αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο που διαμόρφωσε την εκπαιδευτική πραγματικότητα και κυρίως το καθεστώς του συγκεκριμένου σχολείου. «*Κατά το 1920 ιδρύθη το 1ο Πρακτικόν Λύκειον, παράλληλον προς τα Γυμνάσια, πλην του υφισταμένου Βαρβακείου, το ιδικόν μας, ονομασθέν Πρακτικόν Λύκειον Αθηνών, έπειτα δε διαδοχικώς άλλα τινά».* Άξιος αναφοράς είναι ο σκοπός ιδρύσεως αυτών των σχολείων. Προορίζονται *«να εξυπηρετήσωσι τους νέους, τους μέλλοντας να ακολουθήσωσιν επιστημονικάς ή τεχνικάς σπουδάς βασιζομένας επί των θετικών επιστημών, δι ων προαγομένου του τεχνικού και βιομηχανικού πολιτισμού έπαυεν η μονομέρεια της Εκπαιδεύσεως, η επί των ανθρωπιστικών σχολείων βασιζομένη»*. Αρκετά χρόνια μετά την προσπάθεια του Δελμούζου στο Παρθεναγωγείο του Βόλου, το ελληνικό κράτος εισάγει τις θετικές επιστήμες στο αναλυτικό πρόγραμμα, όχι όλων των σχολείων, αλλά ιδρύοντας πρακτικά ή πραγματικά σχολεία, όπως αναφέρονται στο πρακτικό.

Γι' άλλη μια φορά όμως η προσπάθεια της επίσημης πολιτείας ήλθε με καθυστέρηση. Οι καθηγητές του Πρακτικού Λυκείου Αθηνών τη σχολιάζουν με καυστικό τρόπο: «*Συνέβη όμως η προσθήκη αύτη, η προ πολλού εφαρμοσθείσα εν Εσπερία, να γίνη εν Ελλάδι, όταν εν Ευρώπη εμετριάζετο η τάσις προς τον υπερτροφήσαντα τεχνικόν πολιτισμόν και ανεγνωρίζετο η*

ανάγκη της επιστροφής προς τον πολιτισμόν των αισθημάτων και των ιδεών». Ας αναλογιστούμε σήμερα, χωρίς περαιτέρω σχολιασμό, την άποψη των συναδέλφων της εποχής. Η ανθρωπιστική παιδεία είναι, για διαφορετικούς λόγους, ζητούμενο και του 1943 και του 2013.

Αν βέβαια είχαν πετύχει τα μεταρρυθμιστικά νομοσχέδια, δεν θα συνέτρεχε λόγος βελτίωσης αυτών. Οι συνάδελφοι του 1943 όμως διερευνούν τα αίτια της μη επιδιωκόμενης επιτυχίας, κάνοντας ταυτόχρονα και μια προσπάθεια κατηγοριοποίησής τους. Συγκεκριμένα: τα νομοσχέδια δεν έφεραν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα γιατί:

Α. «*Ταύτα συνιστάμενα εις μεταφυτεύσεις κατά το πλείστον ξένων θεσμών μακράν της Ελληνικής πραγματικότητος και των αναγκών του Έθνους δεν ενέπνεον ουδέ την ελπίδα της λύσεως των πολυπλόκων εκπαιδευτικών ζητημάτων*». Δεν είναι η πρώτη φορά που οι ρίζες της κακοδαιμονίας της ελληνικής εκπαίδευσης αναζητούνται στο εξωτερικό και κυρίως στη μεταφύτευση θεσμών και προγραμμάτων που δεν έχουν σχέση ή δεν λαμβάνουν υπόψη την ελληνική πραγματικότητα.

Β. «*Ουδέ κατώρθουν να συμβιβάσωσι τα αλληλοσυγκρουόμενα υλικά και ηθικά συμφέροντα των λειτουργών της Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδεύσεως, οι οποίοι είχον οργανωθή εις Ενώσεις ή Ομοσπονδίας ζωηρώς αντιδρώσας*». Στο σημείο αυτό γίνεται αναφορά στις αντιδράσεις που εγείρονταν από τις κατά τόπους ενώσεις και ομοσπονδίες εκπαιδευτικών, οι οποίες και τότε και τώρα προσπαθούν κατά το μάλλον ή ήττον να συμβιβάσουν τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα. Δεν διευκρινίζεται όμως αν η σύγκρουση είναι μόνο μεταξύ υλικών και ηθικών συμφερόντων των καθηγητών ή των καθηγητών με άλλους φορείς της ελληνικής κοινωνίας.

Γ. «*Ουδέ να ικανοποιήσουν τας απαιτήσεις των κωμοπόλεων και κωμών, αι οποίαι ηξίουν τουλάχιστον διατήρησιν του υφισταμένου εν αυταίς τύπου των σχολείων ή άλλου παρεμφερούς και δεν ηνείχοντο κατάργησιν αυτών*». Αντίδραση στους κυβερνητικούς σχεδιασμούς είχαμε και από τις κωμοπόλεις ή τις κώμες που δεν ήθελαν την κατάργηση των υφισταμένων σχολικών μονάδων ή τη δημιουργία άλλου τύπου σχολείου. Μήπως αυτό μας φέρνει στο νου το σχέδιο Αθηνά και τις αντιδράσεις της ελληνικής επαρχίας στις καταργήσεις και τις συγχωνεύσεις περιφερειακών τμημάτων και σχολών; Μήπως οι αιτίες της αντίδρασης παραμένουν ίδιες;

Όπως φαίνεται από το πρακτικό, τη δεκαετία του 1930 και 40 ίσχυσαν τα νομοσχέδια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου. Από το 1914 λοιπόν υπήρχε πρόβλεψη για «*εξαετή δημοτικά σχο-*

λεία κοινά και εξατάξια Γυμνάσια διά την Μέσην, διαφοροποιούμενα από της Γ΄ Τάξεως, παραλλήλως δε αστικά σχολεία τριετή διά τους μη μέλλοντας να ακολουθήσωσιν ανωτέρας σπουδάς, υπέρ τα οποία θα υπήρχον επαγγελματικαί σχολαί». Για πρώτη φορά κάνουν την εμφάνισή τους τα «αστικά» σχολεία, τα οποία έχουν κοινά χαρακτηριστικά με τα σημερινά τεχνικά και επαγγελματικά λύκεια. Ένα άλλο κοινό των αστικών και των επαγγελματικών σχολείων είναι η έλλειψη ανταπόκρισης του κόσμου σε αυτήν τη βαθμίδα εκπαίδευσης, τότε και σήμερα[2].

Διαβάζοντας κανείς το πρακτικό, αντιλαμβάνεται τις παγιωμένες αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας, αναφορικά με τα τεχνικά κι επαγγελματικά σχολεία, το όνειρο εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, τη σύνδεση κοινωνικής εξέλιξης και μόρφωσης και τις προσπάθειες των Ελλήνων γονέων για τη βελτίωση της ζωής των παιδιών τους. Σύμφωνα με το πρακτικό του Ιουλίου 1943, «*τα αστικά σχολεία ουδόλως ηυνοήθησαν υπό του Ελληνικού λαού και ιδιαιτέρως υπό της μέσης αστικής τάξεως, δι ων κυρίως προωρίζοντο, κατά δεύτερον δε λόγον υπό της ευπορωτέρας εργατικής και αγροτικής τοιαύτης, διότι αύται δεν αποβλέπουσιν κυρίως εις πραγματικήν επαγγελματικήν μόρφωσιν των τέκνων των, καθόσον προς τας προόδους των επιστημών ελαχίστην ή μηδεμίαν τρέφουσιν εμπιστοσύνην, αλλά εις τον εφοδιασμό των τέκνων των, ει δυνατόν, δι ενός χαρτιού γυμνασιακού, το οποίον θα εχρησίμευεν εις αυτά ως εισιτήριον διά τας ανωτάτας σχολάς και εκείθεν διά την ευμάρειαν και άνετον ζωήν, την οποίαν δεν πιστεύουσιν ότι είναι δυνατόν να εξασφαλίση εις τα τέκνα των το τραχύ και σκληρό, αλλά και άχαρι και ελάχιστα αποδοτικόν επάγγελμα των· προς τον σκοπόν τούτον αναλίσκουσι πολλάκις την μικράν των περιουσίαν παρορμώμεναι αι τάξεις αύται από ικανά καταπληκτικά παραδείγματα ταχείας και ευκόλου αναδείξεως νέων. Εντεύθεν ο παρασιτισμός ογκούται και δημιουργείται και τάξις πολυπληθής επιστημόνων ημιμαθών προλεταρίων*». Ήδη από το 1913 ο Βενιζέλος πρότεινε τη δημιουργία αστικών σχολείων 3ετούς διάρκειας, παράλληλα με τα 6ετή θεωρητικά και πρακτικά γυμνάσια. Στους αποφοίτους αυτών των σχολείων δινόταν η δυνατότητα συνέχισης των σπουδών τους στο γυμνάσιο, σε επαγγελματικές ή γεωπονικές σχολές, στη Σχολή Δοκίμων. Με τα νομοσχέδια του 1929 οι απόφοιτοι του αστικού σχολείου δεν μπορούν να συνεχίσουν σπουδές, με αποτέλεσμα τα νομοσχέδια να θεωρηθούν «*ταξικότερης μορφής*».

2. Χ. Γιούλη, Ευ. Καυκαλά, «Η εκπαίδευση κατά την περίοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου», *3ο Εκπαιδευτικό συνέδριο*, Πάτρα 2011.

Ημιμαθείς προλετάριοι οι επιστήμονες του 1943, σύμφωνα με το πρακτικό μας. Και πολυπληθής η τάξη τους. Το αξιοσημείωτο είναι ότι αυτός ο χαρακτηρισμός αποδίδεται στους αποφοίτους των ΑΕΙ σε μια εποχή που μόνο το 10% των σχολικών μονάδων ήταν δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και μόνο το 10 με 15% των μαθητών είχε τη δυνατότητα πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Στη συνέχεια ο σύλλογος καθηγητών προβληματίζεται με τη μεγάλη και αποτρεπτική διάρκεια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (6ετής) και με τις τελευταίες μεταρρυθμίσεις οι οποίες προέβλεπαν 4ετές δημοτικό και οκταετές Γυμνάσιο, με αποτέλεσμα να συνυπάρχουν 2 τάξεις δημοτικού παράλληλα με δύο τάξεις γυμνασίου, με τα ταυτόχρονα προβλήματα και αναστάτωση που προκύπτουν από μια τέτοια συνύπαρξη.

Ο Σύλλογος λαμβάνει υπόψη του τις δύσκολες συνθήκες κάτω από τις οποίες το Υπουργείο Παιδείας καλεί σε διαβούλευση για μεταρρύθμιση και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο προτείνει οποιοδήποτε σχέδιο να εφαρμοστεί «*οπότε θα φανώσι τίνες κοινωνικαί, πολιτικαί και πολιτειακαί συνθήκαι θα επικρατήσουν και θα είναι δυνατόν να εφαρμοσθή κανονικώς το σύστημα*». Η αναφορά σε κοινωνικές, πολιτικές, και πολιτειακές συνθήκες νομίζω δεν περιορίζεται μόνο στην απελευθέρωση της χώρας, αλλά και σε μια γενικότερη προσπάθεια ανασύνταξης και «ανατροπής». Ας μην ξεχνάμε ότι η αντίσταση βρίσκεται στο τρίτο έτος της, τα συσσίτια στα σχολεία υφίστανται αρκετές φορές εξαιτίας της σύμπραξης αντιστασιακών οργανώσεων, υπάρχει γενικά ένα κλίμα όχι μόνο εθνικής αλλά και κοινωνικής ή πολιτικής απελευθέρωσης.

Το Πρακτικό Λύκειο και 10^{ο} Γυμνάσιο Αρρένων Αθηνών προτείνει λοιπόν τη διαίρεση της μέσης εκπαίδευσης σε δύο κύκλους: «*επαλλήλους, τον κατώτερον τριετή διά την μέσην αστικήν τάξιν και τον ανώτερον τετραετή*». Είναι καταπληκτική η ταξική διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας και η αποτύπωσή της στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η μέση αστική τάξη μπορεί να καλύψει τις ανάγκες της επαγγελματικής αποκατάστασης των τέκνων της με τα κατώτερα τριετή σχολεία. Εκτός όμως από τους ταξικούς και κοινωνικούς λόγους, τους οποίους εμείς διαβάζουμε ως εννοούμενους, υπάρχουν και αρκετοί παιδαγωγικοί. Είναι πολύ σημαντικό, πάλι προσεγγίζοντας το πρακτικό και τις προτάσεις του συλλόγου αναλογιζόμενοι την ιστορική περίοδο, ότι οι λόγοι διαχωρισμού της μέσης εκπαίδευσης, έτσι τουλάχιστον όπως αποτυπώνονται στο πρακτικό, είναι μόνο παιδαγωγικοί. Σύμφωνα με το σύλλογο του Ιουλίου 1943, η διαίρεση της μέσης εκπαίδευσης σε κατώ-

τερη 3ετή και ανώτερη 4ετή επιλύει αρκετά παιδαγωγικά προβλήματα:

«*Ούτω 1) Αποφεύγεται η συμφοίτησις μαθητών ηλικίας 11 ετών μετ' άλλων ηλικίας 19, είναι δε γνωστή η εν πολλοίς κακή αλληλεπίδρασις λόγω της εκ της διαφοράς της ηλικίας διαφόρου νοοτροπίας και ψυχοσυνθέσεως*». Το πρόβλημα δεν υπάρχει στη σημερινή εποχή εφόσον ο διαχωρισμός σε Γυμνάσια και Λύκεια έχει αποσοβήσει τον κίνδυνο τέτοιου συγχρωτισμού.

«*2) Λόγω του ότι κατ' αυτόν τον τρόπον τα σχολεία θα είναι περισσότερα με μικρότερον αριθμόν μαθητών, επιτυγχάνεται η ευκολωτέρα από πάσης απόψεως παρακολούθησις των μαθητών*». Αυτός ο λόγος μάλλον δεν φαίνεται να λαμβάνεται υπόψη σήμερα, καθώς υπό το πρόσχημα των νέων αναλυτικών προγραμμάτων τα σχολεία οφείλουν να είναι πολυάριθμα για να αντεπεξέλθουν στους στόχους του Υπουργείου.

«*3) Προκαλείται μείζον ενδιαφέρον εκ μέρους των μαθητών όταν εισέρχωνται εις άλλο ανώτερον σχολείον, και δεν γεννάται η ανία, ήτις είναι γνωστόν ότι προκαλείται εκ της επί πολλά έτη φοιτήσεως εις το αυτό σχολείον*». Και αυτός ο παιδαγωγικός στόχος έχει επιλυθεί με τη μεταρρύθμιση του 1978 και το χωρισμό του Εξατάξιου Γυμνασίου σε 3ετές Γυμνάσιο και 3ετές Λύκειο.

Αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο τελευταίοι λόγοι που επιβάλλουν τον διαχωρισμό της Μέσης εκπαίδευσης. Αυτοί εκτός από παιδαγωγικοί αποκτούν κι ένα χαρακτηριστικό κοινωνικής αναγκαιότητας. «*4) Αν εν τω κατωτέρω κύκλω διδάσκονται επί πλέον και στοιχεία λογιστικής και καταστιχογραφίας, κηπουρικής, δενδροκομίας, μελισσοτροφίας, κτηνοτροφίας, υγιεινής, οικοκυρικής διά τα θήλεα, κ.λ.π. αναλόγως των τοπικών αναγκών, εις τρόπον ώστε το σχολείον τούτο να δύναται να χρησιμεύση, και ως τοιούτον ανωτέρου δημοτικού ή μάλλον λαϊκού κύκλου διά τους μη δυναμένους να φοιτήσωσιν εις αυτό – θα είναι δε τούτο δυνατόν διά πολλούς, δεδομένου ότι τοιαύτα σχολεία είναι δυνατόν να ιδρυθώσι πολλά – αι τοιαύται γνώσεις συνοδεόμεναι υπό εφαρμογών, πρώτον μεν εις ουδέν θα βλάψωσι τους μέλλοντας να φοιτήσωσιν εις τον ανώτερον κύκλον, ενώ αφ' ετέρου διά της εις αυτό φοιτήσεως των μη προτιθεμένων να φοιτήσωσι και εις τον ανώτερον κύκλον, θα επιτευχθή εν τινι μέτρω η μεταβολή της νοοτροπίας του Ελληνικού λαού, ηναγκασμένου –λόγω της ελλείψεως άλλου τύπου σχολείου– να διέλθη εκ σχολείου αναλόγου προς το αστικόν, το οποίον δεν ηυνόησε, διότι οι ίδιοι οι αποφοιτώντες θα θέλωσι να εφαρμόσωσι τα πορίσματα των γνώσεων, ας απεκόμισαν, και θα αυξηθη ούτως η προς τας επιστήμας εμπιστοσύνη αυτών.*» Είναι σαφής η ανάγκη αλλαγών και βελτιώσεων του αναλυτικού προγράμ-

ματος. Ο στόχος επίσης εμφανής: οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούν εξαιτίας της κατάρρευσης της χώρας και της κατοχής της από τις τρεις δυνάμεις (η Ιταλία δεν έχει ακόμα ηττηθεί στον πόλεμο) επιβάλλουν τη στοιχειώδη εκπαίδευση σε μαθήματα κηπουρικής, μελισσοκομίας, κτηνοτροφίας ή λογιστικής και καταστιχογραφίας. Οι απόφοιτοι αυτού του κατώτερου κύκλου θα διευκολυνθούν στην επαγγελματική τους αποκατάσταση έχοντας κάποιες γνώσεις γεωπονίας ή λογιστικής. Αυτό δηλώνεται με σαφήνεια και στον επόμενο λόγο:

«5*) Οι μαθηταί του σχολείου τούτου αποφοιτώντας και μη δυνάμενοι να συνεχίσωσιν εις τον ανώτερον κύκλον θα έχωσιν ολοκληρώσει ένα πλήρη κύκλον, έστω και τριετή –στοιχειωδέστερον πως– εν αντιθέσει προς τους μαθητάς πολυταξίου Γυμνασίου φοιτήσαντας επί ισάριθμα έτη και αναγκασθέντες να διακόψωσι την φοίτησιν*.»

Ο ανώτερος κύκλος της Μέσης αφορά το σύλλογο, αφού το Πρακτικό Λύκειο ή οι ανώτερες τάξεις του Γυμνασίου ανταποκρίνονται στον τύπο του υφιστάμενου το 1943 σχολείου. Προτείνει ο σύλλογος λοιπόν:

«*Ο τετραετής ανώτερος κύκλος να είναι διαφοροποιημένος εις σχολεία κλασσικά και πραγματικά όλως ανεξάρτητα αλλήλων. Παραλλήλως προς ταύτα να ιδρυθώσι κατά τόπους μέσαι επαγγελματικαί σχολαί, ήτοι εμπορικαί, γεωργικαί, ιερατικαί, ναυτικαί, μηχανουργικαί κ.λ.π.».*

Η τετραετής διάρκεια του ανωτέρου κύκλου εδραζομένου επί του τριετούς κατωτέρου θα επιτρέπη άνεσιν κατά την διδασκαλίαν της ύλης του αναλυτικού προγράμματος, ώστε να γίνωνται εμβαθύνσεις, δημιουργικαί εργασίαι κ.λ.π. πλέον απαραίτητα εις τον ανώτερον κύκλον. Η παρατήρησις αύτη υπεστηρίχθη προς απόκρουσιν γνώμης περί τετραετούς κατωτέρου κύκλου και τριετούς ανωτέρου». Οι εμβαθύνσεις (που ακόμα δεν έχουν λάβει χώρα και θεωρητικά θα υπάρχουν στο Νέο Λύκειο) και οι δημιουργικές εργασίες (που εισήχθησαν στο Λύκειο το 2011) αποτελούν ζητούμενα το 1943. Για να εφαρμοστούν, ή οσονούπω να εφαρμοστούν, στην παρούσα φάση της ελληνικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Τέλος ο σύλλογος ασχολείται με την ονοματοδοσία των σχολείων των νέων βαθμίδων. «*Τα σχολεία της Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαιδεύσεως δύνανται να ονομασθώσι κατά σειράν: Λαϊκόν σχολείον, Αστικόν Σχολείον, Γυμνάσιον-Λύκειον*.»

Είναι άξιο απορίας το κατά πόσο εισακούσθηκαν αυτές οι προτάσεις. Από το Σεπτέμβριο 1943 και την κατάρρευση της Ιταλίας η κατάσταση άλλαξε άρδην στην κατά το πλείστον γερμανοκρατούμενη πια Ελλάδα. Οι

πολιτικές, εθνικές και κοινωνικές αναταράξεις και διεκδικήσεις θα τοποθετήσουν τη βελτίωση της διάρθρωσης της ελληνικής εκπαίδευσης στις καλένδες. Και το επόμενο μεταρρυθμιστικό σχέδιο του 1964 θα παραμείνει σχέδιο, αφού διακόπηκε από την επταετή δικτατορία.

Επισημάνσεις

Η συγκεκριμένη πράξη του 10ου Γυμνασίου – Πρακτικού Λυκείου Αθηνών είναι κατά πολύ εκτενέστερη της αντίστοιχης του 3ου Γυμνασίου Αρρένων[3]. Ουσιαστικά πρόκειται για μια αναφορά σε όλη την πορεία της ελληνικής εκπαίδευσης από γενέσεως κράτους. Είναι σαν οι συνάδελφοι του 1943 να επιθυμούσαν να αφήσουν σε μας παρακαταθήκη και αξιολογότατη πηγή πληροφοριών, στοιχεία έρευνας και αναζήτησης ιστορικής πραγματικότητας.

Αξίζει να επισημανθεί η διαφωνία συναδέλφων σε αρκετά σημεία και η καταγραφή των απόψεών τους, η ψηφοφορία, η διαφοροποίηση επί της διάρκειας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η όλη διαδικασία φαίνεται, ή μήπως και είναι, δημοκρατικότερη των σημερινών συνεδριάσεων. Με την έννοια ότι υπάρχει σεβασμός της διαδικασίας, επιχειρηματολογία υπέρ και κατά και τέλος φανερή ψηφοφορία με δυνατότητα αντίρρησης.

Τέλος, οι συνάδελφοι του 1943, είχαν πλήρη συνείδηση της ιστορικής περιόδου και των επερχόμενων αλλαγών. Αντιλαμβάνονταν ως πολίτες και κριτικά σκεπτόμενοι άνθρωποι ότι οι αλλαγές που κάποιοι επεδίωκαν φανερά, αλλά όλοι χωρίς αντίρρηση εύχονταν, πλησίαζαν. Και ίσως αυτή να είναι και η αιτία που με περισσή σπουδή ανταποκρίθηκαν στο αίτημα του Υπουργείου. Η έκφραση των απόψεών τους πιστοποιεί τη διάθεση συμμετοχής στη νέα Ελλάδα που θα δημιουργούνταν.

Βιβλιογραφία

Δημαράς Αλέξης, «Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 24-10-1999, σ. 28-29.

«Ζητήματα Παιδείας», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 5-12-1999, σ. 24.

3. Βλ. το κείμενο δημοσιευμένο στο Σπ. Καρύδης (επιμ.), *Όψεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα χρόνια της Κατοχής. Μαρτυρίες από το Αρχείο του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών,* Αθήνα 2013, σ. 101-103. Βλ. επίσης στον παρόντα τόμο, σ. 128.

Κουλούρη Χριστίνα, *Το αίτημα της αστικής εκπαίδευσης*, Αθήνα, 26-7-2009, Vima on line.

Μπουζάκης Ιωσής, Κουστουράκης Γεράσιμος, Μπερδούση Ελένη, *Εκπαιδευτική πολιτική και Συγκριτική επιχειρηματολογία*, Αθήνα 2001.

Νούτσος Χαράλαμπος, «Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση», *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα ΦΠΨ Ιωαννίνων,* 33 (2004), 43-53.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πράξις 36η

Πρότασις Συλλόγου περί διαρθρώσεως Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδεύσεως

Εν Αθήναις σήμερον τη 10η Ιουλίου 1943, συνελθών ο Σύλλογος των Διδασκόντων εν τω ενταύθα Πρακτικώ Λυκείω και 10ω Γυμνασίω Αρρένων εν τω γραφείω αυτού εις συνεδρίασιν εν ολομελεία συνεζήτησεν επί της υπ' αριθμω 1618/30-6 Διαταγής του Υπουργείου, όπως ο σύλλογος αποφανθή διά την βελτίωσιν δι εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως της υφισταμένης και μη ολοκληρωθείσης εισέτι διαρθρώσεως.

Εν αρχη ο κ. Διευθυντής εισηγούμενος είπεν ότι το ζήτημα τούτο της διαρθρώσεως των σχολείων είναι πολύπλοκον έχον να λύση πολλά προβλήματα και διά τούτο ουδέν εκ των εφαρμοσθέντων εκπαιδευτικών συστημάτων από του 1834 και 1836, οπότε ιδρύθησαν το 1ο Γυμνάσιον και το 1ο Ελληνικόν Σχολείον, ή των προταθέντων τοιούτων έλυσεν ή εφαίνετο ότι ηδύνατο να λύση, όλα τα ζητήματα τα συναφή προς την Εθνικήν εκπαίδευσιν. Και μέχρι μεν του 1929-30 το εκπαιδευτικό σύστημα έμεινε σχεδόν αναλλοίωτον κατά την διάρθρωσιν, πλην της μετατροπής των κοινών τεταξίων δημοτικών σχολείων εις εξατάξια και τούτο μόνον διά τους μαθητάς οι οποίοι δεν επρόκειτο να συνεχίσουν εις την Μέση Εκπαίδευσιν· η μετατροπή αύτη επέφερε αναστάτωσιν εις την εκπαίδευσιν, διότι οι απόφοιτοι των εξαταξίων δημοτικών εθεσπίσθη, όπως εισπηδώσιν εις την Γ΄ του Ελληνικού σχολείου άνευ εξετάσεων. Κατά το 1920 ιδρύθη το 1ο Πρακτικόν Λύκειον, παράλληλον προς τα Γυμνάσια, πλην του υφισταμένου Βαρβακείου, το ιδικόν μας, ονομασθέν Πρακτικόν Λύκειον Αθηνών, έπειτα δε διαδοχικώς άλλα τινά, προοριζόμενα να εξυπηρετήσωσι τους νέους, τους μέλλοντας να ακολουθήσωσιν επιστημονικάς ή τεχνικάς σπουδάς βασιζομένας επί των θετικών επιστημών, δι ων προαγομένου του τεχνικού και βιομηχανικού πολιτισμού έπαυεν η μονομέρεια της

Εκπαιδεύσεως, η επί των ανθρωπιστικών σχολείων βασιζομένη. Συνέβη όμως η προσθήκη αύτη, η προ πολλού εφαρμοσθείσα εν Εσπερία, να γίνη εν Ελλάδι, όταν εν Ευρώπη εμετριάζετο η τάσις προς τον υπερτροφήσαντα τεχνικόν πολιτισμόν και ανεγνωρίζετο η ανάγκη της επιστροφής προς τον πολιτισμόν των αισθημάτων και των ιδεών. Άλλη μεταβολή του εκπαιδευτικού συστήματος μέχρι του 1930 δεν εγένετο, μολονότι πολλοί υπουργοί συνέταξαν νομοσχέδια, τα οποία ή δεν υπεβλήθησαν εις την Βουλήν ή συζητηθέντα εν μέρει απεσύρθησαν ή δεν εφηρμόσθησαν, τούτο διότι ταύτα συνιστάμενα εις μεταφυτεύσεις κατά το πλείστον ξένων θεσμών μακράν της Ελληνικής πραγματικότητος και των αναγκών του Έθνους δεν ενέπνεον ουδέ την ελπίδα της λύσεων των πολυπλόκων εκπαιδευτικών ζητημάτων, ουδέ κατώρθουν να συμβιβάσωσι τα αλληλοσυγκρουόμενα υλικά και ηθικά συμφέροντα των λειτουργών της Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδεύσεως, οι οποίοι είχον οργανωθή εις Ενώσεις ή Ομοσπονδίας ζωηρώς αντιδρώσας, ουδέ να ικανοποιήσουν τας απαιτήσεις των κωμοπόλεων και κωμών, αι οποίαι ηξίουν τουλάχιστον διατήρησιν του υφισταμένου εν αυταίς τύπου των σχολείων ή άλλου παρεμφερούς και δεν ηνείχοντο κατάργησιν αυτών.

Εκ των νομοσχεδίων τούτων αξιολογώτερα υπήρξαν τα του κ. Αθανασίου Ευταξίου κατά το 1899 και τα του κ. Τσιριμώκου κατά το 1914. Τα πρώτα προέβλεπον δύο κύκλους δημοτικής εκπαιδεύσεως – τετραετή κατώτερον κοινόν και τριετή ανώτερον διά τους μη μεταβαίνοντας εις την Μέσην, δύο δε επίσης κύκλους διά την Μέσην, πενταετή κατώτερον διά την μέσην αστικήν τάξιν – τα Γυμνάσια – και ανώτερον τριετή – τα Λύκεια, διαφοροποιούμενα. Τα δεύτερα του κ. Τσιριμώκου, προέβλεπον εξαετή δημοτικά σχολεία κοινά και εξατάξια Γυμνάσια διά την Μέσην διαφοροποιούμενα από της Γ΄ Τάξεως, παραλλήλως δε αστικά σχολεία τριετή διά τους μη μέλλοντας να ακολουθήσωσιν ανωτέρας σπουδάς, υπέρ τα οποία θα υπήρχον επαγγελματικαί σχολαί. Τα σχέδια ταύτα σχεδόν αυτούσια ψηφισθέντα και εφαρμοσθέντα από του 1929-30 μέχρι του 1938 δεν εδοκιμάσθησαν επί μακρόν, ουχ ήττον όμως κατέστησαν έκδηλα μειονεκτήματα τινά σοβαρά θέτοντα εν όψει το ατυχές του συστήματος και δη, 1^{ον} τα αστικά σχολεία ουδόλως ηυνοήθησαν υπό του Ελληνικού λαού και ιδιαιτέρως υπό της μέσης αστικής τάξεως, δι ων κυρίως προωρίζοντο, κατά δεύτερον δε λόγον υπό της ευπορωτέρας εργατικής και αγροτικής τοιαύτης, διότι αύται δεν αποβλέπουσιν κυρίως εις πραγματικήν επαγγελματικήν μόρφωσιν των τέκνων των, καθόσον προς τας προόδους των επιστημών ελαχίστην ή μηδεμίαν τρέφουσιν εμπιστοσύνην, αλλά εις τον εφοδιασμό των τέκνων των, ει δυνατόν, δι ενός χαρτιού γυμνασιακού, το οποίον

θα εχρησίμευεν εις αυτά ως εισιτήριον διά τας ανωτάτας σχολάς και εκείθεν διά την ευμάρειαν και άνετον ζωήν, την οποίαν δεν πιστεύουσιν ότι είναι δυνατόν να εξασφαλίση εις τα τέκνα των το τραχύ και σκληρό, αλλά και άχαρι και ελάχιστα αποδοτικόν επάγγελμα των· προς τον σκοπόν τούτον αναλίσκουσι πολλάκις την μικράν των περιουσίαν παρορμώμεναι αι τάξεις αύται από ικανά καταπληκτικά παραδείγματα ταχείας και ευκόλου αναδείξεως νέων. Εντεύθεν ο παρασιτισμός ογκούται και δημιουργείται και τάξις πολυπληθής επιστημόνων ημιμαθών προλεταρίων. Διά τούτο τα αστικά σχολεία έμειναν ατροφικά και συνεκέντρωσαν ως μαθητάς, ή τα ναυάγια ή τους μη δυναμένους αμέσως να μεταβώσιν εις τα μεγαλύτερα κέντρα, όπου άλλοι τύποι σχολείων, αλλ΄επιδιώκοντες οπωσδήποτε τούτο βραδύτερον.

2ον Η διάρκεια της εξαετούς δημοτικής εκπαιδεύσεως εφόβιζε τους αγρότας έχοντας ανάγκην των εργατικών χεριών των τέκνων των, και τους εργάτας, και συνεπεία τούτου η δημοτική εκπαίδευσις κατήντα ως επί το πλείστον τετραετής, πολλάκις δε τριετής· ούτως η εξαετής, του εξαναγκασμού προς υποχρεωτικήν εξαετή φοίτησιν διά διαφόρους λόγους μη δυναμένου να φέρει αποτέλεσμα, έμεινεν ως επί το πολύ νεκρά «εις το χαρτί». Εις το μειονέκτημα τούτο προσθετέον και το εκ της ανεπαρκείας των δημοδιδασκάλων καθόλου, ιδία δε των διδασκόντων εις μονοτάξια σχολεία, τα οποία είναι τα 8/10 του όλου αριθμού των δημοτικών σχολείων.

Η μεγάλη επίσης εξαετής διάρκεια του Γυμνασίου συνετέλεσεν ώστε να διαρρέωσιν εν τω μεταξύ πλείστοι μαθηταί – τα 2/3 περίπου – χωρίς να συμπληρώσωσι κύκλον τινά και να αποκομίσωσιν αρτίαν τινά μόρφωσιν· επί τούτοις το σχετικώς ευάριθμον των Γυμνασίων προυκάλεσε την ίδρυσιν διά τους γνωστούς λόγους Ημιγυμνασίων.

Τα μειονεκτήματα ταύτα της Μέσης επιδεινώθησαν: 1. Διά της μεταρρυθμίσεως του 1938, η οποία ίδρυσεν Οκτατάξια Γυμνάσια, παραλλήλως δε τούτων πεντατάξια προγυμνάσια με δυνατότητα εισαγωγής των αποφοίτων των δευτέρων εις τα οκτατάξια και 2. Διά της κατά το 1940 διαρθρώσεως εις εξατάξια Γυμνάσια υπεράνω των οποίων επρόκειτο να ιδρυθούν διτάξια Λύκεια. Αι τελευταίαι αύται μεταρρυθμίσεις εδημιούργησαν εις την δημοτικήν εκπαίδευσιν δύο τάξεις δημοτικού παραλλήλους προς τας δύο πρώτας τάξεις του Γυμνασίου (ή Προγυμνασίου) με τα συμπαρομαρτυρούντα μειονεκτήματα της μεταπηδήσεως των μαθητών αυτών εις την Μέσην, έστω και δι' εξετάσεων.

Μετά την εισήγησιν ταύτων ο Σύλλογος, προτάσει του κ. Δούμα, προκειμένου να γίνη ήδη 4η μεταρρύθμισις εντός 13ετίας εκφράζει την ευχήν, όπως ουδεμία επί του παρόντος γίνη μεταρρύθμισις, αναβληθή δε αύτη μέχρι πέρατος

του πολέμου, οπότε θα φανώσι τίνες κοινωνικαί, πολιτικαί και πολιτειακαί συνθήκαι θα επικρατήσουν και θα είναι δυνατόν να εφαρμοσθή κανονικώς το σύστημα από απόψεις προσωπικού, διδακτηρίων, επισιτισμού, υγιεινής των μαθητών κ.λ.π. και όπως πάσα μεταρρύθμισις συνοδεύηται με ανάλογον και παράλληλον μέριμναν διά τα διδακτήρια, την υγείαν των μαθητών, την υλικήν και ηθικήν εξύψωσιν των καθηγητών και διδασκάλων και την επιστημονικήν και παιδαγωγικήν προαγωγήν αυτών.

Συνεχιζομένου είτα μετά την ως άνω ευχήν του θέματος, ο κ. Διευθυντής εχώρισε τούτο εις δύο, 1) το αφορών την Δημοτικήν, η οποία είναι και η κυρίως εκπαίδευσις εξυπηρετούσα το σύνολον του Έθνους και καταπολεμούσα τον αναλφαβητισμόν και παρέχουσαν το πρώτον φως εις όλους τους Ελληνόπαιδας και 2) το αφορών την Μέσην, η οποία αποβλέπει μόνον εις το 1/10 του όλου αριθμού των μαθητών. Σχετικώς ανέπτυξαν τας γνώμας των πολλοί των κ.κ. καθηγητών, εν οις οι κ.κ. Δούμας, Τσέλιος, Παπαγιαννόπουλος, Τακτικός, Μαυρομμάτης, και κατέληξεν ο Σύλλογος να προτείνη την κάτωθι διάρθρωσιν:

Η μεν Δημοτική Εκπαίδευσις κοινή δι' όλους τους Ελληνόπαιδας και των δύο φύλων, μέλλοντας ή μη να συνεχίσωσιν εις την Μέσην την φοίτησίν των, να είναι πενταετής. Αποφεύγηται ούτω: 1) το μειονέκτημα των παραλλήλων τάξεων, 2) το μειονέκτημα της μακράς διαρκείας ελαττώνεται ώστε ο γονεύς έχων προ αυτού 5 μόνον έτη (αντί 6 ή 7) να μη διστάζη να αφήση το τέκνον του να τελειώση, 3) μετριάζεται το μειονέκτημα της ανεπαρκείας των διδασκόντων εις τα μονοτάξια, 4) εκλείπει ο ψυχολογικός λόγος της δυσφορίας, ήτις γεννάται εκ της διακρίσεως τόσω ενωρίς εις μαθητάς προωρισμένους δι' ανωτέρας σπουδάς και εις άλλους μη δυναμένους να τους μιμηθώσιν, 5)ο αριθμός των εκ της 5^{ης} αποφοιτώντων μαθητών θα είναι μεγαλύτερος του αριθμού των εκ της 6^{ης}, μεγαλύτερος δ' επίσης και του μέσου όρου των αποφοιτώντων εκ της 4^{ης}, 5^{ης}, 6^{ης}, άτε μετριαζομένων των λόγων της διαρροής, ώστε κατ' ουσίαν προάγεται η δημοτική εκπαίδευσις από απόψεως καθολικότητος χωρίς σχεδόν να χάνη εκ του ποσού της μορφώσεως, λαμβανομένου υπ' όψει 1) ότι τα εν τη Ε΄ και Στ΄ τάξει διδασκόμενα είναι σχεδόν τα αυτά, εφ' όσον σχεδόν εν όλοις τοις σχολείοις αι τάξεις αύται συνδιδάσκονται και 2) ότι όλων των μαθημάτων οι κύκλοι ευκόλως δύνανται να κλείσωσιν εντός των 5 ετών.

Η Μέση εκπαίδευσις να έχη δύο κύκλους επαλλήλους, τον κατώτερον τριετή διά την μέσην αστικήν τάξιν και τον ανώτερον τετραετή. Ούτω 1) Αποφεύγεται η συμφοίτησις μαθητών ηλικίας 11 ετών μετ' άλλων ηλικίας 19, είναι δε γνωστή η εν πολλοίς κακή αλληλεπίδρασις λόγω της εκ της διαφοράς της ηλι-

κίας διαφόρου νοοτροπίας και ψυχοσυνθέσεως. 2) Λόγω του ότι κατ' αυτόν τον τρόπον τα σχολεία θα είναι περισσότερα με μικρότερον αριθμόν μαθητών, επιτυγχάνεται η ευκολωτέρα από πάσης απόψεως παρακολούθησις των μαθητών. 3) Προκαλείται μείζον ενδιαφέρον εκ μέρους των μαθητών όταν εισέρχωνται εις άλλο ανώτερον σχολείον, και δεν γεννάται η ανία, ήτις είναι γνωστόν ότι προκαλείται εκ της επό πολλά έτη φοιτήσεως εις το αυτό σχολείον. 4) Αν εν τω κατωτέρω κύκλω διδάσκονται επί πλέον και στοιχεία λογιστικής και καταστιχογραφίας, κηπουρικής, δενδροκομίας, μελισσοτροφίας, κτηνοτροφίας, υγιεινής, οικοκυρικής διά τα θήλεα, κ.λ.π. αναλόγως των τοπικών αναγκών, εις τρόπον ώστε το σχολείον τούτο να δύναται να χρησιμεύση, και ως τιούτον ανωτέρου δημοτικού ή μάλλον λαϊκού κύκλου διά τους μη δυναμένους να φοιτήσωσιν εις αυτό – θα είναι δε τούτο δυνατόν διά πολλούς, δεδομένου ότι τοιαύτα σχολεία είναι δυνατόν να ιδρυθώσι πολλά – αι τοιαύται γνώσεις συνοδεόμεναι υπό εφαρμογών, πρώτον μεν εις ουδέν θα βλάψωσι τους μέλλοντας να φοιτήσωσιν εις τον ανώτερον κύκλον, ενώ αφ' ετέρου διά της εις αυτό φοιτήσεως των μη προτιθεμένων να φοιτήσωσι και εις τον ανώτερον κύκλον, θα επιτευχθή εν τινι μέτρω η μεταβολή της νοοτροπίας του Ελληνικού λαού, ηναγκασμένου –λόγω της ελλείψεως άλλου τύπου σχολείου– να διέλθη εκ σχολείου αναλόγου προς το αστικόν, το οποίον δεν ηυνόησε, διότι οι ίδιοι οι αποφοιτώντες θα θέλωσι να εφαρμόσωσι τα πορίσματα των γνώσεων, ας απεκόμισαν, και θα αυξηθη ούτως η προς τας επιστήμας εμπιστοσύνη αυτών. 5) Οι μαθηταί του σχολείου τούτου αποφοιτώντας και μη δυνάμενοι να συνεχίσωσιν εις τον ανώτερον κύκλον θα έχωσιν ολοκληρώσει ένα πλήρη κύκλον, έστω και τριετή –στοιχειωδέστερον πως– εν αντιθέσει προς τους μαθητάς πολυταξίου Γυμνασίου φοιτήσαντας επί ισάριθμα έτη και αναγκασθέντες να διακόψωσι την φοίτησιν.

Το σχολείον τούτο δηλαδή θα είναι το άλλοτε «Ελληνικόν Σχολείον», το οποίον τόσω καλά αποτελέσματα έφερε παρά την ολίγω προ του 1930 κατακραυγήν και του οποίου οι απόφοιτοι ηυδοκίμησαν εις όλας τας εκφάνσεις της ζωής, ήδη όμως μέλλον να εδράζηται επί πενταετούς δημοτικού σχολείου, με βελτιωμένον και συγχρονισμένον αναλυτικόν πρόγραμμα και επομένως ανώτερον αυτού.

Ο τετραετής ανώτερος κύκλος να είναι διαφοροποιημένος εις σχολεία κλασσικά και πραγματικά όλως ανεξάρτητα αλλήλων. Παραλλήλως προς ταύτα να ιδρυθώσι κατά τόπους μέσαι επαγγελματικαί σχολαί, ήτοι εμπορικαί, γεωργικαί, ιερατικαί, ναυτικαί, μηχανουργικαί κ.λ.π.

Η τετραετής διάρκεια του ανωτέρου κύκλου εδραζομένου επί του τριετούς

κατωτέρου θα επιτρέπη άνεσιν κατά την διδασκαλίαν της ύλης του αναλυτικού προγράμματος, ώστε να γίνωνται εμβαθύνσεις, δημιουργικαί εργασίαι κ.λ.π. πλέον απαραίτητα εις τον ανώτερον κύκλον. Η παρατήρησις αύτη υπεστηρίχθη προς απόκρουσιν γνώμης περί τετραετούς κατωτέρου κύκλου και τριετούς ανωτέρου.

Τα σχολεία της Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαιδεύσεως δύνανται να ονομασθώσι κατά σειράν: Λαϊκόν σχολείον, Αστικόν Σχολείον, Γυμνάσιον-Λύκειον.

Πάσαι αι αποφάσεις αύται ελήφθησαν διά παμψηφίας πλην της διαρκείας της δημοτικής εκπαιδεύσεως, την οποίαν 6 εκ των κ.κ. καθηγητών (οι κ. Δούμας, Μαυρομμάτης, Αναστασάκης, Παπαγιαννόπουλος, Κοντοσόπουλος και Καρατζίνας) μειοψηφίσαντες κατά 18 θέλουσι 6ετή, διότι κατά την διάρκειαν ταύτην θεωρούσι επιδίωξιν κληθείσαν ήδη.

Τοιαύτη τις διάρθρωσις της Εκπαιδεύσεως θα παράσχη σύστημα σύμφωνον προς τας ανάγκας του Ελληνικού λαού και τας συνθήκας υφ' ας διατελεί ούτος, παρουσιάζον τα ολιγώτερα μειονεκτήματα παντός άλλου, η περαιτέρω δε επιτυχία αυτού θα εξαρτάται εκ του αναλυτικού προγράμματος, του ποιού του διδακτικού προσωπικού και των άλλων συναφών συνθηκών.

Εφ ω εγένετο η παρούσα πράξις και υπογράφεται ως έπεται.

Ακολουθούν υπογραφές διευθυντή, καθηγητών και σφραγίδα Πρακτικού Λυκείου Αθηνών.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ - ΜΑΡΙΑ ΚΕΚΡΟΠΟΥΛΟΥ*

Σελίδες Κατοχής από ένα επιταγμένο σχολείο: Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών

Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών ιδρύθηκε το 1925 από τον καθηγητή της Παιδαγωγικής Νικόλαο Εξαρχόπουλο και άρχισε να λειτουργεί το 1929[1]. Έκτοτε είχε την τύχη να περάσουν από τις αίθουσές του ως εκπαιδευτικοί, ως μαθητές και ως γονείς μαθητών άνθρωποι που φρόντισαν να διασώσουν την ιστορία του. Έτσι, υπάρχει πληθώρα αναφορών για το Σχολείο στα χρόνια της Κατοχής σε λογοτεχνικά και ιστορικά κείμενα. Επιπλέον, η πρώην διευθύντριά του, Εύη Σκληράκη, εργάστηκε μαζί με τους μαθητές της στο αρχείο του Σχολείου με αποτέλεσμα για πρώτη φορά να δώσει σε ένα πόνημα τις βασικές γραμμές της ιστορικής του πορείας[2]. Πιο πρόσφατα, με αφορμή τα 80 χρόνια λειτουργίας του Π.Σ.Π.Α., οργανώθηκαν πολλές δράσεις και εκδηλώσεις, συμπεριλαμβανομένης της καταγραφής συνεντεύξεων από αποφοίτους των χρόνων της Κατοχής[3]. Ακόμη και σήμερα, εκπαιδευτικοί αλλά και γονείς συγκεντρώνουν σχετικές πληροφορίες σε μία προσπάθεια συγκρότησης ενός ιστορικού αρχείου του Σχολείου[4].

Με αφορμή την ευγενική πρόσκληση του 2ου Π.Π.ΓΕ.Λ. Αθηνών, διενεργήθηκε από τους ομιλούντες νέα έρευνα στο αρχείο του Σχολείου, προκειμένου να διαγραφεί καθαρότερα η ιστορία του κατά την περίοδο της

* Ο Γ. Δουλφής είναι εκπαιδευτικός - υπ. δρ Κλασικής Αρχαιολογίας. Η Μαρία Κεκροπούλου είναι εκπαιδευτικός - δρ Ιστορίας.

1. Νόμος 4376/1929 «Περί ἱδρύσεως Πειραματικῶν Σχολείων ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις Ἀθηνῶν καί Θεσσαλονίκης».

2. Ε. Σκληράκη, *Οδοιπορικό μέσα στο χρόνο: Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμοι α΄ και β΄, Αθήνα 1994.

3. Ζ. Σιγάλα, *Π.Σ.Π.Α., 80 χρόνια ταξίδι στην Παιδεία*, Αθήνα 2010.

4. Στην κατεύθυνση αυτή είναι πολύτιμη η βοήθεια της κυρίας Μαγδαληνής Παναγοπούλου, μητέρας μαθητών τού Σχολείου μας, την οποία και ευχαριστούμε θερμά.

Κατοχής[5]. Η ανακοίνωσή μας θα ξεκινήσει από το κτήριο και τη λειτουργία του Σχολείου, θα προχωρήσει με το διδακτικό προσωπικό του και θα καταλήξει με τους μαθητές του και τη δράση τους κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

Το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών στεγάστηκε το 1929 στο νεόδμητο λιθόκτιστο Διδακτήριο «Σωκράτης»[6], στη γωνία Σκουφά και Λυκαβηττού. Ήδη πριν από την έναρξη της ιταλικής εισβολής, το υπόγειο του κτηρίου επιτάχθηκε το 1939 από την υπηρεσία της Παθητικής Αεράμυνας προκειμένου να λειτουργήσει ως καταφύγιο. Αμέσως μετά την κήρυξη του πολέμου, και συγκεκριμένα το απόγευμα της 31ης Οκτωβρίου 1940, όπως σημειώνεται από τον διευθυντή στο Ημερολόγιο του Πειραματικού Σχολείου, *«προσέρχεται εἰς τό Σχολεῖον ὁ ἀστυνόμος κ. Γαβρισέας μετ' ἀστυφύλακος κ(αί) ἐπιτάσσει τό διδακτήριον πρός ἐγκατάστασιν τῆς Γ! Ὑποδιοικήσεως Παθητικῆς Ἀεραμύνης»*[7]. Στην 1 Νοεμβρίου ο διευθυντής σημειώνει: *«Παραχωρεῖται εἰς τήν Γ! Ὑποδιοίκησιν Παθητ. Ἀεραμύνης ὁ ἰσόγειος ὄροφος ὁλόκληρος μετά τῆς Αὐλῆς καί τῶν Ἀποχωρητηρίων τοῦ προθαλάμου*

---

5. Πρόθεση των εκπαιδευτικών του Σχολείου είναι να καταλογογραφηθεί και να δημοσιευθεί το σωζόμενο υλικό του ιστορικού Αρχείου του Π.Σ.Π.Α., τόσο αυτό που ακόμη εναπόκειται στους χώρους του Σχολείου όσο και αυτό που παλαιότερα μεταφέρθηκε προς φύλαξη στα Γ.Α.Κ.

6. Σκληράκη, *Οδοιπορικό*, τ. Α΄, σ. 51.

7. Στα παραθέματα από το Αρχείο του Σχολείου τηρούνται η στίξη, η ορθογραφία και τα κεφαλαία. Παραπομπές δεν γίνονται, καθώς το υλικό δεν είναι ακόμη καταλογογραφημένο. Μέσα στο κείμενο προσδιορίζεται γενικά το αρχειακό τεκμήριο, ο ακριβής τίτλος του οποίου παρατίθεται στον κατάλογο που ακολουθεί:

Βιβλίον Πράξεων Σχολικῆς Ἐπιτροπῆς Πειραματικοῦ Σχολείου Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις τῇ 16 Ἰανουαρίου 1930.

Βιβλίον Διευθύνσεων προσωπικοῦ, μαθητῶν καὶ κηδεμόνων. Ἄρχεται ἀπὸ τοῦ 1939-1940.

Βιβλίον Πράξεων τοῦ Συλλόγου τῶν διδασκόντων, ἀπὸ τῆς 9ης Πράξεως τοῦ σχολικ. ἔτους 1940-1941, Τόμος Γ!

Γενικὸς Ἔλεγχος Γυμνασίου,ἀπὸ 1929-1930.

Βιβλίον Ἀπουσίας Διδασκάλων καὶ Καθηγητῶν τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου Παν/μίου Ἀθηνῶν, ἔναρξις σχολ. ἔτος 1938-1939.

Βιβλίον Πράξεων τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου ὡς Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ καὶ Ἐπιθεωρητοῦ Δημοτ. Σχολείου [1931-1971].

Βιβλίον περιλαμβάνον ἅπαν τὸ ὑλικὸν τοῦ Σχολείου [1929-1974].

Εἰδικός Ἔλεγχος τῶν μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου, τ. Α [1929-1953].

Βιβλίον Ἐπικοινωνίας Γονέων καὶ Κηδεμόνων, ἀρχομένου ἀπὸ τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1937-1938.

Ἡμερολόγιον τοῦ Πειραματικοῦ Σχολείου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ σχολικ. ἔτους 1932-1933.

κ(αί) τῆς ὑδραυλικῆς κ(αί) ἠλεκτρικῆς ἐγκαταστάσεως. Παραμένει μόνον εἰς τήν διάθεσιν τοῦ Σχολείου τό δωμάτιον τοῦ Ἰατρείου, εἰς τό ὁποῖον μεταφέρεται τό Ἀρχεῖον τοῦ Σχολείου, τά ἐπίσημα βιβλία καί τίτλοι ἐγγραφῶν τῶν μαθητῶν ὡς καί τά πολύτιμα ὄργανα Φυσικῆς (...). Τό δωμάτιον τοῦτο κρίνεται ὑπό τοῦ Συλλόγου ὡς τό ασφαλέστερον· τό πρός τήν αὐλήν παράθυρόν του φράσσεται διά σάκκων ἄμμου[8]*. Ὡσαύτως παραχωρεῖται εἰς τήν Παθητικήν Ἀεράμυναν ὁ α! ὄροφος ἐπί τῆς ὁδοῦ Σκουφᾶ κ(αί) ὁ β! ὄροφος, τό γραφεῖον τοῦ διευθυντοῦ μετά τοῦ τηλεφώνου καί τινα ἔπιπλα».* Το Σχολείο κατά διαστήματα υπολειτουργεί, είτε λόγω των επιτάξεων είτε λόγω της στράτευσης των εκπαιδευτικών του ή της απόσπασής τους σε διάφορες υπηρεσίες, όπως αυτή της λογοκρισίας, των συσσιτίων, των μαλλίνων πλεκτών κ.ά., αλλά και στο Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού. Στις 10 Νοεμβρίου ο διευθυντής σημειώνει: *«Παραχωροῦνται εἰς τήν Γ! Ὑποδιοίκησιν Παθητ. Ἀεραμύνης κ(αί) αἱ δύο πρῶται αἴθουσαι τοῦ γ! ὀρόφου τοῦ διδακτηρίου κ(αί) εἰς τήν Ἐθνικήν Ὀργάνωσιν τῆς Νεολαίας αἱ δύο κάτω αἴθουσαι τοῦ παραρτήματος τοῦ Σχολείου ἐπί τῆς ὁδοῦ Τσακάλωφ 42 πρός συγκέντρωσιν τῶν συλλεγομένων ἀντικειμένων ὑπό τῆς Ε.Ο.Ν. διά τόν μαχόμενον Στρατόν».* Στις 27 Νοεμβρίου η κατάσταση δυσκολεύει πολύ: *«ἐκκενοῦται κ(αί) τό μέχρι σήμερον μετασκευασθέν εἰς γραφεῖον τοῦ διευθυντοῦ δωμάτιον καί παραδίδεται εἰς τόν διοικητήν τῆς Παθητικῆς Ἀεραμύνης ἐν τῷ Σχολείῳ. Τά δ' ἐν αὐτῷ γραφεῖον, ἔπιπλα καί σκεύη μετακομίζονται εἰς τό ἕτερον γραφεῖον τῶν καθηγητῶν, τό ὁποῖον πληροῦται ἤδη τελείως, παραμεινάσης μόνον μιᾶς γωνίας αὐτοῦ ἐλευθέρας, διά τήν τοποθέτησιν τοῦ γραφείου τοῦ διευθυντοῦ».* Στις 28 Νοεμβρίου ολοκληρώνεται η επίταξη του Σχολείου, αυτή τη φορά από την Ενεργό Αεράμυνα: *«Ἐκκενοῦται ἡ ἀπομείνασα ἐν τῷ γ! ὀρόφῳ αἴθουσα ὡς ἀποθήκη τοῦ Σχολείου καί παραδίδεται μετά τῶν δύο ἄλλων αἰθουσῶν τοῦ αὐτοῦ ὀρόφου εἰς τήν Ἐνεργόν Ἀεράμυναν· τό ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ συγκεντρωμένον ὑλικόν μεταφέρεται ὡς τό πλεῖστον εἰς τό παράρτημα τοῦ Σχολείου».* Το αμφιθέατρο Φυσικής-Χημείας, στον 2ο όροφο, παραχωρήθηκε στην Γ΄ Υποδιοίκηση της Παθητικής Αεράμυνας και το υλικό του φυλάχτηκε στο γκαράζ της οικίας Κ. Λογοθέτη[9]. Η επίταξη αλλάζει χαρακτήρα στις 12 Δεκεμβρίου: *«Ἡ Γ! Ὑποδιοίκησις Παθ. Ἀερ. ἡ στεγαζομένη ἐν τῷ Σχολείῳ παραδίδεται εἰς τόν λοχαγόν κ. Ταμπουράκην (;) ὀνομαζομένη λόχος, καθ' ὅσον σχηματίζεται Σύν/μα Παθ. Ἀεραμύνης. Τό διατεθέν εἰς ταύτην*

8. Για τα μέτρα προστασίας του Αρχείου του Σχολείου βλ. και παρακάτω.

9. Σκληράκη, *Οδοιπορικό*, τ. Α΄, σ. 54 και υποσ. 34.

ὑλικόν τοῦ Σχολείου παραλαμβάνεται ὑπό τοῦ κ. Λοχαγοῦ». Τον Φεβρουάριο θα παρατηρηθούν νέες αλλαγές στον χαρακτήρα της επίταξης. Στις 8 Φεβρουαρίου ο διευθυντής θα γράψει: *«Χθές ὁ 3ος Λόχος Παθητικῆς Ἀεραμύνης παρέδωκε τάς κατεχομένας ὑπ' αὐτοῦ αἰθούσας εἰς τόν 2ον Λόχον Παθητικῆς Ἀεραμύνης, τοῦ ὁποίου μόνον τά στελέχη εἰσῆλθον εἰς τό Σχολεῖον».* Και στις 10 Φεβρουαρίου: *«Σήμερον ὁ 2ος Λόχος προέβη εἰς μεταρρυθμίσεις ἐν τῷ διδακτηρίῳ (προέκτασις τῆς ὑδραυλικῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ ἀνοικτοῦ προθαλάμου εἰς τήν αὐλήν τοῦ διδακτηρίου· κατασκευή κουζίνας ἐν τῷ προθαλάμῳ)».*

Το Σχολείο δαπάνησε πολλά χρήματα στις πολεμικές προετοιμασίες. Όπως μαθαίνουμε από την 151η Πράξη της Σχολικής Εφορείας[10], στις 25 Νοεμβρίου 1940, *«συνεπείᾳ τῆς πολεμικῆς καταστάσεως (...) πρός προφύλαξιν τοῦ διδακτηρίου καί τοῦ ὑλικοῦ τοῦ Σχολείου»*, δαπανώνται *«διά τήν μεταφοράν τῶν ἐπίπλων τοῦ Σχολείου κατά τήν ἐκκένωσιν τῶν αἰθουσῶν του, δρχ. 250»*, για άλλες μεταφορές επίσης 250 δρχ., για την πυροπροστασία του Σχολείου 3.400 δρχ., καθώς και *«δι' ἀγοράν 17 σακκίων κενῶν πρός πλήρωσιν δι' ἄμμου καί προφύλαξιν τοῦ παραθύρου τοῦ δωματίου τοῦ ἰσογείου ὀρόφου, εἰς ὅ φυλάσσεται τό ἀρχεῖον τοῦ Σχολείου, πρός 25 δρχ. ἕκαστον, δρχ. 425»*. Βεβαίως, διατίθενται και *«δρχ. 1.975 ἐκ τῶν πόρων τοῦ σχολ(ικοῦ) ταμείου» «δι' ἀγοράν 12 300/400 ὀκ(άδας) μαλλίου πρός κατασκευήν πουλόβερ καί καλτσῶν διά τόν μαχόμενον στρατόν»*. Χαρακτηριστική λεπτομέρεια η συμμετοχή στη Σχολική Εφορεία της δημοδιδασκαλίσσης Αλεξάνδρας Μάνου ως αναπληρώτριας του στρατευθέντος δημοδιδασκάλου Κωνσταντίνου Γιαννακοπούλου. Στην 152η Πράξη της Σχολικής Εφορείας (23 Δεκεμβρίου 1940) οι συνεισφορές των μελών της σχολικής κοινότητας *«εἰς τήν ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιωκομένου Ἐθνικοῦ σκοποῦ»* θα είναι εντονότερες, σύμφωνα και με τις σχετικές εγκυκλίους, ενώ το βάρος θα δοθεί σε οικογένειες στρατευμένων και στην ενίσχυση του Μεγάλου Πολεμικού Λαχείου[11]. Επισημαίνεται χαρακτηριστικά *«ὅτι ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον δέον νά ἐπιδειχθῇ διά τό κατώτερον προσωπικόν, τοῦ ὁποίου μέλη μάχονται διά τόν ὑπέρ τῶν ὅλων ἀγῶνα μας, διά τῆς παροχῆς αὐτῷ γενναιοδωροτέρου βοηθήματος»*. Εγκρίνεται μάλιστα δαπάνη 750 δρχ. σε καθέναν από τους τρεις εργαζομένους στο Σχολείο, επιστάτη Αναστάσιο Παπαγεωργίου και υπηρέτριες Μάρθα

10. Στο σχετικό Βιβλίο Πράξεων άλλοτε αναφέρεται ως Σχολική Επιτροπή και άλλοτε ως Σχολική Εφορεία.

11. Υπουργική Απόφαση αριθ. Μ.14724 (Φ.Ε.Κ. 262, τ. Β΄, 19-11-1940).

Δασκαλοπούλου και Ειρήνη Σκαρτσάλη(;), *«ὡς ἔχοντας υἱούς ὑπηρετοῦντας ἐν τῷ πεδίῳ τῶν μαχῶν ὡς ὁπλίτας»*. Σχετικώς με το Μεγάλο Πολεμικό Λαχείο διευκρινίζεται η πλήρης διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί από το Σχολείο, η οποία εξάλλου θα απασχολήσει και επόμενες συνεδριάσεις της Εφορείας. Το μέλος της Σχολικής Εφορείας και δημοτικός σύμβουλος Άγγελος Παπαναστασίου, ως επιστρατευθείς, θα απουσιάσει από τις περισσότερες συνεδριάσεις. Πρόκειται για τον απόστρατο στρατιωτικό και σαμποτέρ, περισσότερο γνωστό ως ο παράτολμος κινηματογραφιστής της κατεχόμενης Αθήνας[12]. Στα έξοδα που θα ακολουθήσουν, όσο ακόμη διαρκεί το Αλβανικό Έπος του ελληνικού στρατού, ξεχωρίζουν η δαπάνη *«δι' ἕνα χάρτην τῆς Ἀλβανίας δρχ. 57»*, καθώς και *«διά 5 ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου* «Διατί εἴμεθα οἱ θερμότεροι πατριῶται» *δραχ. 100»*, στις 10 Μαρτίου 1941 (Πράξις 157). Κανένα αντίτυπο δεν βρίσκεται σήμερα στη Βιβλιοθήκη μας[13].

Μετά την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα, το κτήριο θα επιταχθεί από τους Γερμανούς[14]. Ο διευθυντής τού Σχολείου θα σημειώσει στο Ημερολόγιο: *«Ἀπρίλιος 1-27. Γενομένης Γερμανικῆς κατοχῆς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν οἱ ἄνδρες τῶν λόχων τῶν κατεχόντων τό διδακτήριον ἑτοιμάζονται νά ἀπολυθῶσι»*. Το Σχολείο, όταν έπρεπε πια να επαναλειτουργήσει εκτός κτηρίου, ώστε, σύμφωνα με τις κατοχικές εντολές να ολοκληρωθεί το σχολικό έτος 1940-1941, στεγάστηκε στο παράρτημα που του ανήκε επί της οδού Τσακάλωφ 42, στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου και σε δωμάτιο που παραχωρήθηκε από τον αρχίατρο Αραβαντινό[15], πατέρα μαθητή[16], όπως διαβάζουμε σχετικά στην 13η Πράξη του σχολικού έτους 1940-41. Ο Σύλλογος Διδασκόντων προσκλήθηκε το Σάββατο 6 Ιουνίου 1941 από τον διευθυντή Αναστάσιο Λεγάκι στο παράρτημα της Τσακάλωφ. Εκεί, μεταξύ άλλων, αποφασίζεται ότι, με τη σύμφωνη γνώμη του Επόπτη του Σχολείου, καθ. Ν.

12. Μ. Ψαρά, «Ο τολμηρός... κάμεραμαν της κατοχής», εφημ. *Το Έθνος,* φ. 4-2-2010.

13. Του Αντωνίου Καραγιάννη, τύποις Ερμού, σελίδες 19. Υπάρχουν τρία αντίτυπα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, όχι όμως και στην Εθνική. Επίσης, σώζονται δύο αντίτυπα στη Βιβλιοθήκη της Φιλοσοφικής Αθηνών, ένα στο Σπουδαστήριο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (χαρακτηρισμένο ως σπάνιο υλικό) και ένα στο Σπουδαστήριο Ιστορίας.

14. Για επιτάξεις σχολικών κτηρίων από τις κατοχικές δυνάμεις βλ. γενικά Κ. Καλαντζής, *Η παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951*, Αθήνα 2002, σ. 106 και Δ. Τζήκα, «Η εκπαίδευση στην περίοδο της Κατοχής», στο: Σ. Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις*, τ. Β΄: Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010, Αθήνα 2011, σ. 205.

15. Συντάκτης στη Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια (1929-1930).

16. Σκληράκη, *Οδοιπορικό*, τ. Α΄, σ. 55.

Εξαρχόπουλου, οι έξι ανώτερες γυμνασιακές τάξεις θα στεγασθούν κατά το επόμενο σχολικό έτος στον ιερό ναό του Αγίου Διονυσίου, *«ἡ Δ΄ τάξις τοῦ Δημοτικοῦ εἰς αἴθουσάν τινα εὐγενῶς παραχωρησθεῖσαν ὑπό τοῦ Γεν. Ἀρχιάτρου κ. Ἰ. Ἀραβαντινοῦ, αἱ δέ λοιπαί ἤτοι Α΄, Β΄, Γ΄ καί Ε΄ Δημοτικοῦ ὡς καί ἡ Α΄ καί ἡ Β΄ Γυμνασίου ν(έου) τ(ύπου) ἐν τῷ Παραρτήματι τοῦ Σχολείου»*. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην ίδια Πράξη σημειώνεται: *«Ἐν τέλει ὁ κ. Διευθυντής ἐτόνισεν, ὅτι ἀπαγορεύεται ἐν τῷ Σχολείῳ πᾶσα πολιτική συζήτησις, ἐπικρίσεις ἤ ἐκδηλώσεις διά τόν Γερμανικόν ἤ Ἰταλικόν στρατόν καί ἐν γένει τόν διεξαγόμενον πόλεμον. Ἐτόνισεν ἐπίσης, ὅτι πρέπει οἱ κ. καθηγηταί νά γνωρίσωσι τήν ἀπαγόρευσιν ταύτην καί εἰς τούς μαθητάς, καθ' ὅσον θά τιμωρηθῇ πᾶς μή συμμορφούμενος συμφώνως καί τῷ σχετικῷ Διατάγματι τῆς Σεβαστῆς Κυβερνήσεως»*.

Τα έξοδα αλλάζουν χαρακτήρα και αντί του Μεγάλου Πολεμικού Λαχείου[17] διαβάζουμε στην 164η Πράξη της Σχολικής Εφορείας (2 Ιουνίου 1941): *«διά τήν ἀγοράν μιᾶς σφραγῖδος δραχ. 40, διά τήν ἐκκένωσιν τοῦ ὕδατος τοῦ πλημμυρίσαντος τό λεβητοστάσιον τοῦ καλοριφέρ κατά τό διάστημα τῆς κατοχῆς τοῦ κτηρίου ὑπό τοῦ Γερμανικοῦ στρατοῦ δραχμαί 300»*.

Στις 31 Ιουλίου 1941, με την 165η Πράξη της, η Σχολική Εφορεία αποφασίζει μεταξύ άλλων δαπάνες: *«διά τήν τακτοποίησιν τῶν αἰθουσῶν διδασκαλίας ἐν τῷ Παραρτήματι, καί τήν μεταφοράν θρανίων, καρεκλῶν καί πινάκων ἐκ τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου εἰς τήν Ἐκκλησίαν διά τήν λειτουργίαν τῶν τάξεων δραχ. 250, (...) διά τήν μεταφοράν ἐπίπλων καί βιβλίων ἐκ τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου εἰς τό Παράρτημα δραχ. 100, διά τήν μεταφοράν ἐπίπλων ἐκ τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τοῦ Π.Σ.Π.Α. εἰς τό παράρτημα αὐτοῦ δραχ. 320»*.

Καθώς το στεγαστικό ζήτημα δεν έχει αντιμετωπιστεί επαρκώς, με την 16η Πράξη του ίδιου σχολικού έτους, το οποίο είχε πλέον παραταθεί μέχρι τον Δεκέμβριο, αναζητούνται νέοι χώροι[18]. Προλογικά *«ὁ κ. Διευθυντῆς ἀνακοινοῖ τήν ὑπ' ἀρίθ. 936 ἐγκύκλιον Διαταγήν τοῦ Σ(εβαστ)οῦ Υπουργείου Ἐθν(ικῆς) Παιδείας κοινοποιοῦσαν τήν ὑπ' ἀρίθ. 63 ἐπιστολ(ήν) τοῦ κ. Προέδρου τῆς Κυβερνήσεως περί μή πολιτικολογίας τῶν ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν, ἀντ' ἀφοσιώσεως εἰς τά ἔργα αὐτῶν.*

»Ἀκολούθως ὁ κ. Διευθυντής ἀναφέρει τά ἐξῆς. Λόγῳ τῆς ἐν τῷ παραρ-

17. Το Μεγάλο Πολεμικό Λαχείο καταργήθηκε από την κατοχική κυβέρνηση με την Υπουργική Απόφαση αριθ. Μ.6155 (Φ.Ε.Κ. 114, τ. Β΄, 10-7-1941).

18. Στο πρακτικό δεν αναφέρεται ο τόπος συνεδριάσεως, παρά μόνον ότι προσκλήθηκε από τον διευθυντή «*ὁ Σύλλογος τῶν διδασκόντων ἐν τῷ Πειραματικῷ Σχολείῳ Παν/μίου Ἀθηνῶν*».

τήματι συγκεντρώσεως πάντων τῶν ἐπίπλων τοῦ Σχολείου διαθέτομεν μόνον 4 αἰθούσας διδασκαλίας, εἰς ἃς θά στεγασθῇ τό Δημοτικόν Σχολεῖον. Συνεπῶς παρίσταται ἀνάγκη ἐξευρέσεως οἰκήματος διαθέτοντος 4 τουλάχιστον αἰθούσας, ἵνα ἐν αὐταῖς στεγασθῶσιν αἱ 8 τάξεις τοῦ Γυμνασίου διά πρωινῆς καί ἀπογευματινῆς ἐργασίας. Διά τόν σκοπόν τοῦτον παρακαλῶ, ὅπως ἕκαστος φροντίσῃ, ὅπως ἐξευρεθῇ τοιοῦτον οἴκημα».

Με την ίδια Πράξη αποφασίστηκε προσωρινά η στέγαση των διαφόρων τάξεων στο Παράρτημα, την εκκλησία του Αγίου Διονυσίου, το δωμάτιο της οικίας Αραβαντινού και επιπλέον η Στ΄ Γυμνασίου *«εἰς τήν ὑπό τῆς Σ(εβαστ)ῆς Πρυτανείας τοῦ Πανεπιστημίου διατεθεῖσαν ἐν τῷ Πανεπιστημιακῷ γυμναστηρίῳ αἴθουσαν»*, στη διασταύρωση δηλαδή Χαριλάου Τρικούπη και Ναυαρίνου[19].

Και πάλι η Σχολική Εφορεία θα δαπανήσει (Πράξις 166, 10 Δεκεμβρίου 1941) *«διά τήν μεταφοράν ἐπίπλων τοῦ Σχολείου ἐκ τοῦ κεντρικοῦ Διδακτηρίου εἰς τήν Ἐκκλησίαν, τό Παράρτημα τοῦ Σχολείου καί τό Ἀκαδημαϊκόν Γυμναστήριον δρχ. 1075»*. Παρόμοια έξοδα, διαρκώς αυξανόμενα λόγω του πληθωρισμού, θα γίνονται μέχρι το τέλος της Κατοχής[20]. Θα ξεχωρίσουν για το ύψος τους η μεταφορά του αποθηκευμένου στην οικία Λογοθέτου σκελετού του αμφιθεάτρου στο Παράρτημα (7.500 δρχ.) καθώς και η μεταφορά – με αγορά τηλεφωνικού καλωδίου – της τηλεφωνικής γραμμής από το κεντρικό κτήριο στο παράρτημα (16.800 + 1548,30 δρχ.)[21].

Οι μήνες της Κατοχής περνούν με το Σχολείο να υπολειτουργεί. Χαρακτηριστικός είναι ο απολογισμός που καταγράφεται στη 10η Πράξη του σχολικού έτους 1942-43, σύμφωνα με την *«ὑπ' ἀρίθ. 27.808 τῆς 22ας Μαΐου 1943 λείαν ἐπείγουσαν ἀπόφασιν τοῦ Σ(εβαστ)οῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καί Ἐθνικῆς Παδείας»*.

Το κτηριακό πρόβλημα επανεμφανίζεται στην 8η Πράξη του σχολικού έτους 1943-44, το οποίο άρχισε στις 10 Ιανουαρίου 1944. Κατ' αρχάς, ο Σύλλογος διδασκόντων αποδέχεται ομόφωνα την πρόταση που διατυπώνει ο διευθυντής του Σχολείου, με την ιδιότητα του Γενικού Επιθεωρητού Εκπαιδεύσεως, να επιλέξουν την κανονική λειτουργία τού Σχολείου και όχι την *«ὑπό τύπου φροντιστηρίων (...) ἀναλόγως τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν ἑνός*

19. Για τη θέση του Πανεπιστημιακού Γυμναστηρίου, βλ. τη μαρτυρία του αποφοίτου '40 Μ. Οικονομάκου στο Σκληράκη, *Οδοιπορικό*, τ. Β΄, σ. 345.

20. Βλ. Πράξιν 167.

21. Βλ. Πράξιν 171.

ἑκάστου σχολείου». Το καθοριστικό στοιχείο για την απόφαση ήταν ότι *«ἐπετεύχθη καί ἡ ἄρσις τῆς ἐπιτάξεως τοῦ διδακτηρίου διά τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν ἐν αὐτῷ στεγασθέντων προσφύγων»*. Ο Σύλλογος αποφασίζει να αρχίσει τη λειτουργία του Σχολείου *«ἄνευ τῆς ὑπὸ τῶν μαθητῶν καταβολῆς χρηματικοῦ τινος ποσοῦ, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἐκ τῆς τοιαύτης πληρωμῆς δημιουργοῦνται ὅροι παρακωλύοντες τό ἔργον τῆς διδασκαλίας καί τῆς καθόλου ἀγωγῆς»*. Τέλος, το Σχολείο μοιράζεται σε δύο βάρδιες λειτουργίας (8:00-10:15 και 10:15-12:30), *«ἵνα οὕτω ἀποφευχθῇ ἡ κατά τάς μετά μεσημβρίαν ὥρας διδασκαλία μαθητῶν τάξεῶν τινων, ἥτις ὑπό τάς σημερινάς συνθήκας θά ἦτο ἀδύνατος. Ἐπειδή ὅμως ἀπαιτοῦνται ἕξ (6) αἴθουσαι δι' ἕκαστον τῶν τμημάτων τούτων, ἐνῶ τό Σχολεῖον ἡμῶν διαθέτει μόνον 4, ἀποφασίζεται ὅπως χρησιμοποιηθῶσιν ἡ ἐν τῇ ὁδῷ Σίνα 33 αἴθουσα τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας ὡς καί μία αἴθουσα τῆς οἰκίας τοῦ κ. Ἀραβαντινοῦ, τό ἐνοίκιον τῆς ὁποίας θά ἀναλάβῃ νά καταβάλλῃ ὁ Σύλλογος τῶν Γονέων τοῦ Σχολείου»*.

Το υλικό του αμφιθεάτρου Φυσικής-Χημείας, το οποίο φυλασσόταν στο γκαράζ Λογοθέτη, μεταφέρθηκε στις 2 Μαΐου 1942 στο υπόγειο του πανεπιστημιακού μεγάρου της οδού Σόλωνος και ένα μικρό μέρος του στο παράρτημα της Τσακάλωφ. Το ίδιο το αμφιθέατρο ανατινάχθηκε τον Οκτώβριο του 1944 με δυναμίτιδα που είχαν τοποθετήσει τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής κατά την αναχώρησή τους, με σκοπό να ανατινάξουν ολόκληρο το διδακτήριο, το οποίο εν τέλει διασώθηκε χάρη στις προσπάθειες των περιοίκων[22]. Όπως φαίνεται πάντως στο Βιβλίο Υλικού του Σχολείου, τα περισσότερα και τα ποιοτικότερα αντικείμενα της περιουσίας του, αγορασμένα με χρήματα του Υπουργείου Παιδείας, του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Συλλόγου Γονέων και άλλων, καταστράφηκαν ή *«ἀνηρπάγησαν ὑπό τῶν Γερμανῶν»*.

Το 1947 ο καθηγητής Εξαρχόπουλος, παραχωρώντας την Εποπτεία του Σχολείου στον καθηγητή Καλλιάφα και αναφερόμενος στον Σύλλογο Γονέων θα επισημάνει: *«Ἡ τελευταία δέ γενναιοτάτη εἰσφορά τοῦ συλλόγου τῶν γονέων εἶναι ἡ ἑπομένη: Ἀφοῦ ἐπετεύχθη ἡ ἐκκένωσις τοῦ Διδακτηρίου, εἰς τό ὁποῖον ἐπὶ σειράν ἐτῶν ἐστεγάζοντο σώματα Ἑλληνικοῦ στρατοῦ καί κατόπιν Γερμανοί και μετά τούτους Ἄγγλοι, παρελάβομεν τό οἴκημα ἐν οἰκτρᾷ, ὡς εἰκός, καταστάσει. (...) Ἀνέλαβον λοιπόν οἱ γονεῖς καί συνεκέντρωσαν μέχρι τοῦδε ποσόν ὑπερβαῖνον τά τριάκοντα ἑκατομμύρια δραχμῶν ὅπερ*

22. Σκληράκη, *Οδοιπορικό*, τ. Α΄, σ. 54.

διετέθη πρός ἐπισκευήν καί ἐξωραϊσμόν τοῦ Διδακτηρίου ὅπως ἐπανέλθῃ τοῦτο εἰς τήν προτέραν αὐτοῦ κατάστασιν»[23]. Και στον απολογισμό που κάνει για τη λειτουργία του Σχολείου μετράει 14 χρόνια, από το 1925, έτος ίδρυσης, μέχρι το 1939, έτος πρώτης επίταξης. Δεν θεωρεί, δηλαδή, ότι λειτούργησε το Σχολείο από το 1939 ως το 1946.[24]

Συγκινητικές είναι οι ιστορίες δύο εκ των εκπαιδευτικών του Σχολείου. Ο Αναστάσιος Λεγάκις, κάτοικος Νεαπόλεως, οδού Μαυρομιχάλη 168[25], δεύτερος χρονολογικά διευθυντής του Π.Σ.Π.Α., από τις 26 Ιανουαρίου 1931 μέχρι το 1944-45, και πατέρας μαθητών του Σχολείου, υπέγραψε στις 15 Δεκεμβρίου 1941 την 20ή Πράξη του Συλλόγου Διδασκόντων όπου μεταξύ άλλων αναφερόταν και ο θάνατος του γιου του Νικολάου, ο οποίος, 16 ετών (γεννημένος το 1925), θα φοιτούσε στην Ε΄ Γυμνασίου παλαιού τύπου, με βαθμό πάνω από 17. Από το Βιβλίο του Γενικού Ελέγχου μαθαίνουμε ότι ο μαθητής απεβίωσε στις 2 Μαΐου 1941. Όπως πληροφορηθήκαμε εντελώς πρόσφατα από συγγενείς της οικογένειας, ο μαθητής πέθανε, επειδή ασθένησε κατά τη διάρκεια υποχρεωτικής συμμετοχής του σε κατοχική εκδήλωση στο Πεδίον του Άρεως.

Ο φιλόλογος Νικόλαος Σκιαδόπουλος, κάτοικος Πευκακίων και εκπαιδευτικός του Σχολείου από το 1931-1932, μέλος της Σχολικής Επιτροπής και αναπληρωτής του διευθυντού[26], πέθανε με τραγικό τρόπο κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Δάσκαλος του Λεωνίδα Κύρκου, του Ζάχου Χατζηφωτίου και πολλών άλλων, σκοτώθηκε στο Θησείο, όπου του άρεσε να κάθεται και να διαβάζει, όταν προσπάθησε να συμφιλιώσει Έλληνες που τσακώνονταν. Η μία εκδοχή αναφέρεται σε παρέμβασή του με τη φράση «Έλληνες πάψτε να αλληλοεξοντώνεσθε» σε διαφωνία ΕΑΜίτη και Χίτη[27], ενώ η άλλη περιγράφει το περιστατικό ως παγίδα Γερμανών[28] ή γερμανο-

23. Ν. Εξαρχόπουλος, *Το Πειραματικόν Σχολείον του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα 1947, σ. 6-7.

24. Εξαρχόπουλος, *Τὸ Πειραματικόν*, σ. 1-2.

25. Βιβλίον Διευθύνσεων προσωπικοῦ, μαθητῶν και κηδεμόνων.

26. Βλ. την 2αν Πράξιν του σχολικού έτους 1941-42 της 19ης Φεβρουαρίου 1942.

27. Σκληράκη, *Οδοιπορικό*, τ. Β΄, σ. 342, μαρτυρία που άκουσε ο απόφοιτος του Σχολείου μας Ζάχος Χατζηφωτίου, όταν επέστρεψε το 1945 από τη Μέση Ανατολή.

28. Σκληράκη, *Οδοιπορικό*, τ. Α΄, σ. 178, μαρτυρία του αποφοίτου του Σχολείου μας Αλεξάνδρου Μαγκάκη.

τσολιάδων[29]. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο εκρηκτικός χαρακτήρας του ψηλού και επιβλητικού φιλολόγου – πολλές φορές έβγαινε από τον Άγιο Διονύσιο, όπου έκανε μάθημα, και έβριζε απειλώντας τους Γερμανούς που βρίσκονταν στο επιταγμένο Σχολείο – καθώς και η αγάπη του για την κατεχόμενη χώρα του του στοίχισαν τη ζωή.

Το Πρακτικό του Συλλόγου[30], στο οποίο ο διευθυντής ανακοινώνει τον θάνατο του καθηγητή Σκιαδόπουλου, είναι συγκινητικότατο:

«Ὁ κ. Διευθυντὴς γνωρίζων εἰς τὸν Σύλλογον τὸν ὅλως αἰφνίδιον θάνατον τοῦ συναδέλφου κ. Σκιαδοπούλου λέγει τά ἑξῆς:

Μέ βαθυτάτην θλῖψιν καί συντετριμμένην τήν καρδίαν ἀναγγέλλω κ. Συνάδελφοι τόν θάνατον ἀγαπητοῦ συναδέλφου τοῦ Νικολάου Σκιαδοπούλου, τόν ὁποῖον σκληρά μοῖρα ἀφήρπασεν αἰφνιδίως ἀπό τάς ἀγκάλας προσφιλεστάτης θυγατρός καί ἀδελφοῦ καί ἀπό τοῦ μέσου ἡμῶν τῶν ἀγαπητῶν του συναδέλφων. Παρακαλῶ, ὅπως εἰς μνήμην τοῦ ἀειμνήστου συναδέλφου τηρήσωμεν ἑνός λεπτοῦ σιγήν.

Ἀκολούθως ὁ Σύλλογος τῇ εἰσηγήσει τοῦ κ. Διευθυντοῦ ἀποφασίζει:

1) Νά ἐκφράσῃ τά βαθύτατα συλλυπητήριά του εἰς τήν οἰκογένειαν τοῦ μεταστάντος.

2) Νά καταθέσῃ εἰς μνήμην αὐτοῦ τό ποσόν τῶν 500.000 δρχ. ὑπέρ τῆς Κερκυραϊκῆς Ἑνώσεως «Ἅγιος Σπυρίδων» διά τά μαθητικά συσσίτια Κερκύρας.

3) Νά τελέσῃ θρησκευτικόν μνημόσυνον.

καί 4) Νά δημοσιευθῇ ἡ ἀπόφασις αὕτη διά τῶν ἐνταῦθα ἐκδιδομένων ἡμερησίων ἐφημερίδων "Ἐλεύθερον Βῆμα καὶ Καθημερινή"»[31].

Το όνομά του θα διαγραφεί τη χρονιά 1942-43 από το *Βιβλίον Διευθύνσεων προσωπικοῦ, μαθητῶν καί κηδεμόνων*.

Στο Βιβλίο του Διευθυντή, ως Γενικού Επιθεωρητού Εκπαιδεύσεως, παρατηρείται ότι ενώ γενικά οι μακροχρόνιες άδειες είναι από σπάνιες έως ανύπαρκτες, από 30/9/42 έως 8/12/42 τρεις εκπαιδευτικοί λαμβάνουν

29. Προφορική μαρτυρία αποφοίτων της δεκαετίας ’40, συνεντεύξεις στην κυρία Παναγοπούλου κατά το έτος 2013. Οι συνεντεύξεις που συγκεντρώνονται στο Αρχείο τού Σχολείου θα αρχειοθετηθούν και θα δημοσιευθούν.

30. Πράξις 7η, 30 Δεκεμβρίου 1943, δημοσιευμένη στο Σκληράκη, *Οδοιπορικό*, τ. Α΄, σ. 178-179.

31. Εντοπίσαμε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων το φύλλο της *Καθημερινής*, Τετάρτης 5 Ιανουαρίου 1944, όπου δημοσιεύεται πράγματι το παρόν ψήφισμα του Συλλόγου, όχι όμως και το φύλλο του *Ἐλευθέρου Βήματος*.

μακροχρόνιες αναρρωτικές άδειες και ένας εξ αυτών τρεις φορές. Για τον εκπαιδευτικό που πήρε τις τρεις άδειες, ευρισκόμενο μάλιστα *«ἐν Μελιγαλᾷ»* (συνολικά τρεις μήνες), οι λόγοι που καταγράφονται διαδοχικά είναι η τυφική λοίμωξη, η εξάντληση συνεπεία τύφου και ο ενδημικός εξανθηματικός τύφος. Οι άλλοι δύο εκπαιδευτικοί ασθένησαν ο ένας *«ἐξ ἐμπυρέτου ἐντεροκωλίτιδος μετά δυσεντεροειδῶν φαινομένων»* (3 μήνες άδεια) και η άλλη *«ἐκ σιτιογενοῦς ἀτονίας»* (1 μήνας άδεια)[32]. Οι ασθένειες των δύο πρώτων εκπαιδευτικών, καθώς είναι λοιμώδεις, μπορούν εύκολα να συνδεθούν με τις υγειονομικές συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού την περίοδο της Κατοχής. Η διάγνωση της τρίτης περίπτωσης, αν και δεν συνάδει με κάποιον δόκιμο ιατρικό όρο, θα μπορούσε πάντως να αποδοθεί ως εξάντληση λόγω ασιτίας. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι αν οι περιπτώσεις αυτές δεν ανταποκρίνονται στην πραγματική κατάσταση των ενδιαφερομένων, αποτελούν ενδείξεις για τους λόγους για τους οποίους χορηγούνταν αναρρωτικές άδειες την υπό εξέταση περίοδο. Ίσως αποτελεί τυχαίο γεγονός, πάντως στο Βιβλίον Απουσίας Διδασκάλων αναφέρεται την ίδια περίοδο η μοναδική άδεια λόγω τραυματισμού[33].

Οι προσπάθειες των κατοχικών στρατευμάτων να αλώσουν το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αποτυπώνονται εύγλωττα στην εισαγωγή της διδασκαλίας της Ιταλικής αρχικά και της Γερμανικής γλώσσας ακολούθως[34]. Στο αρχείο του Σχολείου μας σώζονται οι σχετικές πράξεις ανάληψης διδακτικών καθηκόντων, αλλά και οι τίτλοι των προς διδασκαλία συγγραμμάτων. Έτσι, καταργούνται για τις μικρές γυμνασιακές τάξεις τα αγγλικά και τα γαλλικά και αντικαθίστανται από τις γλώσσες των κατακτητών.

Κλείνοντας, θα επιχειρήσουμε μία σύντομη αναφορά στους μαθητές του

32. Πράξεις 34η (30/9/1942), 35η (30/9/1942).

33. Βιβλίο Απουσίας Διδασκάλων και Καθηγητών, 18/9/1942 και 21/9/1942. Βλ. και Βιβλίο Διευθύνσεων Προσωπικού.

34. Ν. Βαλσαμόπουλος, *Ιστορία του δασκαλικού συνδικαλισμού,* Αθήνα 1983, σ. 168-169 και Τζήκα, «Εκπαίδευση», σ. 206. Το θέμα έχει αναλυθεί ως προς το σκέλος της Γερμανικής γλώσσας στο Φ. Κουτσούκου, «Πτυχές της γερμανικής πολιτιστικής πολιτικής στην κατοχική Ελλάδα: Η πολιτική εξάπλωσις της Γερμανικής γλώσσας», *Νεοελληνικά Ιστορικά* 1 (2008), 251-282. Για αντίστοιχες, πολύ σκληρότερες όμως, ενέργειες των βουλγαρικών δυνάμεων κατοχής στη Μακεδονία βλ. Καλαντζής, *Παιδεία,* σ. 102 και Χ. Τζήκας, Α. Τζιντζίδης & Γ. Δασκάλου, «Η βουλγαρική κατοχή (1941-1944) και οι Έλληνες εκπαιδευτικοί της περιοχής των Σερρών», στο: Ν. Γεωργιάδης, Κ. Σαραφίδου & Π. Δεμίρογλου (επιμ.), *Ο εκπαιδευτικός και το έργο του. Παρελθόν-παρόν-μέλλον. 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο ΕΤΕΑΔ*, Δράμα 2010, σ. 145-146.

Σχολείου μας τα χρόνια της Κατοχής. Τα ιδιαίτερα βιβλία που τηρούνταν στο Πειραματικό, όπως αυτά των ψυχοσωματικών μετρήσεων[35] ή αυτά των συναντήσεων με τους γονείς, δεν τηρούνται κατά την περίοδο της Κατοχής. Έτσι, βασική πηγή πληροφοριών αποτελούν ο Γενικός και ο Ειδικός Έλεγχος. Στο τέλος του διδακτικού έτους υπήρχε ένας στατιστικός πίνακας και δηλώνονταν για κάθε τάξη τα στοιχεία: εγγραφές, μετεγγραφές, προαγωγή ή παραπομπή μαθητών και απόρριψη. Στα χρόνια της Κατοχής σχεδόν όλοι οι μαθητές προάγονται ή απολύονται, εκτός από εκείνους που διακόπτουν τη φοίτησή τους.

Από τα παραπάνω βιβλία προκύπτουν διάφορες ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Πολλές αφορούν στο επάγγελμα του πατέρα. Οι φοιτώντες στο Σχολείο προέρχονται κατά κύριο λόγο από αστικές οικογένειες. Συχνά καταγράφεται η ένδειξη *«ἀξιωματικός ἐν ἀποστρατείᾳ»*. Πρόκειται για γονείς που ήσαν αξιωματικοί και μετά τη συνθηκολόγηση αποστρατεύτηκαν υποχρεωτικά. Άλλοτε, αντί επαγγέλματος, αναγράφεται η ένδειξη *«ὀρφανός»*. Η μεγαλύτερη συχνότητα με την οποία απαντά στα χρόνια της Κατοχής επιτρέπει υποθέσεις σύνδεσης του θανάτου του πατέρα με την Κατοχή. Εξάλλου, σε κάποιες περιπτώσεις, όπως αυτή του μαθητή Διαμαντάκη, αναφέρεται: *«υἱός φονευθέντος ἀξιωματικοῦ ἐν πολέμῳ»*. Η συνέχιση της έρευνας προς αυτήν την κατεύθυνση θα μπορούσε να αποβεί ωφέλιμη.

Σε τρεις περιπτώσεις καταγράφεται στον Γενικό Έλεγχο θάνατος μαθητή. Αναφέρθηκε ήδη η θλιβερή ιστορία του γιου του διευθυντή του Σχολείου Νικολάου Λεγάκι. Ο πρώτος, όμως, μαθητής του Σχολείου που πέθανε, πιθανότατα από τις κακουχίες της Κατοχής, ήταν ο Δημήτρης, γιος του εργοστασιάρχη Παναγιώτη Γυφτόπουλου. Οι απουσίες του μαθητή πάντως ήταν και παλαιότερα αρκετές και στο Βιβλίο Επικοινωνίας με τους γονείς αναφέρονται η αδυναμία και η ατονία που έδειχνε ο μαθητής ήδη πριν από την Κατοχή. Φαίνεται ότι δεν μπόρεσε να αντέξει τον χειμώνα του ’41 και πέθανε το 1942. Τέλος, απεβίωσε και μία μαθήτρια του Δημοτικού του Σχολείου μας. Πρόκειται για την Πηνελόπη Πετροπετσιώτου, η οποία πέθανε το 1943.

Αξίζει να αναφερθούν οι περιπτώσεις δύο μαθητών, του Ασσέο Ιωσήφ και του Μπεναζίλιο Μωρίς. Πρόκειται για *«Ἰσραηλῖτες»* όπως αναγράφεται

35. Για τις μετρήσεις βλ. Α. Στριφτού-Κριαρά, «Ο ατομικός φάκελος των μαθητών (σημασία, ψυχολογική ανάλυσις, χρησιμοποίησις των αυτών στοιχείων)», *Δημοσιεύματα Π.Σ.Π.Α.* 3 (1936), 43-89. Η διενέργεια των μετρήσεων καταγράφεται ως γεγονός και στο Ημερολόγιο του Πειραματικού Σχολείου.

χαρακτηριστικά. Εντύπωση προκαλεί ότι είναι δημότες Θεσσαλονίκης και μετεγγράφονται στο Σχολείο μας στα χρόνια τής Κατοχής[36]. Ωστόσο, το 1942 ο Ασσέο έχει 92 απουσίες, ενώ το σχολικό έτος διήρκεσε μόλις τρεις μήνες. Και οι δύο φαίνεται πως διέκοψαν τη φοίτηση. Συμπληρώθηκαν όμως αργότερα με άλλο μελάνι οι βαθμοί τους καθώς και η ένδειξη ότι *«ἐξητάσθη συμφώνως τῆς ὑπ' ἀρίθ. 1303/22-1-1945 ἀποφάσεως Ὑπ. Παιδείας (Πράξις Συλλόγου ὑπ' ἀρ. 1η τῆς 5-3-45)»*.

Τέλος, απόφοιτος του Σχολείου το 1940 υπήρξε και ο Δημήτρης Λόης. Στην Κατοχή ήταν μέλος της Π.Ε.Α.Ν. (*Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων*)[37]. Ο αρχηγός Κ. Περρίκος, αξιωματικός της Αεροπορίας που είχε αποταχθεί από τη δικτατορία του Μεταξά, μαζί με εννέα ΠΕΑΝίτες οργάνωσαν στις 20 Σεπτεμβρίου 1942 την ανατίναξη της Ε.Σ.Π.Ο. (*Εθνικοσοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωσις*, με αρχηγό τον γιατρό Σπ. Στεροδήμο) γερμανόφωνης οργάνωσης που στεγαζόταν στη συμβολή Γλάδστωνος και Πατησίων και αποσκοπούσε στην αποστολή Ελλήνων εργατών στη Γερμανία και τη συγκρότηση ελληνικών μαχητικών τμημάτων για να πολεμήσουν με τους Ναζί εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Αποτέλεσμα του εγχειρήματος ήταν να σκοτωθούν ή να τραυματιστούν πολλοί Γερμανοί και Έλληνες συνεργάτες τους. Οι ραδιοφωνικοί σταθμοί στο Λονδίνο και τη Μόσχα μιλούσαν με ενθουσιασμό για το εγχείρημα, χαρακτηρίζοντάς το ως το μεγαλύτερο σαμποτάζ στην κατεχόμενη Ευρώπη. Οι περισσότεροι από τα μέλη της Π.Ε.Α.Ν. καταδόθηκαν στη Γκεστάπο από τον Πολύκαρπο Νταλιάνη. Τα αδέλφια Δημήτρης και ο Πέτρος Λόης (απόφοιτοι '40 και '41 αντίστοιχα) συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στη φυλακή. Ο Δημήτρης εκτελέστηκε από τους Γερμανούς στην Καισαριανή μαζί με άλλους, μέλη της Π.Ε.Α.Ν.,

36. Προφανώς για να αποφύγουν τις διώξεις στην υπό γερμανική κατοχή Θεσσαλονίκη, οι οποίες άρχισαν τον Απρίλιο του 1941 και εντατικοποιήθηκαν τον Ιούλιο του 1942. Στην Αθήνα, αντιθέτως, οι Ιταλοί έλαβαν μέτρα προστασίας των διωκόμενων Εβραίων, προκαλώντας ωστόσο ακόμη μεγαλύτερη πίεση από τους Γερμανούς, οι οποίοι δραστηριοποίησαν ακόμη και την ΕΣΠΟ (για την οποία βλ. παρακάτω) εναντίον τους (Α. Μενεξιάδης, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: μνημεία και μνήμες*, Αθήνα 2007, κυρίως σ. 32 και 144). Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια είναι ότι ο αρχιραββίνος της Θεσσαλονίκης βρήκε καταφύγιο σε οικία στο Κολωνάκι, την περιοχή όπου στεγάζεται και το Σχολείο μας (Μενεξιάδης, *Ολοκαύτωμα*, σ. 145).

37. Ε. Χατζηβασιλείου, *Π.Ε.Α.Ν. – Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων*, Αθήνα 2005. Ειδικά για τη σύλληψη και την εκτέλεση του Δημήτρη Λόη βλ. σ. 123-136. Βλ. ακόμη Σ. Τουρνάκης, *Π.Ε.Α.Ν., οι βομβιστές της ελευθερίας*, Οι Μονογραφίες του Περιοδικού *Στρατιωτική Ιστορία* αρ. 59, 2010, και ειδικά για την οικογένεια Λόη σ. 66-70.

στις 7 Ιανουαρίου 1943. Η προτομή του βρίσκεται επί της οδού Γλάδστωνος μαζί με αυτές των συνεργατών του (Ιουλίας Μπίμπα, Γιάννη Κατεβάτη και Διονύση Παπαδόπουλου), πίσω από την προτομή του Περρίκου. Η αναφορά στη μνήμη του βαραίνει την ιστορία τού Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Σκοπός μας πλέον είναι να εμπλέκουμε συστηματικά και να ευαισθητοποιούμε τους μαθητές μας για τα ιστορικά τεκμήρια, τους φορείς δηλαδή της ιστορίας του Σχολείου τους.

Εικ. 1. *Τρεις διαδοχικές σφραγίδες του Σχολείου, Ελληνική Δημοκρατία, Ελληνικό Βασίλειο και κατοχική Ελληνική Πολιτεία.*

Εικ. 2. *Η ετικέτα του Βιβλίου Πράξεων του Συλλόγου Διδασκόντων στο οποίο περιλαμβάνονται τα πρακτικά των συνεδριάσεων της περιόδου της Κατοχής.*

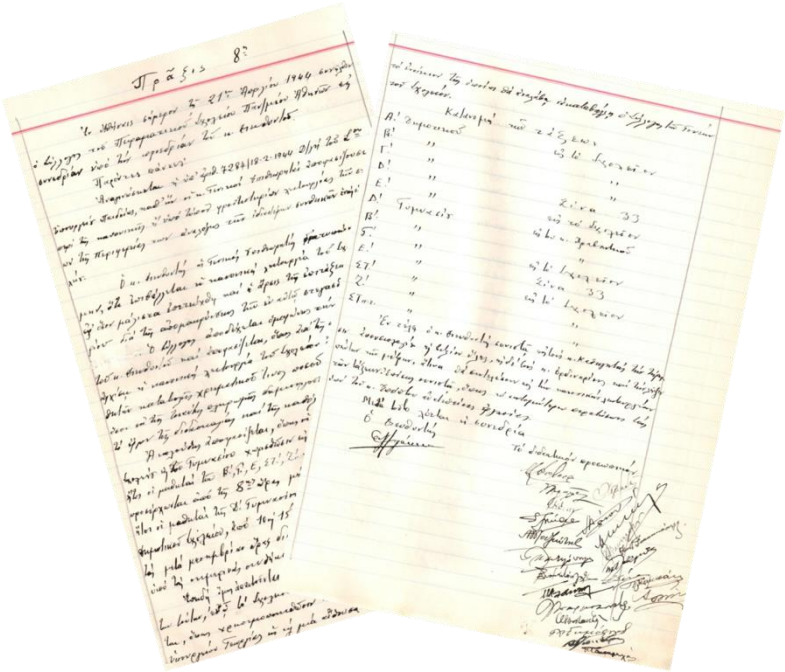

Εικ. 3. *Η 8η Πράξις του Συλλόγου Διδασκόντων, όπου καταγράφεται και το πρόβλημα της στεγάσεως των τάξεων λόγω της γερμανικής επίταξης.*

Εικ. 4. *Ο φιλόλογος Ν. Σκιαδόπουλος μελετά στο Αναγνωστήριο της Επιστημονικής Βιβλιοθήκης του Π.Σ.Π.Α.*

Εικ. 5. *Ο εκτελεσθείς από τους Γερμανούς απόφοιτος του Σχολείου μας Δημήτρης Λόης.*

ΣΠΥΡΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ*

Αξιοποιώντας τα σχολικά αρχεία
Μια πρόταση ερευνητικής εργασίας και η υλοποίησή της

Στο 2ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών φυλάσσονται τα αρχεία του 3ου και του 10ου Γυμνασίου Αθήνας, τα οποία καλύπτουν χρονικά τη δραστηριότητα των δύο σχολείων από το 1908 έως το 2001, έτος κατά το οποίο συγχωνεύτηκαν για τη δημιουργία του 2ου Πειραματικού Λυκείου. Η αξία των δύο αρχείων είναι αντίστοιχη προς εκείνη των αρχείων του 1ου και του 2ου Γυμνασίου Αρρένων καθώς και 1ου Γυμνασίου Θηλέων, οι κατάλογοι των οποίων έχουν δημοσιευτεί σχετικά πρόσφατα[1]. Ιδιαίτερα μάλιστα το υλικό που αφορά την περίοδο έως και τα πρώτα χρόνια μετά τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο είναι εξαιρετικής σημασίας, και η μελέτη του μπορεί να συμβάλει στη διερεύνηση της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης.

Όταν είδα για πρώτη φορά τα αρχεία του 3ου και του 10ου Γυμνασίου και ιδιαίτερα το βιβλίο πρακτικών του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών της περιόδου 1940-1946, ευλόγησα την αδυναμία του Έλληνα να εφαρμόσει τους νόμους που οι νομοθετούντες ψηφίζουν. Το 1981 τυπώθηκε, από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, εγχειρίδιο με τον γενικό τίτλο «Διατάξεις και Οδηγίες για την εκκαθάριση και αρχειοθέτηση των εγγράφων του ΥΠΕΠΘ» και στάλθηκε σε όλες τις σχολικές μονάδες. Σε αυτό περιλαμβανόταν το προεδρικό διάταγμα 899 του 1980 «Περί εκκαθαρίσεως των αρχείων της Κεντρικής και των Περιφερειακών Υπηρεσιών του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και των Σχολικών Ταμείων», το προεδρικό διάταγμα 63 του 1981 «Περί αρχειοθετήσεως εγγράφων των

* Ο Σπύρος Καρύδης είναι δρ Θεολογίας, καθηγητής στο 2ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών.

1. Βλ. Σόνια Γελαδάκη, *Τα αρχεία τριών ιστορικών αθηναϊκών γυμνασίων. Α΄ Γυμνάσιο Αρρένων, Β΄ Γυμνάσιο Αρρένων, Α΄ Γυμνάσιο Θηλέων. Μια διάσταση τοπικής ιστορίας*, Αθήνα 2004.

περιφερειακών υπηρεσιών του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων», διατάξεις από το παλαιότερο και γενικότερο προεδρικό διάταγμα 162 του 1979 «Περί εκκαθαρίσεως των αρχείων των Δημοσίων Υπηρεσιών» καθώς και ο «Αλφαβητικός πίνακας εγγράφων» των προηγούμενων διαταγμάτων[2].

Τα παραπάνω διατάγματα, τα οποία νομίζω ότι ισχύουν ακόμη[3], ορίζουν τους χρόνους διατήρησης κάθε τύπου εγγράφου και προσδιορίζουν τη διαδικασία εκκαθάρισης των αρχείων και καταστροφής του «άχρηστου» υλικού. Ειδικά για τα βιβλία πράξεων των διευθυντών των σχολείων και των συλλόγων διδασκόντων ορίζεται η φύλαξή τους για 50 χρόνια (Π.Δ. 899/1980, άρθρο 12), μετά την παρέλευση των οποίων οι αρμόδιες επιτροπές εκκαθάρισης προβαίνουν στην εφαρμογή του νόμου που προβλέπει την καταγραφή τού προς καταστροφή υλικού και την ενημέρωση των Γενικών Αρχείων του Κράτους, ώστε να ελέγξουν και να ξεχωρίσουν τα «ιστορικού ενδιαφέροντος» έγγραφα, εντός έξι μηνών. Μετά την παρέλευση άπρακτης της προθεσμίας «ακολουθεί η κατά τας κειμένας διατάξεις διαδικασία πολτοποιήσεως των χαρακτηρισθέντων ως καταστρεπτέων εγγράφων» (Π.Δ. 899/1980, άρθρο 7).

Ολα αυτά σημαίνουν πως αν ο νόμος εφαρμοζόταν, αν είχε δηλαδή γίνει εκκαθάριση των παλαιών αρχείων, και με δεδομένη τη λειψή στελέχωση των ΓΑΚ, κυρίως στην περιφέρεια, και κατ' επέκταση την αδυναμία τους να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις των προβλεπόμενων ελέγχων, πολλά βιβλία πρακτικών θα είχαν σήμερα πιθανότατα πολτοποιηθεί ή θα είχαν καταστραφεί με άλλον τρόπο.

Όσοι έχουν χρησιμοποιήσει στην έρευνά τους τα βιβλία πρακτικών και έχουν αξιοποιήσει το υλικό τους, καταλαβαίνουν τι θα σήμαινε αυτό. Όσοι δεν έχουν αυτή την εμπειρία, μπορούν να το κατανοήσουν μελετώντας τις ανακοινώσεις των συναδέλφων Αλ. Καραφωτιά, Γ. Δουλφή και Μαρίας Κεκροπούλου στον παρόντα τόμο, και θα το κατανοήσουν ακόμη καλύτερα στη συνέχεια, γνωρίζοντας το αποτέλεσμα της μελέτης του υλικού ενός μό-

2. *Διατάξεις και Οδηγίες για την εκκαθάριση και αρχειοθέτηση των εγγράφων του ΥΠΕΠΘ*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1981. Την επιμέλεια του αλφαβητικού πίνακα είχαν ο Αθ. Γούσιας, ο Χ. Καπτανής και ο Σπ. Λιάλιος.

3. Βλ. τη σχετική σελίδα στον ιστότοπο των Αρχείων Νομού Ευβοίας: http://gak.eyv.sch.gr/Drast/DD/DD_Legislation.htm

νον βιβλίου πρακτικών, εκείνου του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθήνας, από μαθητές της Α΄ Λυκείου στο πλαίσιο της ερευνητικής τους εργασίας.

Όλα αυτά δείχνουν πόσο επικίνδυνα αβέβαιος είναι ο καθορισμός του χρήσιμου ή του άχρηστου, εκείνου που έχει ιστορική αξία και εκείνου που δεν έχει, καθώς και ο καθορισμός χρονικών ορίων διατήρησης, ειδικά όταν όλα αυτά προέρχονται από μη ειδικούς. Η προσφυγή στα ΓΑΚ και η ανάθεση του έργου της διάκρισης και διατήρησης των ιστορικής σημασίας τεκμηρίων έχει νόημα μόνον και εφόσον οι υπηρεσίες είναι καλά στελεχωμένες και μπορούν να ανταπεξέλθουν σε ένα τέτοιο έργο, διαφορετικά είναι καλύτερα να διατηρούνται περισσότερα παρά λιγότερα, ακόμη και αν αυτό σημαίνει τη συσσώρευση μεγάλου όγκου υλικού. Άλλωστε οι σύγχρονες τάσεις της έρευνας αναδεικνύουν νέα πεδία, τα οποία παλαιότερα αδυνατούσαμε να φανταστούμε, και το «άχρηστο» συχνά καθίσταται πολύτιμο.

Επανέρχομαι στο θέμα. Όταν λοιπόν είδα από κοντά τα δύο αρχεία και ξεφύλλισα τα βιβλία πρακτικών, μια ιδέα γεννήθηκε: να αξιοποιηθούν ως πηγές στο πλαίσιο του μαθήματος της Ερευνητικής Εργασίας. Θεωρώντας ότι η ερευνητική εργασία πρέπει να αφορά θέματα τα οποία να είναι σε ικανοποιητικό βαθμό πρωτότυπα, ώστε αφενός να αποφεύγεται η άκριτη αντιγραφή από την τεράστια δεξαμενή γνώσης, το διαδίκτυο, και αφετέρου να έχει νόημα η ηλεκτρονική της δημοσίευση στο τέλος, τα σχολικά αρχεία, ειδικά τα παλαιότερα, θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια πλούσια πηγή για τη διερεύνηση και την επεξεργασία μιας αξιοσημείωτης ποικιλίας θεμάτων που δεν άπτονται αποκλειστικά του χώρου της ιστορίας και ειδικά της ιστορίας της εκπαίδευσης, αλλά μπορούν να επεκταθούν και σε άλλους γνωστικούς χώρους, όπως για παράδειγμα η κοινωνιολογία. Αυτό θα έδινε την ευκαιρία στους μαθητές να έλθουν σε επαφή με τις πρωτογενείς πηγές, πάνω στις οποίες στηριζόμαστε για να «ξαναζωντανέψουμε» το παρελθόν, και να δοκιμάσουν οι ίδιοι να μελετήσουν ένα θέμα στηριζόμενοι κατά κύριο λόγο σε αυτές, γνωρίζοντας παράλληλα τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρειάζονται για την προσέγγιση και την αξιοποίησή τους.

Οι σκέψεις αυτές έρχονται να παραλληλιστούν με τη λεγόμενη «αρχειακή εκπαίδευση», μια προσπάθεια γνωριμίας των Αρχείων στην ελληνική επικράτεια με τον μαθητικό πληθυσμό μέσω επισκέψεων αλλά και μέσω της διενέργειας μικρών κατευθυνόμενων ερευνητικών αναζητήσεων, μια προσπάθεια με εξαιρετικά αποτελέσματα, όπου υλοποιήθηκε[4].

4.Βλ. ενδεικτικά τις ιστοσελίδες: http://gak.eyv.sch.gr/Drast/Ekpaid/Educ_Act_Arch-Desmos.pdf.

Η ιδέα κατέληξε σε πρόταση ερευνητικής εργασίας ετήσιας διάρκειας με τον γενικό τίτλο: «*Ψηφιοποίηση και ανάδειξη των αρχειακών τεκμηρίων του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών. Το βιβλίο πρακτικών της περιόδου 3 Ιουλίου 1940 – 26 Σεπτεμβρίου 1946*», η οποία επιλέχθηκε από 19 μαθητές. Η ερευνητική εργασία περιορίστηκε στη μελέτη του συγκεκριμένου βιβλίου για προφανείς λόγους. Πρόκειται για ένα ογκώδες βιβλίο 395 σελίδων με πλούσιο υλικό για κάθε τομέα της λειτουργίας του σχολείου αλλά και με ενδιαφέρον υλικό για την εκπαίδευση γενικότερα. Αφορά μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίοδο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας και μια ενδιαφέρουσα πτυχή της ιστορίας της εκπαίδευσης, αφού καλύπτει χρονικά, τόσο την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων του Ιωάννη Μεταξά, όσο και την περίοδο της Κατοχής, καθώς και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Αποτελεί επομένως έναν καθρέπτη του τρόπου εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων που εγκαινιάστηκαν το 1939 καθώς και των συνεπειών του Πολέμου και της Κατοχής στη λειτουργία των σχολείων.

Η ομάδα των μαθητών έπρεπε αρχικά να εξοικειωθεί με την έννοια του αρχείου, το αρχειακό υλικό, τους τρόπους προσέγγισης και καταγραφής του. Πέρα από το θεωρητικό σκέλος, οι μαθητές αρχικά γνώρισαν τα αρχεία του σχολείου, άνοιξαν και ξεφύλλισαν κάποια από τα βιβλία και τα κατάστιχα, έκαναν τα πρώτα τους βήματα στην ανάγνωση των πράξεων και καταγραφών, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο γίνεται η περιγραφή ενός βιβλίου ή καταστίχου. Στην πρώτη αυτή φάση, οι μαθητές χωρισμένοι σε ομάδες των τεσσάρων, ασκήθηκαν στην καταγραφή και την περιγραφή επιλεγμένων βιβλίων του αρχείου, ενώ παράλληλα συμμετείχαν σε συζητήσεις για κάθε θέμα ή απορία που προέκυπτε και αφορούσε τα συγκεκριμένα αρχεία ή τα αρχεία γενικότερα.

Στον ίδιο χρόνο δρομολογήθηκε και η ψηφιοποίηση του βιβλίου πρακτικών που είχε επιλεγεί ως βασική πηγή για την ερευνητική εργασία. Η ψηφιοποίηση κρίθηκε απολύτως αναγκαία διότι με τον τρόπο αυτό εξασφαλιζόταν η δυνατότητα αξιοποίησης της βασικής πηγής από όλους τους εμπλεκόμενους μαθητές, χωρίς να υποστεί φθορές το ίδιο το χειρόγραφο βιβλίο. Το βιβλίο φωτογραφήθηκε από τους μαθητές και οι σελίδες του μοιρά-

---

http://e-scriptorum.blogspot.gr/2010/03/blog-post_05.html.
http://www.minedu.gov.gr/publications/docs/arch_07_arxeia___ekpaideysh_110124.pdf
http://gak-limn.eyv.sch.gr/drast4.html
http://gak.eyv.sch.gr/Drast/MonSh1.doc/

στηκαν ισόποσα σε όλα τα μέλη της ομάδας. Οι μαθητές, ο καθένας ξεχωριστά αλλά και σε συνεργασία με τους υπόλοιπους της κάθε υπο-ομάδας, ανέλαβαν κατ' αρχάς να συντάξουν τον πίνακα των περιεχομένων των σελίδων που τους αναλογούσαν και στη συνέχεια να αποδελτιώσουν τις πληροφορίες που περιείχαν. Το υλικό που προέκυψε από την αποδελτίωση, κατατάχθηκε σε θεματικές ενότητες: Διεύθυνση και διδάσκοντες, Λειτουργία σχολείου, Μαθήματα και Διδακτικά Εγχειρίδια, Εξετάσεις, Εκδηλώσεις, Μαθητικά θέματα, Απόφοιτοι, Πειθαρχία. Σε ξεχωριστές ενότητες συγκεντρώθηκε, τέλος, το υλικό που αφορούσε γενικά την εκπαίδευση καθώς και ό,τι σχετιζόταν με τον Πόλεμο και την Κατοχή.

Στο δεύτερο τετράμηνο, οι ομάδες ανασυγκροτήθηκαν για να καλύψουν τις ανάγκες επεξεργασίας του υλικού. Στις νέες ομάδες, έγινε η επεξεργασία των πληροφοριών που συλλέχθηκαν, αναζητήθηκε η βιβλιογραφία που αφορούσε την εκπαίδευση στα χρόνια της Κατοχής καθώς επίσης οι νόμοι και τα διατάγματα, μέσα από την επίσημη ιστοσελίδα του Εθνικού Τυπογραφείου.

Φυσικά προέκυψαν δυσκολίες, οφειλόμενες στις εγγενείς αδυναμίες του μαθήματος της Ερευνητικής Εργασίας, καθώς και στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής ιδιοσυγκρασίας, η οποία θα έπρεπε να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη όταν αποφασίζεται ή δρομολογείται η μεταφύτευση ξένων πρακτικών στον ελληνικό χώρο. Όλα όμως εντέλει πήγαν καλά. Οι μαθητές εργάστηκαν με μεράκι, ξεπέρασαν με επιτυχία τις δυσκολίες που προέκυψαν από την επαφή τους για πρώτη φορά με αρχειακό υλικό, καθώς και τις δυσκολίες ανάγνωσης και κατανόησης του χειρόγραφου βιβλίου λόγω της γλώσσας. Αποδελτίωσαν συστηματικά το υλικό και το συνέθεσαν, αναδεικνύοντας μέσα από αυτό τα ζητήματα οργάνωσης και λειτουργίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κατά την περιόδο 1940-1945 και τις συνέπειες του Πολέμου και κυρίως της Κατοχής στη σχολική ζωή και στη λειτουργία των σχολείων. Επιπλέον μελέτησαν κατά την ίδια χρονική περίοδο τη λειτουργία του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών, ενός ιστορικού Γυμνασίου, η ίδρυση του οποίου ανάγεται στο 1878. Μέσα από τις πράξεις του βιβλίου πρακτικών οι μαθητές ανασύνθεσαν πτυχές της λειτουργίας του εστιάζοντας κυρίως στους εκπαιδευτικούς, στο μαθητικό δυναμικό, στα διδασκόμενα μαθήματα και διδακτικά εγχειρίδια, στις υποχρεώσεις των μαθητών, στα θέματα πειθαρχίας. Η εργασία, στην επεξεργασμένη της μορφή, με την προσθήκη, σε παράρτημα, επιλεγμένων πράξεων από το βιβλίο πρακτικών που μελετήθηκε και ευρετήριο ονομάτων είναι διαθέσιμη τόσο σε έντυπη όσο και σε ψηφιακή

μορφή[5]. Ένα μέρος από τα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάζεται στη συνέχεια από τέσσερις εκπροσώπους της ομάδας.

Θα ήθελα να κλείσω τη σύντομη αυτή ανακοίνωση με ορισμένες σκέψεις. Είμαστε ένας λαός που αναζητά το παρελθόν του και το βρίσκει κυρίως στα μάρμαρα, αποφεύγοντας το αρχείο. Είμαστε ένας λαός που δεν αγαπά ή φοβάται ή εν πάση περιπτώσει δεν εκτιμά την αξία των αρχείων. Το έχουμε δείξει πολλές φορές, ίδίως τα τελευταία χρόνια, με συνέπεια την απώλεια σημαντικού τμήματος των αρχειακών συλλογών που άλλοτε υπήρχαν, την ουσιαστική εγκατάλειψη όσων διασώθηκαν, την καταστροφή σύγχρονων αρχείων, μοναδικής σημασίας για την ιστορία της χώρας του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα, σε μια προσπάθεια συνειδητής διαγραφής του παρελθόντος. Χάνοντας όμως αρχεία χάνεις την ίδια την ταυτότητά σου καθώς και τη δυνατότητα να την ξανάβρεις κάποτε.

Είναι προφανές ότι στον ελληνικό χώρο λείπει η αρχειακή συνείδηση. Δεν ξέρω αν αυτή δημιουργείται ή διαμορφώνεται, με ποιον τρόπο και σε ποια ηλικία ο άνθρωπος αποκτά συνείδηση της σημασίας της αρχειακής κληρονομιάς του και γίνεται φύλακάς της. Γνωρίζω όμως ότι είναι ανάγκη οι νέες γενιές να γνωρίσουν νωρίς και να αγαπήσουν τα αρχεία, να εξοικειωθούν με τον κόσμο τους και να συνειδητοποιήσουν την αξία τους. Πιστεύω ότι τα σχολικά αρχεία, ειδικά τα παλαιότερα, για να αποφευχθεί το πρόβλημα της διαχείρισης δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, θα πρέπει να αξιοποιηθούν προς αυτή την κατεύθυνση. Είναι η πιο οικεία μορφή αρχείου για τους μαθητές.

5. *Όψεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα χρόνια της Κατοχής. Μαρτυρίες από το αρχείο του του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών*, Αθήνα 2013.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΡΒΑΡΙΓΓΟΣ, ΗΛΙΑΣ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΔΟΣΗΣ, ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΖΥΓΟΥΡΗΣ, ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΚΑΛΥΒΑ, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΛΥΚΟΥΔΗΣ, ΧΡΙΣΤΙΑΝΝΑ ΜΟΡΦΗ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΟΣΧΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΟΣΧΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΚΟΣ, ΜΑΡΙΑΝΙΚΗ ΠΑΠΑΔΗΜΟΥ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΑΒΑΝΗΣ, ΝΙΚΗΤΑΣ ΤΣΑΚΙΡΑΚΗΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΣΑΜΑΝΔΟΥΡΑΣ, ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΙΖΑΝΗ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΥΣΑΦΟΓΙΩΡΓΟΣ[1] (εποπτεία Σπ. Καρύδης)

Χρόνια Πολέμου και Κατοχής
Μαρτυρίες από το Αρχείο του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών

1. Η εικόνα της εκπαίδευσης μέσα από τις πράξεις του βιβλίου πρακτικών του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθήνας (1940-1946)[2]

Η χρονική περίοδος που καλύπτει η πηγή μας, το βιβλίο πρακτικών του 3ου Γυμνασίου Αθηνών της περιόδου 1940-1946, ξεκινά λίγο πριν από την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου και εκτείνεται σε όλη την περίοδο της Κατοχής.

Η οργάνωση της εκπαίδευσης την περίοδο αυτή στηρίζεται στις μεταρρυθμίσεις που έγιναν κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, χωρίς τη γνώση των οποίων είναι αδύνατο να γίνει κατανοητή η ταυτόχρονη ύπαρξη και λειτουργία τάξεων διαφόρων τύπων γυμνασίων.

Το 1937 καταργήθηκαν τα εξατάξια γυμνάσια και όλοι οι άλλοι τύποι σχολείων και ιδρύθηκαν τα πεντατάξια αστικά σχολεία και τα οκτατάξια πρακτικά και κλασικά γυμνάσια. Οι αλλαγές όμως αυτές δεν είχαν διάρκεια. Το 1939, με τον αναγκαστικό νόμο 1849, η οργάνωση της μέσης εκπαίδευσης τέθηκε σε άλλη βάση με την ίδρυση τριτάξιων αστικών σχολείων, γυ-

1. Μαθητές του 2ου Πρότυπου Πειραματικού Γενικού Λυκείου Αθηνών.

2. Παρουσίασε η μαθήτρια Μαριανίκη Παπαδήμου.

μνασίων και λυκείων. Από το σχολικό έτος 1939-40 τα σχολεία που είχαν ιδρυθεί και λειτουργούσαν από το 1937 καταργήθηκαν και αντικαταστάθηκαν προοδευτικά από το σχολείο νέου τύπου. Τα γυμνάσια περιλάμβαναν έξι τάξεις και τα λύκεια δύο. Στα γυμνάσια γίνονταν δεκτοί με εισιτήριες εξετάσεις μαθητές του δημοτικού που είχαν τελειώσει τουλάχιστον την τετάρτη τάξη.

Με τον ίδιο νόμο ορίστηκε επίσης ο ανώτατος αριθμός μαθητών ανά τμήμα στους 60, καθορίστηκαν τα διδασκόμενα μαθήματα, προσδιορίστηκε το διδακτικό προσωπικό των γυμνασίων και των λυκείων και οι ώρες διδασκαλίας, ρυθμίστηκε το ζήτημα του αριθμού των εισακτέων καθώς και το υπηρετικό προσωπικό του κάθε σχολείου.

Λήφθηκε επίσης μέριμνα για τον τρόπο λειτουργίας των νέων σχολείων. Κατά το σχολικό έτος 1939-1940 θα λειτουργούσαν οι πρώτες τρεις τάξεις των νέων εξατάξιων γυμνασίων, και στη συνέχεια θα προσθέτονταν μια τάξη κάθε χρονιά μέχρι να ολοκληρωθούν. Οι μαθητές που προάγονταν από την Α΄ στη Β΄ τάξη των οκτατάξιων και πεντατάξιων γυμνασίων που καταργούνταν, εγγράφονταν στη δεύτερη και τρίτη τάξη των νέων Γυμνασίων. Τέλος, καθορίστηκε η ισχύς του απολυτηρίου του νέου εξατάξιου Γυμνασίου. Το απολυτήριο παρείχε στον κάτοχό του όλα τα προσόντα και δικαιώματα εκτός από το δικαιώμα εγγραφής στις ανώτατες σχολές, για την είσοδο στις οποίες ήταν απαραίτητη η φοίτηση στο Λύκειο, το οποίο περιλάμβανε δύο τμήματα, ένα πρακτικό και ένα κλασικό.

Με την έναρξη λοιπόν του Πολέμου και μέσα στην Κατοχή λειτουργούσαν παράλληλα διάφοροι τύποι σχολείων. Αυτή η πραγματικότητα καταγράφεται και στην πηγή μας. Κατά το σχολικό έτος 1939-1940 στο 3ο Γυμνάσιο λειτούργησαν οι πέντε από τις έξι τάξεις του γυμνασίου παλαιού τύπου και συγχρόνως οι τρεις τάξεις του γυμνασίου νέου τύπου. Από την πρώτη χρονιά εφαρμογής του νέου μέτρου καταργούνταν μία τάξη από το 6τάξιο παλαιού τύπου και προσθέτονταν μια στο νέου τύπου, το οποίο αργότερα θα το βρούμε να ορίζεται και ως «οκτατάξιο» υπολογίζοντας τις δύο λυκειακές τάξεις ως 7η και 8η. Η διαδικασία συνεχίστηκε έως το 1944-1945. Ο πίνακας δείχνει την πορεία προσαρμογής του 3ου Γυμνασίου στα νέα δεδομένα στα χρόνια της Κατοχής.

Η έρευνά μας στο βιβλίο των πρακτικών, βεβαιώνει επίσης την ισχύ του αναγκαστικού νόμου 1849 του 1939, σε ό,τι αφορά τον τρόπο διενέργειας των εισαγωγικών εξετάσεων. Ακόμη, βεβαιώνεται η ισχύς αναγκαστικών νόμων και βασιλικών διαταγμάτων που είχαν δημοσιευτεί πριν από τον

Πόλεμο, καθώς και διαταγμάτων που δημοσιεύτηκαν στα χρόνια της Κατοχής. Πιο συγκεκριμένα:

Οι προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις καθώς και ο χαρακτηρισμός της διαγωγής των μαθητών γίνονταν σύμφωνα με τις διατάξεις του βασιλικού διατάγματος της 12ης Απριλίου 1940. Η απαλλαγή των απόρων μαθητών από τα εκπαιδευτικά τέλη γινόταν έως το 1940 σύμφωνα με τις διατάξεις του αναγκαστικού νόμου 1218 του 1938, ενώ από το 1941 και εξής σύμφωνα με το νομοθετικό διάταγμα 525 του 1941. Οι απαλλαγές, τέλος, από τη Γυμναστική και η συγκρότηση της επιτροπής, η οποία εξέταζε τις σχετικές αιτήσεις, γίνονταν σύμφωνα με το βασιλικό διάταγμα της 4ης Μαΐου 1940.

Ειδικότερα ζητήματα ρυθμίζονταν με αποφάσεις του Υπουργείου Παιδείας. Ετσι, τον Σεπτέμβριο του 1940, με εγκύκλιο διαταγή, κοινοποιήθηκε ο πίνακας των εγκεκριμένων βιβλίων. Το ίδιο διάστημα εγκύκλιος του Υπουργείου έδινε τη δυνατότητα συμμετοχής στις εισαγωγικές εξετάσεις, πέρα από τους μαθητές της τετάρτης και πέμπτης τάξης του Δημοτικού, και σε εκείνους της έκτης, οι οποίοι μπορούσαν να γραφτούν στην τρίτη τάξη του νέου τύπου γυμνασίου. Το 1943, με υπουργική απόφαση, ρυθμίστηκαν οι κατατακτήριες και απολυτήριες εξετάσεις των μαθητών των ιδιωτικών σχολείων και των κατ' ιδίαν διδαχθέντων. Την ίδια χρονιά αντιμετωπίστηκε, με σχετική απόφαση, το πρόβλημα των καθυστερημένων μεταγραφών, λόγω των «δυσμενέστατων συγκοινωνιακών συνθηκών» εξ αιτίας της κατοχής. Το 1944, με απόφαση του υπουργού Παιδείας, καθορίστηκαν τα ζητήματα των κατατακτήριων και απολυτήριων εξετάσεων για τους ανάπηρους πολέμου.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον έχουν δύο πράξεις του βιβλίου πρακτικών, με ημερομηνία 10 Ιουλίου 1943. Αυτές σχετίζονται με την αλλαγή του τρόπου διεξαγωγής των κατατακτήριων και απολυτήριων εξετάσεων των μαθητών που προέρχονταν από ιδιωτικά σχολεία και με την απόφαση του Υπουργείου Παιδείας να προβεί σε αναδιάρθρωση της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης. Για τα δύο αυτά θέματα ο σύλλογος των διδασκόντων του 3ου Γυμνασίου κλήθηκε να διατυπώσει τη γνώμη του.

Αναφορικά με το ζήτημα των εξετάσεων, ο σύλλογος εκφράστηκε θετικά για το νέο σύστημα, το οποίο εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 1943, και προέβλεπε την εξέταση των μαθητών των ιδιωτικών σχολείων και των κατ' οίκον διδαχθέντων με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο εξετάζονταν και οι μαθητές των δημόσιων γυμνασίων. Έκρινε το παλαιότερο σύστημα, που όριζε τη διενέργεια των εξετάσεων από επιτροπές, ως αμφίβολης αποτελεσματικό-

τητας και πρότεινε επιπλέον μέτρα τα οποία θα συνέτειναν στην αντικειμενικότερη αξιολόγηση των εξεταζομένων.

Αναφορικά με το ζήτημα της διάρθρωσης των σχολείων δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης, η ομόφωνη θέση του συλλόγου έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε το ζήτημα και για τις προτεραιότητες τις οποίες έθεσε, οι οποίες παρά τη μεγάλη χρονική απόσταση, θυμίζουν κάπως τη σημερινή εποχή. Κατ' αρχάς επεσήμανε στο Υπουργείο ότι η συζήτηση για το ζήτημα της μεταρρύθμισης δεν ήταν τότε σκόπιμη και ότι θα έπρεπε να αναβληθεί για άλλο πιο κατάλληλο χρόνο, αφού η μεταρρύθμιση θα ήταν προσωρινή και μόνο αναστάτωση θα προξενούσε. Άλλωστε, το μεταπολεμικό κράτος θα άλλαζε το εκπαιδευτικό σύστημα, προσαρμόζοντάς το στα μεταπολεμικά κοινωνικά δεδομένα.

Στη συνέχεια, τόνισε ότι πάνω και πέρα από κάθε σοφό και τέλειο σύστημα διάρθρωσης της εκπαίδευσης και πάνω από κάθε αναλυτικό πρόγραμμα βρίσκονταν ο εκπαιδευτικός, ο μαθητής και ο χώρος διδασκαλίας. Επομένως, αν δεν αναστηλωνόταν το καταρρακωμένο ηθικό γόητρο του διδάσκοντα με μέριμνα του κράτους, αν δεν εξαλείφονταν οι περισπασμοί της σκληρής βιοπάλης ώστε να μπορέσει ο εκπαιδευτικός να διαθέσει τις δυνάμεις του στο έργο του, αν δεν στρεφόταν η κρατική πρόνοια προς τον αναξιοπαθούντα πτωχό έλληνα μαθητή, με τη χορήγηση επαρκούς τροφής σε οργανωμένα συσσίτια, αν τέλος, δεν εξασφαλίζονταν ανεκτά έστω κτήρια για τη λειτουργία των σχολείων, καμιά μεταρρύθμιση δεν επρόκειτο να βελτιώσει τα εκπαιδευτικά πράγματα.

Πέρα από αυτά, ο σύλλογος, συμμορφούμενος με την υπουργική διαταγή, έκανε και συγκεκριμένες προτάσεις. Τόνισε τις αδυναμίες του τότε εκπαιδευτικού συστήματος, και πρότεινε την ύπαρξη εξατάξιων δημοτικών και εξατάξιων γυμνασίων στα οποία να εισάγονται απόφοιτοι του δημοτικού έπειτα από εξετάσεις. Πρότεινε μάλιστα και την προσθήκη γλωσσικών μαθημάτων στην τελευταία τάξη του δημοτικού για την προπαρασκευή των υποψηφίων για το γυμνάσιο.

Οι προθέσεις του Υπουργείου για αλλαγές στην εκπαίδευση δεν υλοποιήθηκαν. Άλλωστε, το 1943 χαρακτηρίστηκε από τις έντονες κινητοποιήσεις, που είχαν τις συνέπειές τους και στη λειτουργία της εκπαίδευσης, ενώ, έναν χρόνο μετά, τον Οκτώβρη του 1944, έληξε η γερμανική κατοχή στην Αθήνα.

2. Μαθήματα και διδακτικά εγχειρίδια στα γυμνάσια και τα λύκεια στα χρόνια της Κατοχής[3]

Στη σύντομη αυτή εισήγηση περιορίζομαι στην παρουσίαση των μαθημάτων που διδάσκονταν στα γυμνάσια κατά τα χρόνια της Κατοχής και στο ζήτημα των διδακτικών εγχειριδίων.

Παρά τις αλλαγές στη δομή της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με την κατάργηση σχολείων και την ίδρυση των νέου τύπου γυμνασίων και λυκείων, η δικτατορία του Μεταξά δεν έκανε αλλαγές στα προγράμματα των γυμνασίων. Έτσι και πριν και μετά την έναρξη του πολέμου του 1940 συνέχισε να ισχύει το παλαιότερο ωρολόγιο και αναλυτικό πρόγραμμα. Τα μαθήματα των γυμνασίων και λυκείων νέου τύπου, τα οποία καθορίστηκαν με τον αναγκαστικό νόμο 1849 του 1939 καθώς και τα μαθήματα που διδάσκονταν στην περίοδο της Κατοχής, φαίνονται στον πίνακα που ακολουθεί.

ΜΑΘΗΜΑ	1935	1939	1940-1945
Θρησκευτικά	X	X	X
Αρχαία και Νέα Ελληνικά	X	X	X
Λατινικά	X	X	X
Γαλλική Γλώσσα	X	X	X
Γερμανική Γλώσσα			X
Ιταλική Γλώσσα			X
Ιστορία	X	X	X
Φιλοσοφικά (Ψυχολογία και Λογική)	X	X	X
Μαθηματικά και Κοσμογραφία	X	X	X
Φυσιογνωστικά (Φυσική και Χημεία)	X	X	X
Γεωγραφία	X	X	X
Αγωγή του πολίτη		X	X
Μουσική	X	X	X
Τεχνικά (Χειροτεχνία, Ιχνογραφία και Καλλιγραφία)	X	X	
Γυμναστική	X	X	X
Υγιεινή	X	X	X

3. Παρουσίασε ο μαθητής Γιάννης Βαρβαρίγγος.

Η διδασκαλία των μαθημάτων αυτών επιβεβαιώνεται από τον Γενικό Έλεγχο των ετών 1941-1947. Στα χρόνια της Κατοχής το μάθημα της Εθνικής και Ηθικής αγωγής, δίδασκε ένας αξιωματικός του στρατού δύο ώρες την εβδομάδα. Κατά την ίδια περίοδο στα διδασκόμενα μαθήματα προστέθηκαν τα Ιταλικά και τα Γερμανικά. Για τη διδασκαλία των δύο γλωσσών στο σχολείο, ανέλαβαν υπηρεσία την άνοιξη του 1942 δύο καθηγητές.

Σε ό,τι αφορά τα σχολικά βιβλία, για την περίοδο που μελετάμε, τα πράγματα καθορίστηκαν με τις αλλαγές που επέφερε στο ζήτημα η δικτατορία του Μεταξά το 1937. Να θυμίσουμε ότι το ζήτημα των σχολικών βιβλίων ή εγχειριδίων εμφανίζεται ήδη από τα πρώτα βήματα της εκπαίδευσης στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Στην αρχή, το κράτος επεδίωξε να έχει τον έλεγχο των βιβλίων με την έκδοσή τους από το βασιλικό τυπογραφείο, για να αφήσει στη συνέχεια το έδαφος ανοιχτό στους εκδότες, αναθέτοντας σε επιτροπές τον έλεγχο και την έγκριση των σχολικών βιβλίων. Η τακτική αυτή τηρήθηκε έως και το 1882 και μετά καταργήθηκε, λόγω της έκδοσης και της προώθησης ακατάλληλων βιβλίων και της επικράτησης πελατειακών σχέσεων. Το 1882 καθιερώθηκε η έκδοση ενός σχολικού βιβλίου ανά μάθημα εγκεκριμένου από επιτροπές του Υπουργείου. Η νέα πολιτική για το σχολικό βιβλίο τηρήθηκε έως το 1895. Έκτοτε οι δύο παραπάνω πολιτικές εναλλάσσονταν. Καθοριστικό εξελικτικό σταθμό στο θεσμικό πλαίσιο του σχολικού βιβλίου αποτέλεσε το 1937 η ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, υπό την εποπτεία του Υπουργείου Παιδείας. Με τον τρόπο αυτό το καθεστώς εγκαινίασε την πολιτική του κρατικού μονοπωλίου για το σχολικό βιβλίο. Ο Οργανισμός επέλεξε τη λύση της ανατύπωσης παλαιότερων βιβλίων, επιφέροντας σε αυτά αλλαγές που διευκόλυναν την προπαγάνδα του καθεστώτος και θέτοντας ως όριο τα τρία βιβλία ανά είδος.

Στη χρονική περίοδο που μας ενδιαφέρει, η οποία καλύπτεται από το βιβλίο πρακτικών του συλλόγου διδασκόντων που μελετήσαμε, εντοπίσαμε μία και μόνη συνεδρία με θέμα την επιλογή βιβλίων, στις 18 Σεπτεμβρίου 1940. Κατ' αυτήν, ο σύλλογος διδασκόντων, λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας με τους πίνακες των εγκεκριμένων διδακτικών βιβλίων, αποφάσισε ομόφωνα και εισήγαγε στο σχολείο από τα εγκεκριμένα βιβλία όσα έκρινε κατάλληλα για τη διδασκαλία. Τα βιβλία καταγράφτηκαν στη συνέχεια του πρακτικού χωρισμένα κατά τύπο σχολείου

(Γυμνάσιο νέου τύπου, Γυμνάσιο παλαιού τύπου) κατά τάξη και κατά μάθημα. Στο πρακτικό δεν διευκρινίζεται ο τρόπος της επιλογής των βιβλίων, υποθέτουμε όμως ότι έγινε έπειτα από πρόταση των καθηγητών που δίδασκαν τα αντίστοιχα μαθήματα.

Η διαδικασία επιλογής δείχνει ότι οι πίνακες που είχε αποστείλει το Υπουργείο με τα εγκεκριμένα βιβλία, περιλάμβαναν περισσότερους από έναν τίτλους ανά μάθημα. Άρα κατά την περίοδο που μελετάμε ίσχυε η τακτική του πολλαπλού βιβλίου ανά μάθημα.

Από τον κατάλογο των επιλεγμένων βιβλίων προκύπτουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα αναφορικά με την εκδοτική παραγωγή του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων. Από τα 126 βιβλία που επιλέχθηκαν μόλις τα 70 (55,6%) είναι εκδόσεις του Οργανισμού, ενώ τα υπόλοιπα 56 (44,4%) είναι βιβλία εγκεκριμμένα από το Υπουργείο, προφανώς άλλων εκδοτών. Δυστυχώς δεν έχουμε τη λίστα που είχε αποστείλει το Υπουργείο, ώστε να ελέγξουμε τον βαθμό συμμετοχής του Οργανισμού και των ιδιωτών στην παραγωγή και διάθεση διδακτικών βιβλίων, όμως και μόνο η τόσο σημαντική παρουσία βιβλίων που δεν ανήκαν στον Οργανισμό, φανερώνει ότι στην τριετία που μεσολάβησε από την ίδρυσή του, ο Οργανισμός κατόρθωσε να καλύψει μικρό ποσοστό των αναγκαίων βιβλίων.

Δεν είναι γνωστό, τί συνέβαινε στα χρόνια της Κατοχής αναφορικά με τα διδακτικά εγχειρίδια. Στο βιβλίο πρακτικών δεν βρέθηκε άλλη σχετική πράξη. Η γενικότερη δυσλειτουργία όμως των σχολείων, ο μειωμένος χρόνος των σχολικών ετών, της διδασκαλίας, αλλά και της διδασκόμενης ύλης, αφήνει ανοιχτό το θέμα, ενώ ερωτήματα διατυπώνονται και ως προς τη δυνατότητα των μαθητών να προμηθευτούν τα σχολικά τους βιβλία, δεδομένου ότι η δωρεάν διανομή των βιβλίων αποτελούσε αγαθό άγνωστο τότε.

Από τους τίτλους των βιβλίων μπορούν να εξαχθούν τα ειδικότερα αντικείμενα στα οποία επικεντρωνόταν η διδασκαλία ανά μάθημα. Αναφέρουμε ενδεικτικά την ύλη στα Θρησκευτικά, τα Αρχαία Ελληνικά, τη Φυσική, τη Χημεία και τα Μαθηματικά.

Στα Θρησκευτικά, τα οποία διδάσκονταν σε όλες τις τάξεις και των δύο τύπων Γυμνασίου, διδάσκονταν η Ιερή Ιστορία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, η Ιστορία και το έργο των αποστόλων, η Εκκλησιαστική Ιστορία, η Κατήχηση, η Λειτουργική και η Ηθική, ενώ δεν λείπουν και οι Περικοπές από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη.

Στο μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών, που διδασκόταν σε όλες τις τάξεις των γυμνασίων, πέρα από το Αναγνωστικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας

και τις εκλογές από τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, διδάσκονταν η Κύρου Ανάβασις και τα Ελληνικά του Ξενοφώντα, η Ιστορία του Ηρόδοτου, οι Ολυμπιακοί και Φιλιππικοί λόγοι του Δημοσθένη, η Άνάβασις Αλεξάνδρου του Αρριανού, οι λόγοι του Λυσία, οι λόγοι του Ισοκράτη προς Νικοκλέα και Ευαγόρα, η Ιλιάδα και η Οδύσσεια του Ομήρου, οι τραγωδίες Ιφιγένεια εν Ταύροις του Ευριπίδη και η Αντιγόνη του Σοφοκλή, ο Φαίδων, ο Κρίτων και η Απολογία του Σωκράτη του Πλάτωνα, οι Λυρικοί, τα Ειδύλλια του Θεόκριτου. Η γραμματική της αρχαίας ελληνικής και το συντακτικό διδασκόταν από τη Γραμματική του Αχιλλέα Τζαρτζάνου, η οποία υπήρχε έως πρόσφατα στα σχολεία. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί η διδασκαλία αρχαίων ελληνικών κειμένων από μετάφραση, όπως η Ιλιάδα και η Οδύσσεια του Ομήρου και η Ηλέκτρα του Σοφοκλή.

Σχετικά με τη Φυσική και τη Χημεία αξίζει να αναφερθεί ότι στα γυμνάσια νέου τύπου θεωρούνταν ένα μάθημα ή ότι τουλάχιστον περιέχονταν σε ένα βιβλίο. Στα Παλαιού Τύπου Γυμνάσια θεωρούνταν ξεχωριστά μαθήματα. Στην $1^{η}$ και $2^{α}$ τάξη Γυμνασίου ν.τ. διδάσκονταν τα *Στοιχεία Φυσικής και Χημείας*, ενώ στην $5^{η}$ και $6^{η}$ Γυμνασίου π.τ. διδάσκονταν η *Φυσική* και η *Χημεία* (ως διαφορετικά μαθήματα). Όλα τα βιβλία ήταν εκδόσεις του Οργανισμού του 1940, και συγγραφέας τους είναι ο Διονύσιος Λεονταρίτης.

Το μάθημα, τέλος, των Μαθηματικών διαχωριζόταν όπως και σήμερα σε Άλγεβρα και Γεωμετρία και τα αντίστοιχα βιβλία ήταν *Πρακτική Αριθμητική, Άλγεβρα, Στοιχειώδης Άλγεβρα* και *Πρακτική Γεωμετρία, Θεωρητική Γεωμετρία, Στοιχεία Γεωμετρίας* και *Τριγωνομετρία.* Τα βιβλία ήταν γραμμένα από τον Ιωάννη Χατζηδάκι και τον Χρίστο Μπαρμπαστάθη και τὰ περισσότερα είχαν εκδοθεί από τον Οργανισμό Σχολικών Βιβλίων.

3. Οι συνέπειες του Πολέμου και της Κατοχής στη λειτουργία των σχολείων μέσα από το βιβλίο πρακτικών του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών[4]

Η χρονική περίοδος που εξετάζουμε εκτείνεται από το καλοκαίρι του 1940 έως και λίγο μετά την απελευθέρωση της Αθήνας, τον Οκτώβρη του 1944. Πρόκειται για την περίοδο του Πολέμου και κυρίως της Κατοχής που επέφερε τεράστια δεινά στον ελληνικό λαό και προκάλεσε ανυπολόγιστες καταστροφές.

Στις πράξεις του βιβλίου πρακτικών της περιόδου 1940-1946 καταγρά-

4. Παρουσίασε ο μαθητής Γιάννης Ραβάνης.

φονται οι συνέπειες που είχε η επιστράτευση, ο Πόλεμος και η Κατοχή στη λειτουργία του 3ου Γυμνασίου καθώς και οι τρόποι με τους οποίους αντιμετωπίστηκαν διάφορες καταστάσεις, που αφορούσαν μαθητές και καθηγητές.

Η απουσία καθηγητών, πιθανόν λόγω της επιστράτευσής τους τον Οκτώβριο του 1940, αποτυπώνεται στα πρακτικά από τον Νοέμβριο του 1940 έως και τον Φεβρουάριο του 1941, με τη δήλωση ότι ο σύλλογος συγκροτούνταν από τους καθηγητές που δεν εμποδίζονταν λόγω του πολέμου. Κατά την περίοδο της Κατοχής, καταγράφονται απουσίες, αλλά και αυξημένες αποσπάσεις εκπαιδευτικών από την επαρχία προς το σχολείο, για την εξυπηρέτηση προφανώς των επισιτιστικών τους αναγκών, αφού στην πόλη λειτουργούσαν συσσίτια και μηχανισμοί διανομής προϊόντων. Παράλληλα, αποτυπώνεται η υποχρέωση του διδακτικού και υπηρετικού προσωπικού να δίνει όρκο για την εκπλήρωση των καθηκόντων του και τη συνεργασία του με τις στρατιωτικές και πολιτικές δυνάμεις κατοχής «προς το συμφέρον του ελληνικού έθνους και του λαού».

Προβλήματα καταγράφονται στην ομαλή λειτουργία του σχολείου. Τα σχολικά έτη είτε αρχίζουν και λήγουν καθυστερημένα, είτε διαρκούν πολύ μικρό χρονικό διάστημα.

Η διδασκαλία των μαθημάτων είναι πλημμελής. Στο 3ο γυμνάσιο, όπως φαίνεται από τα πρακτικά με τα αποτελέσματα των εξετάσεων, αλλά και από το βιβλίο με τις καταχωρίσεις των βαθμών, διδάσκονταν όλα τα μαθήματα, οι ώρες όμως διδασκαλίας ήταν περιορισμένες. Κατά το σχολικό έτος 1942-1943 πραγματοποιήθηκαν κατά τάξη, στο σύνολο των μαθημάτων, από 204- έως 266 ώρες διδασκαλίας.

Επίσης, λόγω της Κατοχής, οι στόχοι της διδασκαλίας είχαν περιοριστεί και οι απαιτήσεις από τους μαθητές ήταν λιγότερες προς αποφυγή της εξάντλησής τους. Όπως προκύπτει από το πρακτικό της 3ης Οκτωβρίου 1941, με σχετική εμπιστευτική διαταγή του Προέδρου της Κυβερνήσεως, κλήθηκαν οι εκπαιδευτικοί να αρθούν στο ύψος των περιστάσεων και να καταβάλουν κάθε προσπάθεια για τον ηθικό και εθνικο-θρησκευτικό φρονηματισμό των μαθητών. Με διαταγή επίσης του Υπουργείου Παιδείας ορίστηκε η αποφυγή ανάθεσης γραπτών εργασιών στο σπίτι για να μην εξαναγκάζονται οι μαθητές σε εξαντλητική μελέτη. Με το σκεπτικό αυτό, ο σύλλογος διδασκόντων αποφάσισε τον περιορισμό των ωρών της εβδομαδιαίας διδασκαλίας, παράλληλα όμως όρισε την τακτική τήρηση των απουσιολογίων. Γενικότερα οι καθηγητές, αντιμετώπιζαν τους μαθητές με τη μεγαλύτερη

δυνατή συγκατάβαση και επιείκεια, ιδιαίτερα στις εξετάσεις, και δεν παρέλειπαν να το σημειώνουν ειδικά στις πράξεις που αναφέρονται στην αναθεώρηση των γραπτών δοκιμίων.

Ο πόλεμος οδηγούσε πολλούς μαθητές στο να εγκαταλείπουν περιστασιακά τη φοίτηση και τη συμμετοχή τους στις εξετάσεις, καθώς δεν ήταν εύκολη η μετάβασή τους στο σχολείο. Η δυσκολία αυτή γινόταν πιο έντονη όταν επρόκειτο για τη μεταγραφή μαθητών, οι οποίοι αδυνατούσαν να προσκομίσουν έγκαιρα τα απαιτούμενα δικαιολογητικά και κινδύνευαν να χάσουν το σχολικό έτος ή την εξεταστική περίοδο. Το πρόβλημα φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα έντονο το 1943. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος, το Υπουργείο Παιδείας εξέδωσε στις 28 Ιανουαρίου 1943 απόφαση με την οποία έδινε τη δυνατότητα στους μαθητές που είχαν λάβει αποδεικτικό μεταγραφής, άλλά δεν είχαν κατορθώσει να μεταγραφούν σε άλλο σχολείο, να λάβουν μέρος στις εξετάσεις του Ιανουαρίου 1943. Στην κατηγορία αυτή εντάχθηκε, για παράδειγμα, ο μαθητής Γεώργιος Ανδρεάδης, ο οποίος, «λόγω των δυσμενέστατων συγκοινωνιακών συνθηκών», δεν είχε κατορθώσει να προσκομίσει έγκαιρα τα δικαιολογητικά της μετεγγραφής του από το Γυμνάσιο Πιερίας.

Κατά την περίοδο της Κατοχής δόθηκε επίσης το δικαίωμα της κατ' οίκον διδασκαλίας, των φροντιστηριακών μαθημάτων, και της απόκτησης απολυτηρίου με εξετάσεις. Στο βιβλίο των πρακτικών υπάρχουν πολλές πράξεις στις οποίες εγκρίνονται οι αιτήσεις μαθητών κατ' οίκον διδαχθέντων για τη συμμετοχή τους σε κατατακτήριες ή απολυτήριες εξετάσεις. Στις εξετάσεις αυτές ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούσαν οι ανάπηροι πολέμου.

Κατά την ίδια περίοδο λήφθηκαν αυστηρά μέτρα που αποσκοπούσαν στην ασφάλεια των μαθητών και στην αποφυγή πρόκλησης των κατοχικών δυνάμεων. Η οποιαδήποτε παράβαση από μέρους των μαθητών τιμωρούνταν αυστηρά. Αναφέρουμε για παράδειγμα την επιβολή ποινής πενθήμερης αποβολής στις 11 Ιουλίου 1941 σε μαθητή διότι «*ἐξῆλθεν εἰς τόν ἐξώστην τῆς τάξεώς του, κατά παράβασιν τοῦ κανονισμοῦ τοῦ σχολείου καί διά τῆς πράξεώς του ταύτης ἐγένετο πιθανῶς παραίτιος παρεξηγήσεως ἐκ μέρους διερχομένου τήν στιγμήν ἐκείνην στρατιώτου τῶν ἐνταῦθα στρατευμάτων τῆς Ἰταλικῆς κατοχῆς*».

Για την αποφυγή των προκλήσεων, κυρίως όμως για την αποφυγή των εκδηλώσεων διαμαρτυρίας κατά των στρατευμάτων κατοχής στα σχολεία, το Υπουργείο Παιδείας εξέδωσε το 1941 σχετική εγκύκλιο. Την 1η Σεπτεμ-

βρίου 1941, ο σύλλογος διδασκόντων του 3ου Γυμνασίου, αφού έλαβε γνώση της εγκυκλίου, συζήτησε και έλαβε ειδικά διοικητικά μέτρα με σκοπό την πρόληψη οποιασδήποτε μορφής διαμαρτυρίας εναντίον των στρατευμάτων κατοχής τόσο μέσα όσο και έξω από το σχολείο.

Πιο συγκεκριμένα, αποφάσισε ότι, με την έναρξη των μαθημάτων: Οι καθηγητές θα εισέρχονταν πρώτοι και θα εξέρχονταν τελευταίοι από την τάξη και δεν θα επέτρεπαν την παραμονή οποιουδήποτε μαθητή εντός της τάξης στα διαλείμματα εκτός από τους επιμελητές. Κατά τη λειτουργία του σχολείου, ένας καθηγητής θα παρέμενε στον άνω όροφο του σχολείου και ένας θα εφημέρευε στην αυλή κατά τη διάρκεια του διαλείμματος. Ο ένας από τους εφημερεύοντες καθηγητές θα ερχόταν νωρίτερα στο σχολείο και θα παρέμενε στο πεζοδρόμιο, εμπρός από την εξώθυρα, για να διαλύει τις τυχόν συγκεντρώσεις μαθητών εμπρός από το σχολείο και να φροντίζει για την είσοδο των μαθητών στο σχολείο. Στο τέλος των μαθημάτων, τρεις καθηγητές υποχρεούνταν πριν από την έξοδο των μαθητών να βγαίνουν στο δρόμο και να παρακολουθούν τους μαθητές ώστε να αποχωρούν κόσμια και γρήγορα.

Οι μαθητές συνήθως υπάκουαν στις διαταγές των κατοχικών δυνάμεων, οι οποίες απαγόρευαν κάθε είδους εκδηλώσεις, και συνέχιζαν τις σπουδές τους όποτε γίνονταν μαθήματα. Στα πρακτικά δεν υπάρχουν αναφορές στις κινητοποιήσεις των μαθητών, με εξαίρεση εκείνη της 1ης Οκτωβρίου 1941, η οποία έλαβε τη μορφή αποχής από τα μαθήματα, με πρωτεργάτες τους μαθητές της τελευταίας τάξης των γυμνασίων. Το γεγονός καταγράφεται στο βιβλίο πρακτικών καθώς επίσης και η στάση που τήρησαν οι μαθητές του 3ου Γυμνασίου, οι οποίοι, παρότι αναστατώθηκαν, πειθάρχησαν και παρακολούθησαν τα μαθήματά τους κανονικά. Ωστόσο, γενικότερα η συμμετοχή των μαθητών των σχολείων, και ιδιαίτερα των μεγάλων τάξεων, στις εκδηλώσεις του ελληνικού λαού και στην εθνική αντίσταση, είναι αναμφισβήτητη, ιδιαίτερα μάλιστα η συμμετοχή τους στις μεγάλες κινητοποιήσεις του 1943.

Πέρα από αυτά, η συμμετοχή μαθητών του σχολείου στην αντίσταση προκύπτει μέσα από τις πληροφορίες που συνοδεύουν τα ονόματα εκείνων που αδυνατούσαν να προσέλθουν στις εξετάσεις, επειδή είχαν συλληφθεί και βρίσκονταν φυλακισμένοι από τις δυνάμεις κατοχής σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του μαθητή Δημήτρη Νικολαΐδη, ο οποίος στις 10 Νοεμβρίου 1941 ήταν αιχμάλωτος στην Κρήτη. Ο Νικολαΐδης πήγε αργότερα στο σχολείο προσκομίζοντας έγγραφο των

γερμανικών αρχών Κρήτης και έδωσε συμπληρωματικές εξετάσεις. Σημαντική είναι επίσης η πληροφορία των πρακτικών της 31ης Μαρτίου 1943 ότι δύο μαθητές είχαν φυλακιστεί από τις ιταλικές αρχές και δεν είχαν δώσει προαγωγικές εξετάσεις. Ανάλογη ήταν η περίπτωση του Ιωάννη Γαρυφαλλάκι, ο οποίος έγινε δεκτός σε συμπληρωματικές εξετάσεις τον Νοέμβριο του 1943, διότι τον Ιούνιο ήταν φυλακισμένος από τις ιταλικές αρχές, και, τέλος, του Δημήτριου Αποστολίδη ο οποίος έγινε δεκτός τον Νοέμβρη του 1944 σε συμπληρωματική εξέταση επειδή στις εξετάσεις του Ιουλίου 1944 είχε διακόψει «λόγω ανωτέρας βίας, ήτοι συλλήψεώς του υπό των γερμανικών αρχών κατοχής».

4. Όψεις της λειτουργίας του 3ου Γυμνασίου Αρρένων Αθηνών την περίοδο 1940-1945[5]

Το 3ο Γυμνάσιο Αρρένων Αθηνών ιδρύθηκε το 1878 στη συνοικία της Νεάπολης, για να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες που προέκυψαν με τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας, αλλά και την τάση συγκέντρωσης στην Αθήνα μαθητών από την επαρχία. Αγνοούμε την ακριβή θέση του. Άγνωστο πότε, το σχολείο μετακινήθηκε στην Πλάκα, όπου το βρίσκουμε το έτος 1907. Μάλιστα κατά το έτος αυτό πυρκαγιά κατέστρεψε το αρχείο του σχολείου, όπως φαίνεται από το πρακτικό του συλλόγου διδασκόντων της 29ης Σεπτεμβρίου 1908 όπου καταγράφηκαν τα αποτελέσματα των εξετάσεων του έτους 1907-1908, τα οποία είχαν χαθεί στην πυρκαγιά.

Στα πρακτικά των ετών 1908-1923 δεν προσδιορίζεται η θέση του σχολείου, φαίνεται όμως ότι αυτό είχε μετακινηθεί από την Πλάκα και πιθανόν είχε μεταφερθεί στο Κολωνάκι, όπου το βρίσκουμε στα χρόνια της Κατοχής. Στη χρονική περίοδο που εξετάζουμε, δηλαδή κατά τα έτη 1940-1945, το σχολείο στεγαζόταν σε κτήριο που βρισκόταν στη διασταύρωση των οδών Πατριάρχου Ιωακείμ και Λουκιανού.

Δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς ήταν το σχολείο. Από το βιβλίο των πρακτικών που μελετήσαμε μαθαίνουμε ότι ήταν τουλάχιστον διόροφο, διέθετε αυλή περιφραγμένη, και εξώστες στους οποίους μπορούσαν να βγουν οι μαθητές από την τάξη τους. Το σχολείο είχε την τύχη να μην υποστεί ζημίες κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από την απουσία σχετικών αναφορών στο βιβλίο των πρακτικών. Επίσης φαίνεται ότι το

5. Παρουσίασε ο μαθητής Ανδρόνικος Λυκούδης.

κτήριο δεν επιτάχθηκε από τις δυνάμεις κατοχής ούτε χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση αστέγων, όπως συνέβη για παράδειγμα με το κτήριο του 2ου και του 8ου Γυμνασίου. Για τον λόγο αυτό λειτούργησε σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής, με πολλά πάντως προβλήματα, ανάλογα εκείνων που αντιμετώπιζαν και άλλα σχολεία.

Το 3ο Γυμνάσιο διέθετε παράρτημα στο Χαλάνδρι, το οποίο λειτουργούσε τουλάχιστον από το 1935 έως το 1947. Το παράρτημα λειτουργούσε αυτόνομα, διέθετε τον δικό του σύλλογο διδασκόντων, οι αποφάσεις όμως καθώς και κάθε άλλη πράξη έπρεπε να εγκριθούν από τον σύλλογο διδασκόντων του κεντρικού σχολείου.

Το διδακτικό προσωπικό του σχολείου, κατά την περίοδο 1940-1945, ήταν αρκετό για τη λειτουργία του. Γυμνασιάρχης από το 1940 έως το 1946 ήταν ο Φραγκίσκος Ζαφείριος και υποδιευθυντής ο Νικόλαος Αχείμαστος.

Τα ονόματα του διδακτικού προσωπικού προκύπτουν από τις πράξεις εμφάνισης και ανάληψης υπηρεσίας στην αρχή των σχολικών ετών, από τις πράξεις ανάληψης υπηρεσίας των καθηγητών που είχαν πάρει απόσπαση ή μετάθεση, από τις υπογραφές στο τέλος των πρακτικών. Εντοπίσαμε μόνον μία πράξη εμφάνισης και ανάληψης καθηκόντων, για το έτος 1940-1941, και 40 πράξεις ανάληψης υπηρεσίας, που αφορούν αποσπάσεις και μεταθέσεις. Κατά την εξεταζόμενη πενταετία διαπιστώθηκε η παρουσία 62 καθηγητών και 5 καθηγητριών διαφόρων ειδικοτήτων. Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθούν και 10 καθηγητές στο παράρτημα του Χαλανδρίου, με γυμνασιάρχη τον Αντώνιο Νικολάου.

Στα χρόνια της Κατοχής απαντούν πολλές αποσπάσεις, οι περιοχές μάλιστα από τις οποίες προέρχονται οι αποσπώμενοι καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού χώρου, όπως η Αλεξανδρούπολη, η Χίος, η Κέρκυρα, η Ξάνθη, η Ικαρία, η Άνδρος, η Καστοριά. Η διαπίστωση αυτή φανερώνει ότι η απαγόρευση των αποσπάσεων από την κατοχική κυβέρνηση το 1941, στην προσπάθειά της να εμποδίσει τις μετακινήσεις των δημοσίων υπαλλήλων, δεν εφαρμόστηκε. Οι συνθήκες της εποχής και ιδιαίτερα η επισιτιστική κρίση του 1941-1942 δεν άφηναν πολλά περιθώρια.

Το σχολείο λειτούργησε τα σχολικά έτη 1939-1940 έως και 1942-1943 με οκτώ τάξεις. Το 1943-1944 είχε 7 τάξεις, αφού δεν απαντούν εγγραφές στην πρώτη τάξη, και στη συνέχεια έγινε εξατάξιο περιλαμβάνοντας τις τάξεις από την 3η έως και την 8η.

Το δυναμικό του σχολείου για τα έτη 1941-1947, όπως προκύπτει από το βιβλίο των πρακτικών και το βιβλίο Γενικού Ελέγχου των ετών 1941-1947,

κυμάνθηκε από 611 έως 734 μαθητές. Συγκεκριμένα: το σχολικό έτος 1941-1942 οι μαθητές ήταν 611. Την επόμενη χρονιά αυξήθηκαν στους 674, για να μειωθούν το 1943-1944 σε 612. Η μείωση είναι συνέπεια της μη εγγραφής μαθητών στην 1η τάξη νέου τύπου. Σημαντική είναι η παρατηρούμενη αύξηση του μαθητικού δυναμικού κατά το πρώτο έτος μετά την απελευθέρωση. Οι μαθητές ανήλθαν στους 734 στο 6τάξιο πλέον σχολείο, αύξηση περίπου 20%, η οποία όμως δεν διατηρήθηκε τα επόμενα χρόνια, αφού το 1945-1946 αριθμούνται 617 και το 1946-1947 676 μαθητές, χωρίς να μπορούμε να δικαιολογήσουμε τη μαθητική διαρροή. Στους αριθμούς αυτούς δεν περιλαμβάνονται οι μαθητές οι οποίοι με αίτησή τους μετείχαν σε κατατακτήριες και απολυτήριες εξετάσεις. Πρόκειται για κατ' οίκον διδαχθέντες μαθητές και για αναπήρους πολέμου, οι οποίοι προσκόμιζαν με τις αιτήσεις τους και τα απαραίτητα δικαιολογητικά. Συνολικά για την περίοδο από το 1943 έως το 1947 μετείχαν σε κατατακτήριες εξετάσεις 467 και σε απολυτήριες 359, σύνολο 826, από τους οποίους οι 216 χαρακτηρίζονται ως ανάπηροι πολέμου.

Ο Πόλεμος και η Κατοχή δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα επιβίωσης, αλλά και αντιδράσεις, εκδηλώσεις και κινητοποιήσεις κατά των δυνάμεων κατοχής. Κατά την περίοδο αυτή θα περιμέναμε τη σχολική πειθαρχία να μπαίνει σε δεύτερη μοίρα, όμως τόσο το Υπουργείο όσο και το σχολείο πήραν μέτρα αυστηρά τα οποία αποσκοπούσαν στην πειθαρχία των μαθητών και στην αποτροπή εκδηλώσεων που θα μπορούσαν να προκαλέσουν τους κατακτητές.

Πέρα από αυτά, από το βιβλίο πρακτικών διαπιστώνεται η επιβολή τιμωριών για διάφορα παραπτώματα όπως: η αντιγραφή στις γραπτές εξετάσεις, το κάπνισμα μέσα στην τάξη, η απρεπής συμπεριφορά σε πολίτες που περνούσαν μπροστά από το σχολείο, η ανευλάβεια και η τραχύτητα γλώσσας, οι χυδαίες εκφράσεις, η βλασφημία, η απρεπής και ανάρμοστη συμπεριφορά προς τους καθηγητές και τον γυμνασιάρχη, η άσκηση βίας. Επίσης συχνά αναφέρεται η παρεμπόδιση του μαθήματος με θόρυβο, χρήση πυροτεχνημάτων, μουσικών οργάνων, ρίψη κιμωλίας και χαρτιών στον καθηγητή.

Οι τιμωρίες κυμαίνονταν ανάλογα με το παράπτωμα, από ολιγοήμερη έως και 8ήμερη αποβολή, ενώ για πολύ σοβαρά παραπτώματα επιβαλλόταν η αποβολή για όλο το σχολικό έτος, με δικαίωμα μεταγραφής σε άλλο σχολείο, και ο χαρακτηρισμός της διαγωγής ως «επίμεμπτης».

Στο τέλος του έτους ο σύλλογος των διδασκόντων συνεδρίαζε για τον

χαρακτηρισμό της διαγωγής των μαθητών. Τον Ιούλιο του 1940 σε 7 μαθητές χαρακτηρίστηκε η διαγωγή ως «επίμεμπτη» και σε 21 μαθητές ως «καλή». Τον Δεκέμβριο του 1942, χαρακτηρίστηκε ως «επίμεμπτη» η διαγωγή 4 μαθητών και ως «καλή» η διαγωγή 5 μαθητών. Τον Ιούλιο του 1943, σε 11 μαθητές η διαγωγή κρίθηκε ως «καλή» και σε 1 μαθητή ως «επίμεμπτη». Στις 26 Δεκεμβρίου 1945, 42 μαθητών η διαγωγή χαρακτηρίστηκε ως «κοσμία» και 14 μαθητών ως «καλή».

Ο χαρακτηρισμός της διαγωγής ήταν συνάρτηση της συμπεριφοράς των μαθητών στη διάρκεια του σχολικού έτους και των τιμωριών ή αποβολών που είχαν πάρει. Αξίζει όμως να σημειώσουμε δύο περιπτώσεις που ξεχωρίζουν: τον χαρακτηρισμό, το 1940, της διαγωγής ως «επίμεμπτης» σε μαθητή διότι «*διεγράφη των τάξεων της Ε.Ο.Ν. διά πράξεις ασυμβιβάστους εις φαλαγγίτην*» και σε άλλον διότι αποδοκίμασε καθηγητή την ώρα που αυτός μιλούσε στους μαθητές για το περιοδικό Νεολαία. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε, ότι η Ε.Ο.Ν. ήταν η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας, η οποία ιδρύθηκε από τον Ιωάννη Μεταξά το 1936 και το περιοδικό «Νεολαία» ήταν το περιοδικό της οργάνωσης, το οποίο κυκλοφορούσε κάθε εβδομάδα.

Συμπερασματικά, τα παραπάνω στοιχεία, συγκρινόμενα με τον αριθμό των μαθητών που φοιτούσαν στο σχολείο τα χρόνια αυτά, δείχνει ότι ο βαθμός παραβατικότητας ήταν μικρός, αποτέλεσμα ίσως της αυστηρότητας του σχολείου και των καθηγητών, άλλα και γενικότερα της κοινωνίας της εποχής.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίαση, σημειώνουμε ότι στο βιβλίο πρακτικών δεν απαντούν καταγεγραμμένες εκδηλώσεις, με εξαίρεση μία, εκείνη της εορτής της Σημαίας η οποία γιορτάστηκε στις 25 Οκτωβρίου του 1941 και το πρόγραμμα της εκδήλωσης αποφασίστηκε σε ειδική συνεδρίαση των καθηγητών. Το πρόγραμμα περιλάμβανε την παρουσία των μαθητών με εορταστική περιβολή, την ανάγνωση λόγου από τον γυμνασιάρχη, την ανάγνωση του λόγου του Υπουργού Παιδείας, την παράδοση της Σημαίας στους μαθητές που διακρίνονταν για τη χρηστότητα και την επιμέλειά τους, και το ψάλσιμο του Εθνικού Ύμνου.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ *ΤΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚ ΠΑΙΔΕΥΣΗ - Τα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής, ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ (Σάββατο 19 Οκτωβρίου 2013)* ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΠΥΡΟΥ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΜΕ ΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΣΕΙΡΑ TIMES NEW ROMAN ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2015 ΣΤΟ ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ 2ου ΠΡΟΤΥΠΟΥ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ISBN 978-960-99433-9-0